

BOLASHAQ
ACADEMY Est. 1996

ISSN 2312 - 4784

ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛ
МЕЖДУНАРОДНЫЙ НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ
THE INTERNATIONAL SCIENTIFIC JOURNAL

**Қазіргі заманғы
маңызды мәселелер**
**Актуальные проблемы
современности**
**Actual Problems
of the Present**

№4 (30)

Қарағанды
Болашақ-Баспа
2020

**ҚАЗІРГІ ЗАМАНҒЫ
МАҢЫЗДЫ МӘСЕЛЕЛЕР**

Халыаралық ғылыми журнал

Международный научный журнал

**АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ
СОВРЕМЕННОСТИ**

The international scientific journal

**ACTUAL PROBLEMS OF THE
PRESENT**

№4 (30)

Қарағанды
Болашақ-Баспа
2020

**Журналдың бөлімдері үшін
редакциялық алқасының құрамы:
РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ**

Бас редакторы: Меңлібаев Қ.Н., филос.ғ.к., профессор (Қарағанды)

Бас редактордың орынбасарлары: Оқашев Р.Д., п.ғ.к. (Қарағанды), Уразбаев Х.К., и.ғ.к., доцент (Қарағанды)

«Заңтану»

Ғылыми редактор және атқарушы хатшысы: Хан А.Л., з.ғ.к., профессор (Қарағанды)

Редакциялық алқа мүшелері:

Дулатбеков Н.О., з.ғ.д., профессор, ҚР ҰҒА корреспондент-мүшесі (Қарағанды)

Ким Д.В., з.ғ.д., профессор (Барнаул, РФ)

Симонович Б., з.ғ.д., профессор (Сербия)

«Педагогика»

Ғылыми редакторы: Сарбасова К.А., п.ғ.д., профессор, академик Қазақстан Педагогикалық ғылым Академиясы (Астана)

Атқарушы хатшысы: Бокижанова Г.К., п.ғ.к., доцент (Қарағанды)

Редакциялық алқа мүшелері:

Тәжіғұлова Г.О., п.ғ.д., профессор (Қарағанды)

Храпченко В.Г., п.ғ.д., профессор (Новосибирск, РФ)

Данияров Т.А., п.ғ.к., профессор (Туркестан)

«Экономика»

Ғылыми редакторы: Омарова Б.А., з.ғ.д., профессор (Қарағанды)

Атқарушы хатшысы: Дарибекова Н.С., экономика ғылымының магистрі (Қарағанды)

Редакциялық алқа мүшелері:

Нурумов А.А. з.ғ.д., профессор (Астана)

Трохимец Е.И., з.ғ.д., доцент (Запорожье, Украина)

Бутрин А.Г., з.ғ.д., профессор (Челябинск, РФ)

«Филология»

Ғылыми редакторы: Хамзин М.Х., фил.ғ.д., профессор (Қарағанды)

Атқарушы хатшысы: Баймұрынов Ж.М., фил.ғ.к., доцент (Қарағанды)

Редакциялық алқа мүшелері:

Насипов И.С., фил.ғ.д. профессор (Башкортостан Республикасы, Уфа)

Жақыпов Ж.А., фил.ғ.д., профессор (Астана)

Утяев А.Ф., фил.ғ.к., доцент (РФ, Стерлитамак)

«Гуманитарлық ғылымдар»

Ғылыми редактор: Еликбаев Н.Е., филос.ғ.к., профессор (Қарағанды)

Атқарушы хатшысы:

Аупенова А.У., з.ғ.м., оқытушы (Қарағанды)

Редакциялық алқа мүшелері:

Алексеев А.П., филос.ғ.д., профессор (Мәскеу, РФ)

Акмолдаева Ш.Б., филос.ғ.д., профессор (Бішкек, Қырғызстан)

Исмагамбетова З.Н., филос.ғ.д., профессор (Алматы)

«Техникалық ғылымдар»

Ғылыми редактор және атқарушы хатшысы:

Грузина Е.В., т.ғ.к., доцент (Қарағанды)

Редакциялық алқа мүшелері:

Грузин В.В., т.ғ.д., профессор (Астана)

Волокитин Г.Г., т.ғ.д., профессор (Томск, РФ)

Яворский В.В., т.ғ.д., профессор (Қарағанды)

«Фармация, химия»

Ғылыми редакторы: Абдуллабекова Р.М., фарм.ғ.д., профессор (Қарағанды)

Атқарушы хатшысы: Қалдыбаева А.К., х.ғ.к., доцент (Қарағанды)

Редакциялық алқа мүшелері:

Жаугашева С.К., м.ғ.д., профессор (Қарағанды)

Ишмуратова М.Ю., б.ғ.к., доцент (Қарағанды)

ISSN 2312 – 4784

**Состав редакционной коллегии
по разделам журнала:**

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

Главный редактор: Менлибаев К.Н., к. филос. н., профессор (Караганды)

Заместители главного редактора: Окашев Р.Д., к.п.н. (Караганды), Уразбаев Х.К., к.и.н., доцент (Караганды)

«Юриспруденция»

Научный редактор и ответственный секретарь: Хан А.Л., к.ю.н., профессор (Караганды)

Члены редакционной коллегии:

Дулатбеков Н.О., д.ю.н., профессор, член-корреспондент НАН РК (Караганды)

Ким Д.В., д.ю.н., профессор (Барнаул, РФ)

Симонович Б., д.ю.н., профессор, (Сербия)

«Педагогика»

Научный редактор: Сарбасова К.А., д.п.н., профессор, академик Академии Педагогических наук Казахстана (Астана)

Ответственный секретарь: Бокижанова Г.К., к.п.н., доцент (Караганды)

Члены редакционной коллегии:

Тажигулова Г.О., д.п.н., профессор (Караганды)

Храпченков В.Г., д.п.н., профессор (Новосибирск, РФ)

Данияров Т.А., к.п.н., профессор (Туркестан)

«Экономика»

Научный редактор: Омарова Б.А., д.э.н., профессор (Караганды)

Ответственный секретарь: Дарибекова Н.С., магистр экономических наук (Караганды)

Члены редакционной коллегии:

Нурумов А.А., д.э.н., профессор (Астана)

Трохимец Е.И., д.э.н., доцент (Запорожье, Украина)

Бутрин А.Г., д.э.н., профессор (Челябинск, РФ)

«Филология»

Научный редактор: Хамзин М.Х., д. фил.н., профессор (Караганды)

Ответственный секретарь: Баймұрынов Ж.М., к. фил.н., доцент (Караганды)

Члены редакционной коллегии:

Насипов И.С., д. фил.н., профессор (Уфа, Республика Башкортостан)

Жакыпов Ж.А., д. фил.н., профессор (Астана)

Утяев А.Ф., к. фил.н., доцент (Стерлитамак, РФ)

«Гуманитарные науки»

Научный редактор: Еликбаев Н.Е., д. филос.наук, профессор (Караганды)

Ответственный секретарь: Аупенова А.У., м.ю.н., преподаватель (Караганды)

Члены редакционной коллегии:

Алексеев А.П., д. филос.н., профессор (Москва, РФ)

Акмолдаева Ш.Б., д. филос.н., профессор (Бишкек, Кыргызстан)

Исмагамбетова З.Н., д. филос.н., профессор (Алматы)

«Технические науки»

Научный редактор и ответственный секретарь:

Грузина Е.В., к.т.н., доцент (Караганды)

Члены редакционной коллегии:

Грузин В.В., д.т.н., профессор (Астана)

Волокитин Г.Г., д.т.н., профессор (Томск, РФ)

Яворский В.В., д.т.н., профессор (Караганды)

«Фармация, химия»

Научный редактор: Абдуллабекова Р.М., д. фарм.н., профессор (Караганды)

Ответственный секретарь: Калдыбаева А.К., к.х.н., доцент (Караганды)

Члены редакционной коллегии:

Жаугашева С.К., д.м.н., профессор (Караганды)

Ишмуратова М.Ю., к.б.н., доцент (Караганды)

ISSN 2312 - 4784

© Частное учреждение Академия «Bolashaq»
РИО «Болашак-Баспа», 2020

Международный научный журнал «Актуальные проблемы современности» зарегистрирован Министерством культуры и информации Республики Казахстан (Свидетельство о постановке на учёт периодического печатного издания и№ 15583-Ж от 25.09.2015г.).

Периодичность издания: 1 раз в квартал

Основная тематическая направленность ППИ: разные направления науки. Журнал публикует научные статьи, материалы исследований, сообщения, рецензии и др.

При перепечатке ссылка на журнал обязательна. Авторы несут ответственность за достоверность приведенных фактов, цитат, имен собственных, в том числе географических названий.

Подписка на территории Республики Казахстан по индексу 75319

Федеральная служба по надзору за соблюдением законодательства в сфере массовых коммуникаций и охране культурного наследия Российской Федерации разрешает распространение международного журнала «Актуальные проблемы современности» (Республика Казахстан) на территории РФ. Разрешение на распространение продукции зарубежных периодических печатных изданий РП № 78 от 6 июля 2006 г. Подписка на территории РФ по индексу 88044 в объединенном каталоге «Пресса России» № 000053

Международный научный журнал «Актуальные проблемы современности» включен в национальную информационно-аналитическую систему «Российский индекс научного цитирования» (РИНЦ) – Договор № 75-02/2016 от 18 февраля 2016 г.

Members of the editorial board by sections of the journal:

EDITORIAL BOARD:

Chief editor: Menlibaev K.N., candidate in philosophy, professor (Karagandy)

Deputy chief editor: Okashev R.D., candidate of pedagogical sciences (Karagandy), Urazbaev H.K., candidate of historical sciences, associate professor (Karagandy)

«Jurisprudence»

Academic editor and corporate secretary: Khan A.L., candidate of laws, professor (Karagandy)

Members of editorial board:

Dulatbekov N.O., doctor of law, professor, corresponding member of NAS RK (Karagandy)

Kim D.V., doctor of law, professor, (Barnaul, RF)

Simonovich B., doctor of law, professor, (Serbia)

«Pedagogy»

Academic editor: Sarbasova K.A., doctor of pedagogical sciences, professor, academician of Kazakhstan Academy of Pedagogical sciences (Astana)

Corporate secretary: Bokizhanova G.K., doctor of pedagogical sciences, associate professor (Karagandy)

Members of editorial board:

Tazhigulova G.O., doctor of pedagogical sciences, professor (Karagandy)

Khrapchenkov V.G., doctor of pedagogical sciences, professor (Novosibirsk, RF)

Daniyarov T.A., candidate of pedagogical sciences, professor (Turkistan)

«Economics»

Academic editor: Omarova B.A., doctor of economics, professor, (Karagandy)

Corporate secretary: Daribekova N.S., master of economics, (Karagandy)

Members of editorial board:

Nurumov A.A., doctor of economics, professor, (Astana)

Trokhimets E.I., doctor of economics, associate professor, (Zaporozhie, Ukraine)

Butrin A.G., doctor of economics, professor, (Chelyabinsk, RF)

«Philology»

Academic editor: Khamzin M.Kh., doctor of philology, professor, (Karagandy)

Corporate secretary: Baimyrnov Zh.M., candidate of philology, associate professor (Karagandy)

Members of editorial board:

Nasipov I.S., doctor of philology, professor, (Republic of Bashkortostan, Ufa)

Zhakypov Zh.A., doctor of philology, professor, (Astana)

Utyaev A.F., candidate of philology, associate professor (RF, Sterlitamak)

«Human sciences»

Academic editor: Yelikbaev N.E., doctor of philosophy, professor, (Karagandy)

Corporate secretary: Aupenova A.U., master of laws, teacher (Karagandy)

Members of editorial board:

Alekseev A.P., doctor of philosophy, professor, (Moscow, RF)

Akmoldaeva Sh.B., doctor of philosophy, professor, (Bishkek, Kyrgyzstan)

Ismagambetova Z.N., doctor of philosophy, professor, (Almaty)

«Technical sciences»

Academic editor and corporate secretary:

Gruzina E.V., candidate of technical sciences, associate professor (Karagandy)

Members of editorial board:

Gruzina V.V., doctor of technical sciences, professor (Astana)

Volokitin G.G., doctor of technical sciences, professor (Tomsk, RF)

Yavorskiy V.V., doctor of technical sciences, professor (Karagandy)

«Pharmacy, chemistry»

Academic editor: Abdullabekova R.M., doctor of pharmacy, professor (Karagandy)

Corporate secretary: Kaldybaeva A.K., candidate of chemistry, associate professor (Karagandy)

Members of editorial board:

Zhaugasheva S.K., doctor of medicine, professor (Karagandy)

Ishmuratova M.Yu., candidate of biological sciences, associate professor (Karagandy)

МАЗМҰНЫ ОГЛАВЛЕНИЕ CONTENTS

ЗАҢТАНУ / ЮРИСПРУДЕНЦИЯ / JURISPRUDENCE

Токубаев З.С., Курентаев А.Х. ПРАВОВОЕ ПОЛОЖЕНИЕ ОСУЖДЕННЫХ, ОТБЫВАЮЩИХ НАКАЗАНИЯ, СВЯЗАННЫЕ С ИСПРАВИТЕЛЬНО-ТРУДОВЫМ ВОЗДЕЙСТВИЕМ, БЕЗ ИЗОЛЯЦИИ ОТ ОБЩЕСТВА.....	7
Горшкова В.С. К ВОПРОСУ О НЕДОСТАТКАХ ОФОРМЛЕНИЯ СПРАВОК СПЕЦИАЛИСТА О ПРОВЕДЕНИИ ИССЛЕДОВАНИЯ ПО МАТЕРИАЛАМ ПРЕДВАРИТЕЛЬНОЙ ПРОВЕРКИ СООБЩЕНИЙ, ЗАЯВЛЕНИЙ И ИНОЙ ИНФОРМАЦИИ О ПРЕСТУПЛЕНИЯХ (ПРОИСШЕСТВИЯХ).....	11
Коваль О.М., Проданик В.М. СОТРУДНИЧЕСТВО ОБЪЕДИНЕНИЙ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЕЙ И ОРГАНОВ ВЛАСТИ В ЧАСТИ РЕАЛИЗАЦИИ РЕГУЛЯТОРНОЙ ПОЛИТИКИ В УКРАИНЕ.....	14
Шинкарев А.Н., Коробка И.Н. ПРАВОВЫЕ МЕХАНИЗМЫ ГОСУДАРСТВЕННОГО И РЕГИОНАЛЬНОГО УПРАВЛЕНИЯ В СФЕРЕ ГРАЖДАНСКОЙ ЗАЩИТЫ.....	21
Қалиев А.Қ., Рахымбердиева Қ. Д. СОТҚА ДЕЙІНГІ ТЕРГЕП-ТЕКСЕРУДЕ ТЕРГЕУШІНІҢ АНЫҚТАУ ОРГАНДАРЫМЕН ӨЗАРА ӘРЕКЕТТЕСУІ.....	27
Садыкова К.К. СЕМЕЙНЫЕ СУДЫ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН.....	30
Авторлар туралы мағлұмат – Сведения об авторах – Information about authors.....	36

ПЕДАГОГИКА / ПЕДАГОГИКА / PEDAGOGY

Арунова Ж.А. ДИДАКТИКАЛЫҚ ОЙЫНДАР АРҚЫЛЫ БАЛАЛАРДЫҢ ТІЛІН ДАМУ ЖОЛДАРЫ.....	38
Балабекова Л. Г., Мусраунова А. С. ӘЛЕУМЕТТІК ПЕДАГОГ ӘЛЕУМЕТТІК-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ҚЫЗМЕТТІҢ СУБЪЕКТІСІ РЕТІНДЕ.....	41
Бейсенбекова Г.Б., Оразбекова Т.К. ТӘРБИЕШІ ТҮЛҒАСЫНЫҢ КОММУНИКАТИВТІК МӘДЕНИЕТІНІҢ ДАМУЫ.....	46
Жанысбаева Р.М., Шалтаева Р. Ж. МЕКТЕП ЖАСЫНА ДЕЙІНГІ БАЛАЛАРДЫҢ БІЛІМДЕРІН ЖЕТІЛДІРУ МЕН ТӘРБИЕЛЕУДЕГІ ДИДАКТИКАЛЫҚ ОЙЫНДАРДЫҢ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ.....	50
Искакова Д.М. ИНКЛЮЗИВТІ БІЛІМ БЕРУ ЖАҒДАЙЫНДА ТҮТАС ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ПРОЦЕСТЕ ОҚЫТУ ЖӘНЕ ТӘРБИЕЛЕУ.....	54
Коростелева Н.А., Галынская Ю.С. К ВОПРОСУ О ПРОФИЛАКТИКЕ ПРОТИВОПРАВНОГО ПОВЕДЕНИЯ СТУДЕНТОВ.....	58
Храпченков В.Г., Храпченкова И.В. ОСОБЕННОСТИ ПРИМЕНЕНИЯ ЭЛЕМЕНТОВ ТРИЗ-ТЕХНОЛОГИИ В УЧЕБНОМ ПРОЦЕССЕ НАЧАЛЬНОЙ ШКОЛЫ.....	61
Шалтаева Р. Ж., Жанысбаева Р.М. МЕКТЕП ЖАСЫНА ДЕЙІНГІ БАЛАЛАРДЫ ҚОРШАҒАН ОРТАМЕН ТАНЫСТЫРУДЫҢ ТӘРБИЕЛІК-БІЛІМДІЛІК ҮРДІСІ ЖӘНЕ ЭКОЛОГИЯЛЫҚ МӘДЕНИЕТІНІҢ ҚАЛЫПТАСУЫ.....	65
Авторлар туралы мағлұмат – Сведения об авторах – Information about authors.....	70

ЭКОНОМИКА / ЭКОНОМИКА / ECONOMICS

Байтасова Ә.Б. ҚОСЫЛҒАН ҚҰН САЛЫҒЫНЫҢ ЕСЕПТЕЛУ МЕХАНИЗМІ ЖӘНЕ ТӨЛЕУ ӘДІСТЕРІН ТАЛДАУ.....	72
Глухова В.И. ГОСУДАРСТВЕННОЕ ФИНАНСИРОВАНИЕ ПЕНСИОННОГО ОБЕСПЕЧЕНИЯ В УКРАИНЕ.....	76
Дарибекова А.С. РАЗВИТИЕ ПЕНСИОННОЙ СИСТЕМЫ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН.....	81

Омарова Б.А. ӨНЕРКӘСП КӘСПОРЫНДАРЫНЫҢ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ҚЫЗМЕТІ.....	87
Пименов А.В. ФАКТОРЫ ФИНАНСОВОЙ УСТОЙЧИВОСТИ БАНКОВСКОЙ СИСТЕМЫ В КАЗАХСТАНЕ.....	91
Sheviakova A.L., Tugina I. V., Malitskaya N.A. DEVELOPMENT OF COMPETENCIES OF ENTERPRISE PERSONNEL UNDER THE INFLUENCE OF INDUSTRY 4.0, INCLUDING THE ROLE OF NGOS.....	95
Авторлар туралы мағлұмат – Сведения об авторах – Information about authors.....	100

ФИЛОЛОГИЯ / ФИЛОЛОГИЯ / PHILOLOGY

Ахметова Н. Т. НЕКОТОРЫЕ ПРОБЛЕМЫ ЭКОНОМИКИ КАЗАХСТАНА, СВЯЗАННЫЕ С ТЕНЕВЫМ СЕКТОРОМ.....	102
Жұмағали З.Т. АБАЙ ТІЛІ ТУРАЛЫ.....	105
Исмаилова Р. Н., Акатаева Ш.Б. АЗАМАТТЫҚ ЛИРИКА ЖӘНЕ ҰЛТТЫҚ РУХ.....	107
Назарова Л. М., Сайлаугийн Ж., Омарова Ж.А. ІЛІЯС ПОЭМАЛАРЫНЫҢ КӨРКЕМДІК ЖӘНЕ СТИЛЬДІК СЫР-СИПАТЫ.....	112
Сембиев Қ. З., Ашамаева А. Е. МАХАМБЕТ ПОЭЗИЯСЫНЫҢ КӨРКЕМДІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ.....	117
Сембиев Қ. З., Тастанбекова Б. К. Қ. ЖҰМАДІЛОВ ШЫҒАРМАЛАРЫ ТІЛІНІҢ КӨРКЕМДІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ.....	121
Авторлар туралы мағлұмат – сведения об авторах – information about authors.....	126

ГУМАНИТАРЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР / ГУМАНИТАРНЫЕ НАУКИ HUMAN SCIENCES

Диянова Р.Т., Искакова Д.М., Шутенова С.С. ЭМОЦИОНАЛДЫ ИНТЕЛЛЕКТ ФЕНОМЕНІ.....	127
Уразбаев Х. К. КОНЦЕПТУАЛЬНЫЕ ОСНОВЫ В ФОРМИРОВАНИИ ГРАЖДАНСТВЕННОСТИ, ПАТРИОТИЗМА, СОЦИАЛЬНОЙ ОТВЕТСТВЕННОСТИ И РЕАЛИЗАЦИИ НАЦИОНАЛЬНОЙ ИДЕИ «МӘНГІЛІК ЕЛ».....	130
Авторлар туралы мағлұмат – Сведения об авторах – Information about authors.....	135

ФАРМАЦИЯ, ХИМИЯ / ФАРМАЦИЯ, ХИМИЯ PHARMACY, CHEMISTRY

Алимбатыров М.Р., Тулебаев Е.А. ФАРМАЦИЯ МЕКТЕБІНІҢ СТУДЕНТТІК ҒЫЛЫМИ ҮЙІРМЕСІНІҢ ФАРМАЦЕВТИКАЛЫҚ КАДРЛАРДЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ РӨЛІ.....	136
Абеуова О.А., Темиреева К.С., Тукубаева Г. Н., Серікбай А.Т. БИОЛОГИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ЦИНКА, ЖЕЛЕЗА И МЕДИ НА ОРГАНИЗМ ЧЕЛОВЕКА.....	144
Жұмағалиева Ж.Ж., Жалмаханбетова Р.И., Қалдыбаева А.Қ., Сейт А.С. НАН ҚҰРАМЫНДАҒЫ АШЫТҚЫЛАРДЫҢ БИОЛОГИЯЛЫҚ ҚАСИЕТІН ЗЕРТТЕУ.....	150
Исина Ж.А., Қалдыбаева А.К. ТРОПАН ТУЫНДЫЛАРЫ АЛКАЛОИДТАРЫНЫҢ ДӘРІЛІК ПРЕПАРАТТАРЫ.....	157
Каримтаева Т., Оразбай А., Ишмуратова М. Ю. ОЦЕНКА БИОМАССЫ ПРОРОСТКОВ ЗЕРНОВЫХ КУЛЬТУР ПОСЛЕ ОБРАБОТКИ ЛАЗЕРОМ.....	162
Авторлар туралы мағлұмат – Сведения об авторах – Information about authors.....	167

УДК 343.8
МРНИ 10.83

Токубаев Зайролла Сембаевич
д.ю.н., профессор
999_zairolla@mail.ru
ЦКА «Фемида» Караганда, Казахстан
Курентаев Али Хамитович
777_ali@mail.ru
Академия «Bolashaq» г.Караганда

ПРАВОВОЕ ПОЛОЖЕНИЕ ОСУЖДЕННЫХ, ОТБЫВАЮЩИХ НАКАЗАНИЯ, СВЯЗАННЫЕ С ИСПРАВИТЕЛЬНО-ТРУДОВЫМ ВОЗДЕЙСТВИЕМ, БЕЗ ИЗОЛЯЦИИ ОТ ОБЩЕСТВА

В данной статье рассматривается проводимая реформа уголовно-исполнительной системы, которая направлена, прежде всего, на приведение ее в соответствие с Международными стандартами, обеспечение законных прав и интересов осужденных в процессе отбывания наказания. В частности, идет развитие наказаний, альтернативных реальному лишению свободы, так как к осужденным, впервые совершившим преступления небольшой и средней тяжести, нецелесообразно применять наказание в виде лишения свободы.

Ключевые слова: изоляция осужденного, наказание, лишение свободы, преступник, реформа уголовно-исполнительной системы.

Государство руководствуется в своей деятельности по достижению социально-общественных целей, которые ставит перед собой общество и его политические и властные структуры определенной политикой, воспроизводящей принципы, стратегию, основные направления и формы осуществления различных задач и целей.

Однако, важная роль в решении практических и теоретических задач реформирования общества принадлежит уголовному праву, регламентирующему ответственность за наиболее серьезные, опасные посягательства на интересы личности, общества и страны. А также, в науке уголовного права активно разрабатывается концепция широкого применения мер наказаний, не связанных с элементами изоляции осужденных.

Объективная необходимость всемерного расширения применения наказаний, не связанных с изоляцией осужденного, вызвала в жизни международную реформу системы наказаний. Она базируется на ряде международно-правовых актов, в частности Всеобщей Декларации прав человека [7], Международном пакте о гражданских и политических правах, а также других международных документах по правам человека, из которых вытекает необходимость гуманизации системы уголовных наказаний. Например, в Германии, Франции, Австрии, Англии, США и многих других странах переполненность тюрем в конце – концов привела к внутренним волнениям, кроме того, освобождению заключенных после отбывания ими пол срока первоначально назначенного наказания. Это определено необходимостью применения видов наказаний, альтернативных лишению свободы, а именно, чтобы снизить нагрузку тюрем и гарантировать отбывание наказаний всем лицам, совершившим преступление.

Между тем, реальный смысл гуманизации уголовной политики, которая проводится в настоящее время в Республиках СНГ, означает не только и не столько смягчение уголовной ответственности, сколько создание дифференцированной и гибкой системы уголовных санкций, позволяющей государству экономить карательные средства, достаточно широко применять другие способы наказания преступника. Однако, продолжительные многолетние споры по вопросам улучшения системы преступных, уголовных санкций как правило сводятся к предложениям о

необходимости значительного сокращения применения лишения свободы. К тому же, против этого сегодня уже никто не противоречит. К всеобщему удивлению, проблема заключается лишь в том, как и за счет каких иных наказаний и мер уголовной ответственности этого можно добиться, охраняя нужный уровень проверки, контроля над преступностью и обеспечивая соответствующую безопасность граждан, общества и государства от преступных посягательств. Например, в течение более 20 лет проводились различные мероприятия по её реформированию. Однако, до настоящего времени не решен важнейший государственный вопрос – сокращение «тюремного населения». С 1991 года по 2017 год по численности тюремного населения Казахстан переместился с третьего места на 67 в мире. Сокращение численности лиц, содержащихся в пенитенциарных учреждениях, удалось добиться в основном механическим способом – путем неоднократного применения акта амнистии в отношении определенных категорий, осужденных [2].

Мы полагаем, что одним из приоритетов сегодня становится совершенствование всей системы наказаний, результатом которого должно стать более широкое использование наказаний, не связанных с изоляцией осужденного от общества. Как всем известно, уголовно-исполнительная политика как один из важнейших элементов политики государства в сфере борьбы с преступностью определяет стратегические цели и ближайшие перспективы исполнения наказаний и мер уголовно-правового характера. Более того, в последнее десятилетие во всем мире она претерпела значительные изменения, приобрела ряд особенностей, одна из которых заключается в поиске и правовом закреплении системы наказаний и мер без изоляции от общества, механизма их реализации с тем, чтобы они стали реальной альтернативой лишению свободы. Последнее нашло свое проявление, прежде всего, в увеличении предусмотренных УК РК видов наказаний, призванных служить альтернативой изоляции осужденного от общества, расширении круга оснований их применения, совершенствовании правовой регламентации порядка исполнения этих уголовно-правовых мер.

В 2009 г. Президентом Республики Казахстан Н.А. Назарбаевым, было отмечено, что главная цель развития уголовно-исполнительной системы заключается; «в том, чтобы мы смогли достичь необходимого уровня гуманизма в системе исполнения наказаний, улучшения условий содержания лиц, которые там содержатся, и приведение в соответствие всей системы уголовно исполнительской и нормативной базы этой системы в соответствие с международными стандартами» [3].

Но практика применения новых Уголовного и Уголовно-исполнительного кодексов РК вызвала новый подход к научным исследованиям, прежде всего перехода от комментирования и частных предложений к системному анализу и осмыслению правовых институтов, научной разработки предложений по введению содержащихся в них новаций. Вместе с тем, прошедшие после принятия УК РК и УИК РК [1,2], почти 4-6 лет показали, что в некоторых законах имеются значительные изъяны, которые нужно дополнить, объяснить. Возможно, что разработчики не учли, пропустили, жизнь не стоит на месте, все меняется на глазах и что применяться они будут уже в новых условиях, поэтому традиционные для нее виды уголовных наказаний могут и не пригодиться в борьбе с преступностью.

Необходимо заметить, что определяющей закономерностью развития правовой системы Республики Казахстан, является превращение права из инструмента политической власти в самостоятельный регулятивно-охранительный фактор. Кроме того, не являются исключением из общей тенденции развития казахстанского законодательства и меры, направленные на постепенное сужение сферы уголовной репрессии и широкое применение наказаний, не связанных с элементом изоляции осужденных от общества, в том числе такого наказания, как ограничение свободы. Особое значение в современных условиях приобретает проблема обеспечения гарантированных государством прав и законных интересов осужденных, совершенствования мер их социально-правовой защиты в условиях отбывания наказания и последующей ресоциализации.

Тем не менее, другой тенденцией развития казахстанской уголовной политики является отказ от доминирующего в обществе мнения о возможности снижения преступности путем ужесточения наказания и, соответственно, выбор курса на усиление и развитие правовых норм, способствующих большей индивидуализации и дифференциации уголовной ответственности и наказания. В науке уголовного права активно разрабатывается концепция широкого применения мер наказаний, не связанных с элементами изоляции осужденных, а также сокращения преступлений, в санкциях которых предусмотрено наказание в виде лишения свободы В.И. Селиверстов[5]. Однако все предложения в этом направлении можно свести к тезису об отсутствии в действующей системе наказаний мер, способных достичь цели исправления осужденных без элементов изоляции, но под надзором компетентных правоохранительных органов. Современное состояние разработанности

уголовных наказаний, образующих альтернативу лишению свободы, не позволяют признать проблему решенной.

Однако, длительная практика назначения наказаний в ряде стран показывает, что зачастую стремление к изменению уголовной политики в сторону расширения альтернатив не совпадает с возможностью в полной мере это реализовать. Данную проблему мы можем наблюдать и в постсоветских странах. Так, после вступления в законную силу Уголовного кодекса часть наказаний не реализовывалась в силу отсутствия соответствующих условий в стране. Например, наказания в виде обязательных работ, ограничения свободы, в систему уголовных наказаний было введено новое наказание в виде принудительных работ, являющееся альтернативой лишению свободы. Хотя законом было определено, что положения Уголовного кодекса, Уголовно-исполнительного кодекса в ряде стран в части принудительных работ применяются с 1 января 2012 года. Тем не менее, в некоторых странах в силу отсутствия условий для реализации данного наказания, законодатель был вынужден отказаться от установленного срока и перенес дату вступления в силу на 1 января 2014 г. Однако и к указанной дате соответствующие условия в выше названных странах, но не во всех не были созданы в связи с тем, что на реализацию данного проекта потребовались значительные финансовые средства. Так, согласно, расчетам затраты на создание одного исправительного центра с лимитом наполнения до 250 человек составят более от 68,5 до 70,3 млн. рублей в зависимости от комплектации, учитывающей климатические условия места расположения центра, необходимые инженерно-технические средства охраны, инженерные сети и системы. Всего же на создание запланированных в начале 40 исправительных центров с учетом необходимой штатной численности требуется от 2,625 до 2,863 млрд, рублей.

Например, политика в области исполнения уголовных наказаний и обращения с осужденными определяется системой факторов, к которым можно отнести:

- развитие уголовного законодательства и практики его применения;
- уровень, структура и динамика преступности;
- уровень развития науки уголовно-исполнительного права.
- уровень развития демократии, защиты прав и свобод человека и гражданина, проявления гуманизма в отношении правонарушителей;
- уровень культуры, общественного мнения и правосознания граждан, система их нравственных ценностей и идеалов;
- экономическая способность государства выделить необходимое количество ресурсов для нормального функционирования системы органов и учреждений, исполняющих наказания;
- уровень развития уголовно-исполнительного законодательства и приведение его и практики учреждений и органов, исполняющих наказания, в соответствие с требованиями международных стандартов по обращению с осужденными;

Кроме того, к основным направлениям работы по сокращению тюремного населения относятся такие как декриминализация преступлений, не представляющих большую общественную опасность, корректировка судебной практики, расширение применения альтернативных видов наказания. Следует отметить, что отмеченные направления нашли свое отражение в современной уголовной политике и судебной практике нашей страны. Основной целью уголовной политики, отмечает З.С. Токубаев[4], является обеспечение сдерживания преступности, результаты которой напрямую зависят от законодательных норм, применяемым к лицам, совершившим преступление и назначения им в связи с этим справедливого наказания.

По мнению Э.В. Лядова [6], на формирование уголовно исполнительной политики также оказывают влияние достижения соответствующих наук, которые изучают проблемы исполнения наказаний, исправления осужденных, предупреждения среди них преступлений; криминология, уголовное право, уголовно-исполнительное право, исправительная психология и педагогика.

Говоря о результативности исполнения наказаний, отмечая низкую эффективность лишения свободы, развивая мысль о предпочтении тюремному заключению альтернативных наказаний З.С. Токубаев указывает, что развитие наказаний, связанных с лишением свободы, стимулирует высокий уровень рецидива преступлений после отбытия тюремного заключения [4].

Подводя итог рассматриваемому вопросу следует отметить, что для эффективной реализации наказаний, не связанных с изоляцией осужденных от общества в последнем должны быть подготовлены соответствующие социально-экономические, социально-политические условия, должно быть сформировано общественное мнение о необходимости и правильности такого подхода к борьбе с преступностью на конкретном историческом этапе. О необходимости пересмотра

гуманизации уголовной политики, которая проводится в настоящее время в нашей республике, означает не только и не столько смягчение уголовной ответственности, сколько создание дифференцированной и гибкой системы уголовных санкций, позволяющей государству экономить карательные средства, достаточно широко применять другие способы наказания преступника.

Однако в настоящее время активнее стали рассматриваться и обсуждаться вопросы, связанные с гуманизацией мер наказания, то есть применение альтернатив лишению свободы. К этому подталкивает сложная ситуация, создавшаяся в системе исполнения наказаний. Указывается на хроническое недофинансирование мест лишения свободы, повышающуюся с каждым годом криминогенность их контингента, усугубляющиеся трудности в размещении заключенных, продолжающийся рост больных туберкулезом и ВИЧ-инфицированных в исправительных учреждениях. Более того, поиск ключа к решению отмеченных выше проблем ведется в различных направлениях.

Одним из приоритетов сегодня становится совершенствование всей системы наказаний, результатом которого должно стать более широкое использование наказаний, не связанных с изоляцией от общества. В ряде стран в течение последних двух десятилетий проводятся научные исследования недостатков тюремного заключения, где изучались негативные последствия тюремного заключения с точки зрения занятости осужденных и социальной адаптации. В результате данных исследований было установлено, что при частом применении тюремного заключения неизбежно появляются проблемы соблюдения политических, социальных и других прав человека, что приводит к движению за проведение реформ и развитие альтернативных видов наказания. Тюремное заключение представляет собой состояние лишения личной свободы, как правило, в результате вынесения компетентным органом приговора за совершенное преступление.

Исходя из этого, актуальным в настоящее время является исследование проблем, связанных с назначением и исполнением наказаний, не связанных с изоляцией от общества. Решение этих обозначенных вопросов может быть достигнуто путем проведения анализа новых социально-экономических условий и существенных нововведений, регламентированных действующим Уголовным и Уголовно-исполнительным кодексами.

Список используемой литературы

1. Уголовный кодекс Республики Казахстан от 3 июля 2014 года № 226-V (с изменениями и дополнениями по состоянию на 09.01.2018 г.) Астана, Акорда, - 2018г.
2. Уголовно-исполнительный кодекс Республики Казахстан от 5 июля 2014 года № 234-V (с изменениями и дополнениями по состоянию на 01.01.2018 г.) Астана, Акорда, - 2018г.
3. Выступление Президента Республики Казахстан Н.А.Назарбаева на V съезде судей. (Астана, 18 ноября 2009 года)
4. Токубаев З.С. Правовое положение осужденных к лишению свободы по законодательству Республики Казахстан: Монография. – Караганда: КЮИ МВД РК им. Б. Бейсенова, 2010г. С. 207.
5. Селиверстов В.И. Правовое положение лиц, отбывающих наказания, связанные с исправительно-трудовым воздействием, без изоляции от общества: Учеб. пос. – М.: Юрид. лит., 1987г. С. 70.
6. Лядов Э.В. Принудительные работы как вид уголовного наказания: реалии и перспективы // Человек: преступление и наказание. №1 (80). 2013. С. 101.
7. Всеобщая декларация прав человека" (принята Генеральной Ассамблеей ООН 10.12.1948)

ТҮЙІНДЕМЕ/RESUME

Тоқыбаев Зайролла Сембайұлы, Күреңтаев Али Хамитович
«Фемида» орталық Қазақстан академиясы, «Bolashaq» академиясы
ҚОҒАМНАН ОҚШАУЛАУСЫЗ ЕҢБЕКПЕН ТҮЗЕТУ ӘСЕРІМЕН БАЙЛАНЫСТЫ
СОТТАЛҒАНДАРДЫҢ ЖАЗАНЫ ӨТЕУШІЛЕРДІҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ ЖАҒДАЙЫ

Бұл мақалада, ең алдымен, оны халықаралық стандарттарға сәйкестендіруге, жазасын өтеу барысында сотталушылардың заңды құқықтары мен мүдделерін қамтамасыз етуге бағытталған қылмыстық-атқару жүйесінің жүргізіліп жатқан реформасы қарастырылады. Атап айтқанда, нақты бас бостандығынан айыруға балама жазалардың дамуы бар, өйткені бірінші рет шағын және орта ауырлықтағы қылмыс жасаған сотталғандарға бас бостандығынан айыру жазасын қолдану орынсыз.

Түйінді сөздер: сотталған адамды оқшаулау, жазалау, түрмеге қамау, қылмыстық, қылмыстық-атқару жүйесін реформалау.

Tokubaev Zayrolla Sembaevich, Kurentaev Ali Khamitovich
Central Kazakhstan Academy Femida, Bolashak Academy
THE LEGAL STATUS OF CONVICTS SERVING SENTENCES ASSOCIATED WITH
CORRECTIVE LABOR WITHOUT ISOLATION FROM SOCIETY

This article examines the ongoing reform of the penal system, which is aimed, first of all, at bringing it into line with international standards, ensuring the legal rights and interests of convicts in the process of serving their sentences. In particular, there is a development of punishments alternative to real imprisonment, since it is inappropriate to apply a sentence of imprisonment to convicts who have committed crimes of small and medium gravity for the first time.

Key words: isolation of a convict, punishment, imprisonment, criminal, reform of the penal system.

List of references:

1. The Criminal Code of the Republic of Kazakhstan dated July 3, 2014 No. 226-V (with amendments and additions as of 01/09/2018) Astana, Akorda, - 2018.
2. The Criminal Executive Code of the Republic of Kazakhstan dated July 5, 2014 No. 234-V (with amendments and additions as of 01.01.2018) Astana, Akorda, - 2018.
3. Speech by the President of the Republic of Kazakhstan N.A. Nazarbayev at the V Congress of Judges. (Astana, November 18, 2009)
4. Tokubaev Z.S. The legal status of those sentenced to imprisonment under the legislation of the Republic of Kazakhstan: Monograph. - Karaganda: KYUI MIA RK named after B. Beisenova, 2010 P. 207.
5. V. I. Seliverstov. The legal status of persons serving sentences related to corrective labor, without isolation from society: Proc. pos. - М.: Jurid. lit., 1987 P. 70.
6. Lyadov E.V. Forced labor as a type of criminal punishment: realities and prospects // Man: crime and punishment. No. 1 (80). 2013.S. 101.
7. Universal Declaration of Human Rights "(adopted by the UN General Assembly on December 10, 1948)

УДК 343.985.7
МРНИ 10.85.51

Горшкова Вера Сергеевна
vera-gorshkova-86@mail.ru

ФГКОУ ВО «Барнаульский юридический институт Министерства внутренних дел Российской Федерации», Барнаул, Алтайский край, Российская Федерация

**К ВОПРОСУ О НЕДОСТАТКАХ ОФОРМЛЕНИЯ СПРАВОК СПЕЦИАЛИСТА О
ПРОВЕДЕНИИ ИССЛЕДОВАНИЯ ПО МАТЕРИАЛАМ ПРЕДВАРИТЕЛЬНОЙ ПРОВЕРКИ
СООБЩЕНИЙ, ЗАЯВЛЕНИЙ И ИНОЙ ИНФОРМАЦИИ О ПРЕСТУПЛЕНИЯХ
(ПРОИСШЕСТВИЯХ)**

Необходимость проведения экспертных исследований возникает у сотрудников правоохранительных органов при установлении достаточных данных по материалам предварительной проверки сообщений, заявлений и иной информации о преступлениях (происшествиях) при принятии одного из процессуальных решений – возбуждении уголовного дела, об отказе в возбуждении уголовного дела, передаче сообщения по подследственности. На основании проведенного исследования специалист оформляет справку об исследовании (справку об экспертном исследовании), требования к оформлению которого не закреплены на федеральном уровне, хотя некоторые правила отражены в ведомственных нормативных правовых актах. Автор статьи на основании изучения судебно-следственной практики приводит наиболее встречающиеся недостатки оформления этого документа в вводной части (сведения об специалисте, экспертном учреждении, информация о предоставленных объектах, вопросы, поставленные на разрешение специалиста), в выводах (ответы на вопросы, используемые приборы, инструменты, применяемые методики, упаковка) с целью их недопущения в деятельности специалиста.

Ключевые слова: специалист, исследование, справка специалиста, преступление, предварительная проверка сообщений.

Возбуждение уголовного дела является первоначальной стадией уголовного процесса, в ходе которой необходимо установить наличие повода и оснований (достаточных данных) для возбуждения уголовного дела в соответствии с требованиями главы 19 Уголовно-процессуального кодекса Российской Федерации (далее – УПК РФ). Среди ученых в области уголовного процесса и практических работников (следователей, дознавателей, прокуроров) до сих пор идет дискуссия по поводу того, является ли справка об исследовании (справка об экспертном исследовании) доказательством по возбужденному уголовному делу либо нет. Стоит отметить, что правоприменительная практика правоохранительных органов Российской Федерации использует, в основном, два пути: первый - после проведенного экспертного исследования в рамках возбужденного уголовного дела назначается и проводится судебная экспертиза по исследованным ранее объектам; второй – справка об исследовании признается «иным документом» в соответствии со статьей 84 УПК РФ, т.е. является доказательством. Внесенные законодателем изменения от 04.03.2013 года №23-ФЗ в вышеуказанный нормативный правовой акт позволяют следователю, дознавателю, органу дознания назначать и производить судебную экспертизу до возбуждения уголовного дела. Однако, в соответствии с требованиями правовых норм нашего государства срок производства судебных экспертиз как в государственных, так и негосударственных экспертных учреждениях составляет до 15 суток (данный срок может быть продлен до 30 суток и более) [1], а срок проведения исследования поступивших объектов согласно ведомственных нормативных правовых актов системы Министерства внутренних дел Российской Федерации до 3 суток (в исключительных случаях – в течение суток) [2]. Это обстоятельство необходимо учитывать при решении вопроса о возбуждении уголовных дел, особенно по фактам незаконного оборота наркотических средств, психотропных веществ при задержании лица (например, покупатель свертка с веществом – «закладки», «закладчик» и т.д.).

Для принятия законного и обоснованного процессуального решения по материалам предварительной проверки по сообщениям, заявлениям и иной информации о преступлении (происшествии) сотруднику правоохранительных органов необходимо установить достаточные данные о преступлении (субъект, объект, объективная сторона, субъективная сторона) либо об его отсутствии. В этом случае полицейский, следователь Следственного комитета Российской Федерации или иное уполномоченное лицо вправе прибегнуть к помощи специалиста, назначив проведение исследования объектов (предметов, документов и т.д.). По результатам проведения исследования специалиста составляет документ – справка об исследовании, который в письменном виде содержит ответы на поставленные перед ним вопросы. При анализе судебно-следственной практики установлено, что «сведущие» лица при оформлении справки об исследовании по материалам предварительной проверки по сообщениям, заявлениям и иной информации о преступлении (происшествии) допускают ряд недостатков. Эти негативные моменты, в конечном итоге, могут стать основанием для назначения повторного экспертного исследования, что приведет к затягиванию сроков предварительной проверки материалов, либо поставить под сомнение полученные специалистом выводы. По нашему мнению, к основным недостаткам относятся:

- отсутствие изображений упаковки поступивших объектов, внешнего облика предметов, документов с использованием правил масштабной фотосъемки, результатов применения оборудования (например, при исследовании наркотических средств – результаты химического анализа);

- неполное и неточное описание упаковки объектов (отсутствуют описание пояснительной надписи на пакете, содержание оттиска печати на бумажной этикетке – бумажной бирке, нет указания о том, что целостность пакета не имеет видимых повреждений, количество и наименование объектов соответствует перечню, указанному в задании или ином документе на проведение исследования);

- отсутствие полных реквизитов экспертного учреждения (индекс, юридический и фактический адрес, номер телефона), а также копий правоустанавливающих документов – для негосударственных экспертных организаций, документов об образовании и дающих право самостоятельного производства судебных экспертиз;

- отсутствие полных данных специалиста – фамилия, имя, отчество, стаж экспертной работы и стаж работы по конкретной экспертной специальности;

- вопросы, поставленные перед специалистом, а также вопросы, сгруппированные и отредактированные специалистом без изменения смыслового содержания;

- недопустимо в части «ВЫВОД» использовать структуру «1-4.» и таким образом приводить ответы в обобщенном виде;
- отсутствие сведений о разрешении использования в ходе исследования видоизменяющих и разрушающих методов;
- отсутствие сведений о применяемой экспертной методике с указанием источника опубликования;
- отсутствие сведений об инструментах, приборах и их технических характеристиках (например, линейка должна иметь ГОСТ и т.д.);
- отсутствие сведений об упаковке (с указанием бумажной этикетки с оттиском печати) после проведения исследования.

Таким образом, справка об исследовании (экспертном исследовании) по материалам предварительной проверки сообщений, заявлений и иной информации о преступлениях (происшествиях) должна отвечать требованиям объективности, полноты исследования, наглядности, внутреннего единства, логической стройности, что в первую очередь находит свое отражение в оформлении этого документа. Вышеуказанные недостатки являются наиболее встречающимися как в работе государственных, так и негосударственных экспертных учреждений, организаций и иных лиц, обладающими специальными познаниями в определенной области. Необходимо создание единого документа как на федеральном, так и на межведомственном уровне, содержащим основные требования к форме и содержанию справки об исследовании (справки об экспертном исследовании).

Список используемой литературы:

1. Федеральный закон от 31.05.2001 г №73-ФЗ «О государственной судебно-экспертной деятельности в Российской Федерации» // Интернет-ресурс. – режим доступа URL: <http://www.kremlin.ru/acts/bank/17002/page/1>.
2. Приказ МВД России от 11.01.2009 г №7 «Об утверждении Наставления по организации экспертно-криминалистической деятельности в системе МВД России» // Интернет-ресурс. – режим доступа URL: <http://www.consultant.ru/cons/cgi/online.cgi?req=doc&base=EXP&n=451495#07505249448359222>

ТҮЙІНДЕМЕ/RESUME

Gorshkova V.S.

Barnaul law Institute of the Ministry of internal Affairs of the Russian Federation, Barnaul, Altai Krai, Russian Federation

TO THE QUESTION OF THE SHORTCOMINGS OF REGISTRATION OF EXPERT CERTIFICATES ON CONDUCTING RESEARCH ON THE MATERIALS OF PRELIMINARY VERIFICATION OF MESSAGES, STATEMENTS AND OTHER INFORMATION ABOUT CRIMES (INCIDENTS)

The need to conduct expert research arises for law enforcement officers when establishing sufficient data on the materials of preliminary verification of messages, statements and other information about crimes (incidents) when making one of the procedural decisions – initiation of a criminal case, refusal to initiate a criminal case, transfer of a message under investigation. Based on the conducted research, the specialist draws up a certificate of research (certificate of expert research), the requirements for registration of which are not fixed at the Federal level, although some rules are reflected in departmental regulatory legal acts. The author of the article on the basis of judicial and investigative practice causes the most common of this document in the introduction (information about the expert, expert institution, information about the objects, the questions put to the expert), the conclusions (the answers to the questions, the instruments used, tools, methodologies, packaging) with a view to their prevention in the expert's activities.

Key words: specialist, research, specialist information, crime, preliminary check of messages.

Горшкова Вера Сергеевна
ФГКОУ ВО «Ресей Федерациясының Ішкі істер министрлігінің Барнаул заң институты»,
Барнаул, Алтай аймағы, Ресей

**АДАМДАРДЫҢ АЛДЫНДАҒЫ ЕСЕПТЕРДІ, БІЛДІРУЛЕРДІ ЖӘНЕ БАСҚА
АҚПАРАТТАРДЫ ҚЫЛМЫСТАР (ҚАУІСТІКТЕР) ТУРАЛЫ ЗЕРТТЕУЛЕРДІ ЗЕРТТЕУ
ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТТІҢ АҚПАРАТТАРЫН ТІРКЕУДІҢ АРТЫҚШЫЛЫҚТАРЫ
ТУРАЛЫ СҰРАҚҚА**

Сараптамалық зерттеулердің қажеттілігі процессуалдық шешімдердің бірін - қылмыстық іс қозғауды, қылмыстық істі қозғаудан бас тартуды, тергеу кезінде хабарлама жіберуді қабылдау кезінде хабарламаларды, мәлімдемелерді және қылмыстар (оқиғалар) туралы басқа мәліметтерді алдын-ала тексеру материалдары туралы жеткілікті деректерді анықтаған кезде туындайды. ... Зерттеу негізінде маман зерттеу туралы куәлікті (сараптамалық зерттеу туралы куәлік) жасайды, оны тіркеуге қойылатын талаптар федералдық деңгейде бекітілмеген, дегенмен кейбір ережелер ведомстволық ережелерде көрсетілген. Мақала авторы сот тәжірибесін зерделеу негізінде кіріспе бөлімінде (маман, сараптама мекемесі туралы мәліметтер, берілген объектілер туралы ақпарат, маманның рұқсатымен қойылған сұрақтар), қорытындыларда (сұрақтарға жауаптар, қолданылған құрылғылар, маманның қызметінде оларды болдырмау мақсатында құралдар, қолданбалы техникалар, орауыштар).

Түйін сөздер: маман, зерттеу, маман туралы ақпарат, қылмыс, хабарламаларды алдын-ала тексеру.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1. Федеральный закон от 31.05.2001 г №73-ФЗ «О государственной судебно-экспертной деятельности в Российской Федерации» // Интернет-ресурс. – режим доступа URL: <http://www.kremlin.ru/acts/bank/17002/page/1>.

2. Приказ МВД России от 11.01.2009 г №7 «Об утверждении Наставления по организации экспертно-криминалистической деятельности в системе МВД России» // Интернет-ресурс. – режим доступа URL: <http://www.consultant.ru/cons/cgi/online.cgi?req=doc&base=EXP&n=451495#07505249448359222>

УДК 35.977
МРНТИ 10.07

Коваль Олег Михайлович,
kom555ok@gmail.com
кандидат наук государственного управления
Национальная академия государственного управления при Президенте Украины,
Киев, Украина.
Проданик Василий Михайлович
nubiru9x9@gmail.com
кандидат наук государственного управления
Высшее учебное заведение «Межрегиональная академия управления персоналом»,
город Киев, Украина

**СОТРУДНИЧЕСТВО ОБЪЕДИНЕНИЙ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЕЙ И ОРГАНОВ ВЛАСТИ В
ЧАСТИ РЕАЛИЗАЦИИ РЕГУЛЯТОРНОЙ ПОЛИТИКИ В УКРАИНЕ**

В статье рассматриваются вопросы взаимодействия бизнес-ассоциаций и структур государственного управления в условиях реализации и совершенствования регуляторной политики в Украине. Раскрываются пути и механизмы государственного управления формированием сферы предпринимательства в Украине, в частности, исследуется механизм – анализ нормативного воздействия регуляторного акта.

Акцентировано, что привлечение общественных объединений предпринимателей к реализации функций государственной власти позволит не только сократить путь продвижения управленческих решений с момента их принятия до реализации, но и сократить управленческие затраты и расходы

государственного бюджета, в частности, расходы на конкретные меры государственного управления и регулирования в сфере предпринимательства.

Установлено, что механизм такого сотрудничества основан на принципах партнерства на основе «обратной связи» между государством и предпринимателями, что обеспечивает свободный доступ самоуправляемых организаций малых и средних предприятий к информации государственных органов и местного самоуправления, привлекая их к разработке и обсуждению нормативных проектов и нормативных актов в сфере формирования бизнес-среды, введения общественного контроля за текущим исполнением органами государственной власти.

Отмечено о том, что такие правила и процедуры изложены в типовых положениях соответствующих советов, общественных комитетов и влияют на четкие способы, механизмы и инструменты реализации государственной регуляторной политики в Украине.

Ключевые слова: государственное управление, ассоциация предпринимателей, малый и средний бизнес, сфера предпринимательства, анализ регуляторного влияния.

Введение. Современные вопросы формирования эффективной системы управления в сфере малого и среднего бизнеса в Украине нуждаются в активизации деятельности общественных организаций предпринимателей и усиление их роли при непосредственном влиянии на процесс формирования и реализации государственной политики в сфере бизнеса. Особенно это необходимо в части использования механизма анализа регуляторного влияния нормативного акта в современной практике. В целом партнерские отношения между государством и предпринимателями приобретают все более широкое и профессиональное развитие. Обсуждения представителями предпринимателей и сферой государственного управления совместных мероприятий закрепили основы таких отношений между субъектами хозяйствования, предпринимателями и властью, создали новые возможности и предоставили широкие полномочия объединениям предпринимателей, побуждая их к постоянному сотрудничеству и созданию эффективных механизмов управления сферой предпринимательства в Украине.

Цель статьи заключается в раскрытии вопросов взаимодействия объединений предпринимателей и органов государственного управления в условиях реализации и совершенствования регуляторной политики в Украине.

Анализ исследований и публикаций. Если вспомнить историю самоорганизации украинского предпринимательства, то процесс диалога между властью и предпринимательством начался еще в начале 90-х годов. Важным шагом на пути сближения власти и предпринимательства в решении вопросов его поддержки и развития стало создание еще в 1993 г. Совета предпринимателей Украины при Кабинете Министров Украины, который дал толчок к формированию современных механизмов взаимодействия между властью и предпринимателями. Известные авторы, исследовавшие указанную проблему - В. Воротин, Ю. Ехануров, Д. Ляпин, К. Ляпина и др.

Основная часть. Сегодня многие общественные предпринимательские объединения действительно защищают права и интересы предпринимателей и играют заметную роль в поддержке бизнеса в Украине. Однако, органы публичного управления еще не в полной мере используют такие возможности современных объединений предпринимателей. Здесь тоже есть свои объективные и субъективные причины развития таких взаимоотношений в современных условиях хозяйствования. Отметим, что, органы государственного управления в Украине, которые должны отвечать за стимулирование развития и поддержку предпринимательства, имеют объективные ограничения, и по количеству персонала, и по времени, и по финансово-материальным возможностям работы с отдельным субъектом хозяйствования. Поэтому государственным органам целесообразно опираться на объединение предпринимателей, поддерживать и направлять их инициативы по содействию развитию предприятий отдельной отрасли, получать оперативную информацию о современном состоянии национальной экономики и потребностей субъектов хозяйствования. Возможно, также делегировать им определенные права по реализации мероприятий государственной экономической политики, проектов решений органов по реализации мероприятий государственной хозяйственной политики, проектов решений органов власти по соответствующим вопросам, полномочий по экспертизе инвестиционных проектов, экономико-правовых экспертиз проектов законов и постановлений правительства.

Привлечение общественных объединений предпринимателей в реализации некоторых функций государственной власти позволяет не только сократить путь, которым продвигаются управленческие решения с момента их принятия к реализации, но и уменьшить соответствующие статьи расходов

государственного бюджета, в частности расходов на конкретные мероприятия государственного управления и регулирования в области предпринимательства.

В Украине данные вопросы изучаются на стыке двух наук – экономики и науки государственного управления. Последняя относительно новая наука, которая активно развивается в стране с начала XXI столетия, но уже прочно завоевала свое место в системе наук в Украине.

Наш анализ показывает, что начиная с 2000 годов, все Программы деятельности органов власти обязательно включают действенные механизмы сотрудничества органов государственного управления и общественных организаций предпринимателей по вопросам реализации государственной политики в сфере предпринимательства. Во исполнение этой задачи органы, которые занимаются предпринимательством, с участием общественных объединений разрабатывали конкретные документы (концепции, стратегии, программы) сотрудничества общественных объединений с органами государственного управления. Такие документы предусматривают создание сети совещательных органов при органах исполнительной власти на всех уровнях государственного управления и регулирования в Украине. Механизм такого сотрудничества базируется на принципах партнерства на основе «обратной связи» между властью и предпринимателями, которые предусматривают свободный доступ самоуправляющихся организаций малого и среднего предпринимательства к информации органов государственной власти и местного самоуправления, привлечения их к разработке и обсуждению проектов нормативных и регуляторных актов в сфере формирования предпринимательской среды. Это обеспечивается введением общественного контроля за текущим исполнением органами государственного управления политики регулирования. Такие нормы и процедуры заложены в типовых положениях соответствующих советов, коллегий, комитетов. Все это влияет на четкие пути реализации государственной регуляторной политики в Украине, которая занимается проблемами предпринимательства.

В Украине вопросы становления и развития малого и среднего бизнеса находится среди приоритетов формирования эффективной системы хозяйствования на всей территории Украины. Однако современные предприятия малого бизнеса экономически уязвимые и требуют реального государственного управления и регулирования, опеки и поддержки. Таким примером стала удачная Стратегия развития малого и среднего предпринимательства в Украине на период до 2020 года (далее Стратегия), которая была разработана во исполнение Указа Президента Украины от 12 января 2015 и плана приоритетных действий Правительства до 2020 г., утвержденного распоряжением Кабинета Министров Украины от 3 апреля 2017 № 275. Эта Стратегия была разработана с учетом основных положений почти всех основных стратегических документов в государстве. Стратегия охватывает все ключевые сферы общественной жизни и соответственно имеет отражение в основных стратегических и программных документах, прямо или косвенно влияют на развитие малого и среднего предпринимательства. Таким образом, Стратегия дает возможность скоординировать деятельность других органов государственной власти для реализации взвешенной и всеобъемлющей политики в сфере развития предпринимательства в соответствии с требованиями современности [1].

Указанный документ публичного управления предпринимательством согласуется с программными и стратегическими материалами, в частности Стратегией развития высокотехнологичных отраслей до 2025 года, экспортной стратегии Украины, Дорожной картой стратегического развития торговли на период 2017-2021 годы, Стратегией развития промышленного комплекса, Энергетической стратегией Украины на период до 2035 года, Целями устойчивого развития (2015-2030 годы), программами реформирования системы государственного надзора (контроля) и др. Однако насущные проблемы развития системы управления и самого бизнеса остаются и решать их нужно, в частности мерами совершенствования механизмов государственного управления обозначенной области.

По мнению экспертов, реализовать указанную Стратегию возможно путем: скоординированного взаимодействия органов государственной власти, органов местного самоуправления и других заинтересованных сторон; системного подхода к формированию и реализации государственной политики в сфере развития предпринимательства; определение ожидаемых результатов ее реализации; выполнение плана мероприятий по реализации Стратегии; эффективного сотрудничества органов государственной власти, органов местного самоуправления, субъектов малого и среднего предпринимательства, их объединений; максимального привлечения всех возможных ресурсов.

Отметим, что за годы независимости в Украине совершено весомую работу по разработке и имплементации системной нормативно-правовой базы и институционального обеспечения регуляторной политики, в частности объединения предпринимателей очень много для этого

сделали. На современном этапе развития государства регуляторная политика в полной мере интегрирована в национальную социально-экономическую политику. В частности, механизм анализа регуляторного влияния закреплено как обязательную составляющую подготовки проектов правительственных решений, имеющих характер регуляторных и дальнейшего их рассмотрения как на заседаниях профильных правительственных комитетов, так и Кабинета Министров Украины. Саморазвитие и совершенствование регуляторной политики предусмотрено Программой Правительства и, соответственно, в среднесрочном плане приоритетных действий правительства до 2030 года. Указанным планом предусмотрено уменьшение административных барьеров для бизнеса путем разработки и внедрения нормативно-правовых актов с одновременным проведением количественных расчетов выгод и затрат при внедрении каждого регулирования для всех форм бизнеса и современного государства бизнеса. Действенная государственная регуляторная политика направлена на недопущение принятия экономически нецелесообразных и неэффективных регуляторных актов, уменьшение вмешательства государства в деятельность субъектов хозяйствования и устранение препятствий для развития хозяйственной деятельности.

На сегодня из государственного бюджета на поддержку и развитие малого и среднего предпринимательства выделяется недостаточный объем финансовых ресурсов, поэтому необходимо усовершенствовать подходы к формированию и реализации политики, в частности путем повышения институциональной способности: – Совета предпринимателей при Кабинете Министров Украины как постоянно действующего консультативного органа, что, в частности, готовит предложения по созданию правовых, экономических и организационных условий для дальнейшего развития предпринимательской деятельности; – других центральных органов исполнительной власти, которые прямо или косвенно влияют на развитие малого и среднего предпринимательства; – местных органов исполнительной власти, обеспечивающих выполнение государственных и региональных программ социально-экономического развития, в том числе (в случае принятия соответствующего решения) программ развития малого и среднего предпринимательства, финансируемых за счет средств соответствующих бюджетов; – органов местного самоуправления, которые утверждают программы социально-экономического развития соответствующих административно-территориальных единиц, финансируемых за счет местных бюджетов и контролируют их выполнение; – Совета бизнес-омбудсмена как постоянно действующего консультативно-совещательного органа Кабинета Министров Украины, что способствует прозрачности деятельности органов государственной власти, субъектов хозяйствования, которые принадлежат к сфере их управления; – инфраструктуры поддержки малого и среднего предпринимательства, включая объединение субъектов хозяйствования, научные учреждения, консультативные, совещательные и другие вспомогательные органы, созданные при центральных органах исполнительной власти и местных госадминистрациях, Торгово-промышленной палаты Украины, 25 региональных торгово-промышленных палат, общественных объединения предпринимателей и работодателей.

Следует учитывать, что определить точное количество общественных объектов инфраструктуры не представляется возможным, поскольку критерии отнесения к организациям, осуществляющим деятельность, направленную на развитие и поддержку малого и среднего предпринимательства, не определены. В то же время, по предварительным данным, на 1 января 2020 в Украине функционировали 310 бизнес-центров, 2660 информационно-консультативных учреждений, 55 бизнес-инкубаторов, 161 фонд поддержки предпринимательства, 17 индустриальных парков.

Отметим, что в Украине процедуры и правила регуляторной политики определяются нормами соответствующего Закона Украины «Об основах государственной регуляторной политики в сфере хозяйственной деятельности» от 11.09.2003 № 1160-IV и целым рядом подзаконных актов.

В соответствии со статьей 1 Закона Украины регуляторными органами являются: Верховный Совет Украины, Президент Украины, Кабинет Министров Украины, Национальный банк Украины, Национальный совет Украины по вопросам телевидения и радиовещания, центральные органы исполнительной власти, местные органы исполнительной власти, органы местного самоуправления, а также территориальные органы центральных органов исполнительной власти, государственные специализированные учреждения и организации, некоммерческие самоуправляющиеся организации, осуществляющих руководство и управление отдельными видами общеобязательного государственного социального страхования [2].

Необходимо отметить, что европейский опыт последовательно адаптируется и внедряется в национальную практику регуляторной деятельности. В частности, во исполнение требований Соглашения об ассоциации между Украиной и Европейским Союзом [3] и Повестки дня ассоциации

между Украиной и ЕС [4], были адаптированы и внедрены в законодательное поле Украины нормы европейского инструмента регуляторной политики SME-Test, который в Украине получил название М-Тест, и введена обновленная методика анализа регуляторного воздействия.

Отметим, что Кабинетом Министров Украины еще 3 апреля 2019 был утвержден Среднесрочный план приоритетных действий Правительства до 2022 года, которым предусмотрено проведение ряда ключевых реформ, которые будут способствовать обеспечению устойчивого экономического роста и созданию благоприятных условий для развития предпринимательства в Украине, в частности осуществлению мероприятий, направленных на упрощение администрирования налогов. Кроме того, с целью построения современной и эффективной системы управления государственными финансами, которая способна обеспечить предоставление качественных услуг, эффективное аккумулирование ресурсов и распределение их в соответствии с приоритетами развития государства в средне- и долгосрочной перспективе, одобрена Стратегия реформирования системы управления государственными финансами на 2019-2022 годы. Именно этой Стратегией предусмотрено выполнение задач по повышению уровня стабильности и прогнозируемости налоговой системы, качества и эффективности налогового администрирования. Для выполнения указанных задач предусмотрена разработка стратегии развития налоговой системы на среднесрочную перспективу, которая будет согласовываться со стратегией экономического развития, реформирования бюджетного процесса и пенсионной системы [5].

Акцентируем, что постоянное совершенствование механизмов и инструментов самой политики и пути ее эффективной реализации в Украине предусмотрены нормами Соглашения об ассоциации с ЕС, и входит в вопросы постоянного диалога с МВФ, Всемирным банком и ОЭСР. Так Всемирный банк в исследовании комплексной оценки показателей регуляторной политики Global Indicators of Regulatory Governance [6] (оценка от 0 до 6 по 185 странам мира), предоставил Украине 5,2 балла (аналогичный показатель получили Польша и Германия) [7].

Одной из проблемных зон для Украины по этим действиям - потребность более формализованного определения критериев, по которым требуется проведение оценки регуляторного воздействия. Также определенным недостатком для Украины является отсутствие единой базы данных с проектами регуляторных актов и отчетами об отслеживании результативности. В общем низкая эффективность дерегуляции связана с слабой практической регуляторной деятельностью органов на региональном уровне [8].

Среди факторов, снижающих эффективность реформ дерегуляции следует отметить, что существует достаточно слабый контроль за порядком определения и отнесения проектов нормативно-правовых актов к регуляторным. Формальность на этапе определения признаков регуляторного влияния проектов актов позволяет соответствующим органам избегать требований публичности их подготовки, оценки регуляторного влияния и эффективности для субъектов хозяйствования и рынка в целом. В большей степени это применимо к проектам нормативно-правовых актов, утверждение которых находится в полномочии отдельного органа власти. Сегодня распространена практика подготовки нормативно-правовых актов без надлежащей регуляторной подготовки как на общем, так и региональном уровнях, в том числе без обсуждения в союзах и объединениях предпринимателей.

Необходимо отметить, что основными пробелами в нормотворческой деятельности органов государственной и местной власти является отсутствие анализа регуляторного влияния и несоблюдение публичности обсуждения и принятия соответствующих актов. В Украине отслеживания результативности регуляторного акта является прямой нормой Закона Украины «Об основах государственной регуляторной политики в сфере хозяйственной деятельности» (базовое, повторное и периодическое отслеживание результативности). Если отслеживание результативности регулирования не осуществляется, то невозможно оценить эффект от регуляции и достижения им целей, и такая регуляция чаще становится инструментом коррупции. Вместе с тем проблема заключается в формальном подходе по отслеживанию результативности регуляторными органами.

Отметим, что содержательного отслеживания результативности сегодня по данным Государственной регуляторной службы не производится [9]. Это приводит к невозможности определения результата регулирования, невозможности сопоставить результаты с тем, что ожидалось при разработке и принятии регулирования. Так как любое регулирование требует расходования ресурсов как со стороны бизнеса, так и со стороны государственных органов, то искусственные и неэффективные регулирования могут приводить к существенным потерям и, как результат - к снижению конкурентоспособности национального бизнеса.

Выводы и рекомендации. В целом законодательное и институциональное обеспечение взаимодействия общественных объединений предпринимателей в части реализации регуляторной

политики практически соответствует современным требованиям и лучшим мировым практикам, и требованиям ЕС [10]. Это означает, что разработка изменений в законодательное обеспечение регуляторной политики в Украине не на время, но меры совершенствования такого взаимодействия необходимы.

Имеющиеся проблемы в реализации норм регуляторной политики могут быть решены применением инструмента методического сопровождения и активизации внимания Правительства к надлежащему исполнению всех составляющих эффективной регуляторной деятельности - от подготовки и публичного обсуждения общественными объединениями в надлежащее обоснование воздействия на субъектов хозяйствования, конкуренцию на рынок, экономическую безопасность государства в целом. Для достижения дерегуляционного эффекта в Украине в 2021 году необходимо реализовать ряд инициатив и мероприятий, которые будут способствовать надлежащему исполнению норм и правил регуляторной деятельности. Необходимо поручить главам областных государственных администраций и районных государственных администраций к ежегодному отчету о своей деятельности добавить обязательный раздел по реализации государственной регуляторной политики (в том числе по эффективности и результативности публичных консультаций с заинтересованными сторонами в отношении собственных регуляторных решений), особенно в условиях Covid – 19. Вместе с Государственной регуляторной службой Украины, совместно организовать периодические регулярные методологические семинары по вопросам реализации регуляторной политики местных органов государственной власти с привлечением органов местного самоуправления в дистанционном режиме.

Для проведения профессиональных консультаций по вопросам, касающимся развития предпринимательства, в том числе эффективного выполнения задач, определенных программных документов государственного управления развитием малого и среднего бизнеса, создана консультативно-совещательный орган при Минэкономразвития - Офис развития малого и среднего предпринимательства. Финансирование деятельности Офиса осуществляться за счет средств международной технической помощи и других источников, не запрещенных законодательством.

Сегодня в Украине остаются нерешенными многие проблемы развития предпринимательства и существует необходимость в активизации роли государства по формированию сектора бизнес-структур [11]. На наш взгляд, целесообразно использовать все эффективные методы государственного регулирования и стимулирования развития предпринимательства, в частности взаимодействие объединений предпринимателей и органов государственного управления в части реализации регуляторной политики в Украине.

Список использованной литературы:

1. Воротин В. Е. Модернизация сферы образования и науки как объекта государственного управления: конкурентные преимущества для Украины / В.Е. Воротин / Научные записки Института законодательства Верховной Рады Украины, 2017 - № 6. - С. 153-160.
2. «Об актуальных проблем регуляторной политики Украины и направлений их решения в 2018 году». Аналитическая записка НИСИ. - Режим доступа: <http://www.niss.gov.ua/articles/2903/>
3. Соглашение об ассоциации между Украиной и Европейским Союзом \ - [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <http://www.kmu.gov.ua>.
4. Повестка дня ассоциации между Украиной и ЕС для подготовки и содействия имплементации Соглашения об ассоциации.
5. Дополнительные материалы к решению Коллегии ДРС от 26.10.2019 по реализации требований Закона Украины «Об основах государственной регуляторной политики в сфере хозяйственной деятельности».
6. OECD. Инструментарий для оценки воздействия на конкуренцию. Том II: Руководство. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.oecd.org>.
7. European Commission. Evaluating laws, policies and funding programmes.
8. Vorotin V.Ye, Makroekonomichne reguluvannya v umovax global'ny'x transformacij [Macroeconomic regulation in the conditions of global transformations], 1st edn. (Kiev, UADU, 2002), 392 p.
9. Анализ уровня соблюдения органами местного самоуправления требований Методики в части проведения М-теста, как инструмента измерения влияния регулирования на малый бизнес. Дополнительные материалы к решению Коллегии ДРС от 26.10.2017.
10. Communication from the commission to the European Parliament, the Council, the European economic and social committee and the Committee of the regions. Smart Regulation in the European Union.

11. Vorotin V. Ye., Romanenko Ye. A., Shchokin R. G., Pivovarov K. V. Improving the organizational and legal mechanism of state economic management: the European experience for Ukraine. Financial and credit activity: problems of theory and practice. - 2018. - 3 (26). - p. 368-376.

ТҮЙІНДЕМЕ/RESUME

Коваль Олег Михайлович

Мемлекеттік басқару докторы Украина Президенті жанындағы Ұлттық мемлекеттік басқару академиясы, Киев, Украина.

Проданик Василий Михайлович

Мемлекеттік басқару докторы «Персоналды басқарудың аймақаралық академиясы» жоғары оқу орны, Киев, Украина

УКРАИНАДА РЕТТЕУ САЯСАТЫН ЖҮЗЕГЕ АСЫРУ БӨЛІГІНДЕГІ БИЗНЕС ҚАУЫМДАСТЫҚТАРЫ МЕН БІЛІКТІЛЕРІНІҢ ЫНТЫМАҚТАСТЫҒЫ

Мақалада бизнес-қауымдастықтар мен мемлекеттік құрылымдардың Украинадағы реттеу саясатын жүзеге асыру және жетілдіру аясында өзара әрекеттесу мәселелері қарастырылады. Украинада кәсіпкерлік саласын қалыптастырудың мемлекеттік басқарудың жолдары мен тетіктері ашылды, атап айтқанда, механизм зерттелуде - нормативтік актінің реттеуші әсерін талдау.

Мемлекеттік билік функцияларын жүзеге асыруға кәсіпкерлердің қоғамдық бірлестіктерін тарту басқарушылық шешімдер қабылданған сәттен бастап іске асырылғанға дейін жылжыту жолын қысқартып қана қоймай, сонымен бірге әкімшілік шығындар мен мемлекеттік бюджеттің шығыстарын, атап айтқанда, саладағы мемлекеттік басқару мен реттеудің нақты шараларына кететін шығындарды азайтуға мүмкіндік беретіндігі баса айтылды. кәсіпкерлік.

Мұндай ынтымақтастық механизмі мемлекет пен кәсіпкерлер арасындағы «кері байланысқа» негізделген серіктестік қағидаттарына негізделгені анықталды, бұл шағын және орта кәсіпкерліктің өзін-өзі басқару ұйымдарының мемлекеттік органдардың ақпаратына еркін қол жетімділігін қамтамасыз етеді. және жергілікті өзін-өзі басқару, оларды іскери ортаны қалыптастыру саласындағы нормативтік жобалар мен ережелерді әзірлеуге және талқылауға тарту, мемлекеттік органдардың ағымдағы орындалуына қоғамдық бақылауды енгізу.

Мұндай ережелер мен процедуралар тиісті кеңестердің, қоғамдық комитеттердің стандартты ережелерінде көрсетілген және Украинада мемлекеттік реттеу саясатын жүзеге асырудың нақты жолдары, механизмдері мен құралдарына әсер ететіндігі атап өтілген.

Түйінді сөздер: мемлекеттік басқару, кәсіпкерлер қауымдастығы, шағын және орта бизнес, кәсіпкерлік сферасы, реттеуші әсерді талдау.

Koval Oleg Mikhailovich,

PhD in Public Administration National Academy of Public Administration under the President of Ukraine, Kiev, Ukraine.

Prodanik Vasily Mikhailovich

PhD in Public Administration Higher educational institution "Interregional Academy of Personnel Management", Kiev, Ukraine

COOPERATION OF BUSINESS ASSOCIATIONS AND AUTHORITIES IN THE PART OF IMPLEMENTING REGULATORY POLICY IN UKRAINE

The article examines the issues of interaction between business associations and government structures in the context of the implementation and improvement of regulatory policy in Ukraine. The ways and mechanisms of state management of the formation of the sphere of entrepreneurship in Ukraine are revealed, in particular, the mechanism is investigated - the analysis of the regulatory impact of the regulatory act.

It is emphasized that the involvement of public associations of entrepreneurs in the implementation of the functions of state power will not only shorten the path of promoting managerial decisions from the moment of their adoption to implementation, but also reduce administrative costs and state budget expenditures, in particular, the costs of specific measures of state administration and regulation in the field entrepreneurship.

It has been established that the mechanism of such cooperation is based on the principles of partnership based on "feedback" between the state and entrepreneurs, which ensures free access of self-governing organizations of small and medium-sized enterprises to information from state bodies. and local self-government, involving them in the development and discussion of normative projects and regulations in

the field of shaping the business environment, introducing public control over the current execution by public authorities.

It is noted that such rules and procedures are set out in the standard regulations of the relevant councils, public committees and affect the clear ways, mechanisms and tools for the implementation of state regulatory policy in Ukraine.

Key words: public administration, association of entrepreneurs, small and medium-sized businesses, the sphere of entrepreneurship, analysis of regulatory influence.

List of references:

1. Vorotin V. E. Modernizaciya sfery obrazovaniya i nauki kak ob"ekta gosudarstvennogo upravleniya: konkurentnye preimushchestva dlya Ukrainy / V.E. Vorotin / Nauchnye zapiski Instituta zakonodatel'stva Verhovnoj Rady Ukrainy, 2017 - № 6. - S. 153-160.
2. «Ob aktual'nyh problem regulyatornoj politiki Ukrainy i napravlenij ih resheniya v 2018 godu». Analiticheskaya zapiska NISI. - Rezhim dostupa: <http://www.niss.gov.ua/articles/2903/>.
3. Soglasenie ob asociacii mezhdou Ukrainoj i Evropejskim Soyuzom \ - [Elektronnyj resurs]. - Rezhim dostupa: <http://www.kmu.gov.ua>.
4. Povestka dnya asociacii mezhdou Ukrainoj i ES dlya podgotovki i sodejstviya implementacii Soglasheniya ob asociacii - [Elektronnyj resurs]. - Rezhim dostupa: <http://www.kmu.gov.ua>.
5. Dopolnitel'nye materialy k resheniyu Kollegii DRS ot 26.10.2019 po realizacii trebovanij Zakona Ukrainy «Ob osnovah gosudarstvennoj regulyatornoj politiki v sfere hozyajstvennoj deyatel'nosti».
6. OECD. Instrumentarij dlya ocenki vozdejstviya na konkurenciyu. Tom II: Rukovodstvo. - [Elektronnyj resurs]. - Rezhim dostupa: <http://www.oecd.org>.
7. European Commission. Evaluating laws, policies and funding programmes - [Elektronnyj resurs]. - Rezhim dostupa: <https://ec.europa.eu>.
8. Vorotin V.Ye., Makroekonomichne regulyuvannya v umovax global'ny'x transformacij [Macroeconomic regulation in the conditions of global transformations], 1st edn. (Kiev, UADU, 2002), 392 p.
9. Analiz urovnya soblyudeniya organami mestnogo samoupravleniya trebovanij Metodiki v chasti provedeniya M-testa, kak instrumenta izmereniya vliyaniya regulirovaniya na malyj biznes. Dopolnitel'nye materili k resheniyu Kollegii DRS ot 26.10.2017.
10. Communication from the commission to the European Parliament, the Council, the European economic and social committee and the Committee of the regions. Smart Regulation in the European Union.
11. Vorotin V. Ye., Romanenko Ye. A., Shchokin R. G., Pivovarov K. V. Improving the organizational and legal mechanism of state economic management: the European experience for Ukraine. Financial and credit activity: problems of theory and practice. - 2018. - 3 (26). - p. 368-376.

**УДК 351.759.6(477)
МРНТИ 10.07**

**Шинкарев Андрей Николаевич,
кандидат наук государственного управления
800305sh@gmail.com**

**Высшее учебное заведение «Межрегиональная академия управления персоналом»,
город Киев, Украина
Коробка Иван Николаевич
jonbox@i.ua**

**Государственная служба Украины по чрезвычайным ситуациям,
Киев, Украина**

ПРАВОВЫЕ МЕХАНИЗМЫ ГОСУДАРСТВЕННОГО И РЕГИОНАЛЬНОГО УПРАВЛЕНИЯ В СФЕРЕ ГРАЖДАНСКОЙ ЗАЩИТЫ

В статье определены теоретические и практические вопросы гражданской защиты как объекта системы общественного управления в Украине в части использования организационно-правового механизма государственного управления и администрирования в сфере гражданской защиты. Раскрыты категории и общественные отношения в сфере управления рисками чрезвычайных

ситуаций, в частности исследованы теоретические достижения и взгляды ученых на состояние и цели системы (механизмов) управления в сфере гражданской защиты в Украине. В работе комплексно с использованием современных методов познания, учетом новейших достижений науки государственного управления исследованы теоретические вопросы организационно-правового обеспечения функционирования механизмов публичного управления и администрирования. Обоснованно теоретическое понимание содержания категории «организационно-правовой механизм», «гражданская защита» и «публичное управление рисками», а именно обоснованно необходимость обновления и модернизации организационно-правовых механизмов публичного управления и администрирования. Также в статье проведено исследование направлений развития института гражданской защиты в Украине и теоретически доказано, что современной целью процесса совершенствования действенности гражданской защиты является реформирование и обновление нормативно обеспечения децентрализованной управленческой модели в сфере гражданской защиты в Украине.

Ключевые слова: публичное и государственное управление, гражданская защита, организационно-правовые механизмы, общественные отношения, управление и риски.

Постановка проблемы. Современное публичное управление и администрирование функционирует в условиях повышенной сложности, неопределенности и динамичности окружающей социально-экономической среды, в частности в сфере гражданской защиты Украины. При таких условиях следует учитывать роль организационно-правовых средств (методов, инструментов) формирование механизмов публичного управления и администрирования в сфере гражданской защиты как важного направления в процессе совершенствования современного государственного управления и регулирования, в частности в сложных условиях мирового и отечественного опыта (практики) борьбы с CoViD - 19.

Ведущим и своевременным вопросом в нашей стране является реальное совершенствование системы гражданской защиты, предупреждения чрезвычайных ситуаций и снижения масштабов материальных, социальных и других потерь от военных и иных действий на территории Украины. Сегодня, после активной фазы военной агрессии на землях Украины стало ясно, что нуждаются в обновлении организационно-правовые механизмы публичного управления и администрирования в сфере гражданской безопасности, в частности посредством своевременного и эффективного использования новейших организационных и правовых средств их развития и совершенствования.

Анализ последних исследований и публикаций. Среди отечественных и зарубежных ученых, внесших значительный вклад в решение проблем безопасности, следует отметить В.П. Горбулина, С.И. Пирожкова, Г.Г. Почепцова, Г.Г. Малинецкого, В.И. Ярочкина. Вместе с тем исследования в которых комплексно рассматривались научно-теоретические основы организационно-правового обеспечения или механизмов публичного управления, категории или отношения в сфере гражданской защиты, практически отсутствуют.

В контексте статьи существуют теоретические исследования, группы ученых - П. Волянский, В. Воротин, С. Домбровская, Е. Романенко, В. Садкового и др., Которые справедливо делают вывод, что современная ситуация в сфере гражданской защиты нуждается в обновлении законодательного обеспечения и анализа уже действующих нормативных актов в части их обновления и модернизации [1].

Цель статьи. В данной работе поставлена цель выяснить трактовка категорий «организационно-правовой механизм», «гражданская защита (ГЗ)» в качестве отдельных управленческих категорий, определение которых связано с использованием современных механизмов и методов (инструментов) государственного управления в национальной практике. Исследовать новые теоретические исследования и позиции украинских авторов по формированию организационно-правовых механизмов (законодательства) в сфере ЦЗ в условиях реформирования всей управленческой системы, в частности в указанной сфере.

Изложение основного материала. Направления развития гражданской защиты в современных условиях Украины и организационно-правовой механизм публичного (государственного) управления в этой сфере играет значительную роль, в частности, по предотвращению угроз и рисков возникновения чрезвычайных ситуаций. Такой подход к формированию действенной системы гражданской защиты требует совершенствования по следующим направлениям:

- повышение уровня устойчивости функционирования экономических объектов в случаях наступления и развития чрезвычайных ситуаций;
- обеспечение профилактики последствий по чрезвычайным ситуациям и устранения их негативных последствий с материально-технической и финансовой точки зрения;
- разработка государственной политики в сфере гражданской защиты относительно обеспечения функционирования национальной системы по профилактике и реагирования на случаи возникновения чрезвычайных ситуаций;
- повышение безопасности граждан и окружающей среды, профилактика наступления и возникновения ситуаций чрезвычайного характера;
- формирование государственного надзора и контроля за реализацией мер по поддержке безопасности граждан от случаев наступления и развития чрезвычайных ситуаций [2].

В современных условиях хозяйствования функции и роль законодательных (организационно-правовых) механизмов публичного управления по профилактической практике устранения чрезвычайных ситуаций и минимизации их последствий является определяющей. Эти механизмы и присутствие им инструменты позволяют:

- осуществить распределение профессионального сбора и обработки полной информации из различных уровней публичного управления чрезвычайными ситуациями;
- оптимизировать подходы к построению эффективной системы поддержки принятия решений и согласования ее с системой ответственности за несоблюдение нормативно установленных алгоритмов действий;
- модернизировать взаимосвязь субъектов экспертной оценки с действиями должностных лиц, в полномочия которых входит государственное управление в сфере гражданской защиты;
- определить уровень и границы свободного (открытого) поиска информации о принятии должностным лицом решений относительно государственного управления в сфере гражданской защиты;
- разграничить функции, права и обязанности представителей государственного управления применительно обозначенной сферы гражданской защиты;
- осуществить рациональное установление временного нагрузки, необходимого для внедрения государственно-управленческих (публичных) функций относительно гражданской защиты [3].

По нашему мнению, прежде чем непосредственно рассматривать организационно-правовой механизм государственного управления в сфере гражданской защиты, в частности, по развитию всей системы защиты от рисков наступления и ликвидации последствий чрезвычайных ситуаций, целесообразно рассмотреть парадигму или дефиницию правового обеспечения самой системы публичного управленческого процесса.

Так, определение правового (организационно-правового) обеспечения управления впервые было зафиксировано в управленческой науке о математических и кибернетических системах, которые включали человека в свой состав как часть автоматизированной системы управления. А уже позже было дано определение организационно-правового обеспечения управления как средства управления относительно определенной общественной сферы отношений, в частности в сфере развития гражданской защиты в современных безопасности условиях.

Фактически есть возможность определить законодательное обеспечение управления в качестве формирования и поддержания основных характеристик организационно-функционального направления, которые присущи управленческим системам, через осуществление упорядоченного воздействия всех имеющихся законодательно-нормативных средств. Этот процесс включает разработку, обсуждение и принятие таких нормативных документов.

В целом, система правового обеспечения публичного (государственного) управления чрезвычайными ситуациями, в частности, угрозами и рисками их наступления и развития, состоит из совокупности законов и утвержденных подзаконных нормативно-правовых актов, которые формируют необходимое правовое поле для обеспечения деятельности органов государства и жизнеобеспечения населения в условиях наступления и развития систем защиты от чрезвычайных ситуаций [4].

В целом, на нынешнем этапе развития национальной хозяйственной системы нормативно-правовую базу современного государственного управления по вопросам профилактики наступления и на виды определенных признаков чрезвычайных ситуаций составляют законы Украины, указы Президента Украины, постановления Кабинета Министров Украины и др.

В условиях рыночного развития Украины и обновления процессов регулирования мерами

профилактики чрезвычайных ситуаций и действий в случае их наступления и угроз их развития, такие мероприятия осуществляются с учетом четкого алгоритма и с правовой точки зрения. Преимущественно подобное управление и регулирование обеспечивается экологическим и трудовым правом.

Считаем задачей науки государственное управление, необходимым, осуществить тщательный анализ и мониторинг современных особенностей правовой эволюции отечественного законодательства в отношении сферы гражданской защиты. Об этом говорят эксперты и специалистов в сфере гражданской защиты, в частности об этом шла речь на Всеукраинской научно-практической конференции (с международным участием) «Развитие гражданской защиты в современных условиях безопасности» еще 8 октября 2019 в г. Киеве, где автор принимал участие в качестве организатора и участника.

Отметим, что в процессе решения проблемы поддержки и обеспечения безопасности общественных отношений и граждан с организационно-правовой точки зрения, то ведущие страны мира постепенно совершенствовали собственное законодательство относительно чрезвычайных ситуаций - от разработки и принятия законодательства, регулирующего действия в условиях наступления и развития конкретных случаев опасностей до принятия отдельных законов, регламентирующих общие концептуальные действия [5].

В течение последних лет в Украине было проведено много мероприятий, которые были направлены на усовершенствование идеологии (концепции) государственного управления в условиях чрезвычайных ситуаций в контексте открытости и публичности. Подобные мероприятия обусловлены тем, что вопросы безопасности и защиты населения, а также экономических и культурных объектов от наступления и развития чрезвычайных ситуаций сейчас воспринимаются как составляющая государственной безопасности с признанием приоритета именно гражданской защиты населения и территорий от разнохарактерных угроз, которые могут возникнуть в течение длительного времени развития хозяйственной системы, в отличие от решения проблем гражданской обороны, ориентированной именно на военное время. Так, на нынешнем этапе развития экономики Украины, осуществляется поиск рациональной управленческой модели обеспечения гражданской защиты с учетом действующего и функционального принципа реагирования со стороны государства на случаи наступления и развития чрезвычайных ситуаций вместо использования обычного отраслевого принципа, который использовался ранее в этой системе.

Отметим, что современное формирование системы государственной гражданской защиты в Украине сопровождался наличием существенного количества коллизий законодательства, ориентированного на регулирование чрезвычайных ситуаций, а также фактического функционирования децентрализованной системы прогнозирования, профилактики, выявления и нейтрализации чрезвычайных ситуаций на государственном уровне.

В этом контексте необходимо обратить внимание на принятие еще в 2012 году Кодекса гражданской защиты, нормативно регулирует общественные отношения, связанные с защитой населения, территорий, окружающей природной среды и имущества от чрезвычайных ситуаций, реагированием на них, функционированием единой государственной системы гражданской защиты и определяет полномочия органов публичной власти, органов местного самоуправления, права и обязанности граждан Украины, иностранцев и лиц без гражданства, предприятий, учреждений и организаций независимо от формы собственности [5].

Отметим, что принятие Кодекса гражданской защиты Украины от 02.10.2012 № 5403-VI в целом сформировало направления деятельности и обеспечило ряд таких преимуществ национальной системы развития гражданской защиты в современных условиях: устранение дублирующих управленческих функций органов публичной власти; унификация терминологической базы нормативно-правовых актов по гражданской защите; кодификация законодательства, которое регулировало чрезвычайных ситуациях.

Важно, что после введения в действие указанного Кодекса гражданской защиты состоялся переход на более действенную систему защиты, в частности утратившими силу следующие законы: Закон Украины «Об аварийно-спасательных службах»; Закон Украины «О защите населения и территорий от чрезвычайных ситуаций техногенного и природного характера»; Закон Украины «О правовых основах гражданской защиты»; Закон Украины «О Гражданской обороне Украины»; Закон Украины «О пожарной безопасности»; Закон Украины «Об общей структуре и численности войск Гражданской обороны»; Закон Украины «О войсках Гражданской обороны Украины» [6].

По нашему мнению, именно следствием отмены указанных Законов Украины, появился ряд

вопросов, связанных с необходимостью корректировки и модернизации определенных категорий, терминологического аппарата в сфере развития гражданской защиты в Украине. Эта проблема актуальна и сегодня. В этом контексте необходимо определить, что в рамках действующего организационно-правового механизма государственного управления рисками и угрозами возникновения чрезвычайных ситуаций почти отсутствуют четкие утверждены инструкции по выполнению положений законодательных и подзаконных нормативно-правовых актов по предупреждению этих рисков, а также отсутствует действенный управленческий механизм по контролю профилактики возникновения чрезвычайных ситуаций [7]. В этом случае необходимо отметить, что на нынешнем этапе развития системы гражданской защиты отсутствует четкое управленческое разграничения полномочий органов публичной власти и местного самоуправления по осуществлению указанных функций в сфере гражданского в Украине.

Выводы. В условиях существующего законодательного (организационно-правового) механизма государственного управления развитием гражданской защиты в современных условиях рисков чрезвычайных ситуаций отсутствуют четкие утвержденные алгоритмы действий по реализации положений законодательных и подзаконных нормативно-правовых актов по предупреждению этих ситуаций и рисков, а также отсутствует действенный механизм по контролю профилактики возникновения чрезвычайных ситуаций, в современных условиях развития экономики Украины. Главным нормативно-правовым документом в этой сфере является Кодекс гражданской защиты, который регулирует все общественные отношения, связанные с защитой населения, территорий, окружающей природной среды и имущества от случаев возникновения чрезвычайных ситуаций, реагированием на них, функционированием единой национальной системы защиты. Разработка и принятие указанного Кодекса позволило устранить только часть пробелов и определенное дублирование действующего законодательства в части разграничения управленческих полномочий и организационных функций центральных и местных органов исполнительной власти в сфере гражданской защиты.

Современный этап развития гражданской защиты требует дальнейшего реформирования единой системы гражданской защиты в части совершенствования действующего законодательства, использование опыта ведущих стран по развитию гражданской защиты, применение новой технологии реагирования на чрезвычайные ситуации, укрепление потенциала Украины и ее регионов в указанных вопросах.

Список использованной литературы:

1. Дометрична допомога в умовах надзвичайних ситуацій : практичний посібник / П. Б. Волянський, С. О. Гур'єв, М. Л. Долгий. – Харків : ФОП Панов А. М., 2016. – 136 с.
2. Vorotin V. Ye., Romanenko Ye. A., Shchokin R. G., Pivovarov K. V. (2018). Improving the organizational and legal mechanism of state economic management: the European experience for Ukraine. *Financial and credit activity: problems of theory and practice*, 3 (26), - 368-376.
3. Кравців С. Я. Ризик-орієнтований підхід у державному регулюванні у сфері техногенної та пожежної безпеки / С. Я. Кравців, О. М. Соболев, А. Г. Коссе // *Вісник Національного університету цивільного захисту України. Серія. Державне управління*. – 2017. – Вип. 1 (6). – С. 336–341.
4. Воротін В. Є., Проданик В. М. Від регуляторної політики до державно-приватного партнерства в публічному секторі України / В.Є. Воротін, В.М. Проданик / *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*, 2019. - № 1. – С. 95-102.
5. Gaetani F. The Structure, Role and Mandate of Civil Protection in Disaster Risk Reduction for South Eastern Europe. South Eastern Europe Disaster Risk Mitigation and Adaptation Programme. Report International Centre on Environmental Monitoring Research Foundation (CIMA) / F. Gaetani, A. Parodi, F. Siccardi, D. Miozzo, E. Trasforini [Electronic source]. – Access mode to a resource : http://www.unisdr.org/preventionweb/files/9346_Europe.pdf.
6. Воротін В. Є. Модернізація сфери освіти та науки як об'єкта державного управління: конкурентні переваги для України / В.Є. Воротін / *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*, 2017. - № 6. – С. 153-160.
7. Федорчак В.В. Механізми державного управління ризиками виникнення надзвичайних ситуацій в Україні : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора наук спец. 25.00.02 - механізми державного управління / В.В. Федорчак 2018, - Харків, 2018. - 40 с.

ТҮЙІНДЕМЕ/RESUME

**Шинкарев Андрей Николаевич,
Мемлекеттік басқару докторы «Персоналды басқарудың аймақаралық академиясы»
жоғары оқу орны, Киев, Украина
Коробка Иван Николаевич**

**Украинаның мемлекеттік төтенше жағдайлар қызметі,
Киев, Украина**

АЗАМАТТЫҚ ҚОРҒАНЫС САЛАСЫНДАҒЫ МЕМЛЕКЕТТІК ЖӘНЕ АЙМАҚТЫҚ БАСҚАРУДЫҢ МЕХАНИЗМІ

Мақалада азаматтық қорғаудың теориялық және практикалық мәселелері Украинадағы мемлекеттік басқару жүйесінің объектісі ретінде азаматтық қорғау саласындағы мемлекеттік басқару мен басқарудың ұйымдастырушылық-құқықтық механизмін пайдалану тұрғысынан анықталған. Төтенше жағдайдағы тәуекелдерді басқару саласындағы санаттар мен қоғамдық қатынастар ашылды, атап айтқанда, Украинадағы азаматтық қорғау саласындағы басқару жүйесінің (механизмдерінің) жағдайы мен мақсаттары туралы ғалымдардың теориялық жетістіктері мен көзқарастары зерттеледі. Жұмыста мемлекеттік басқару мен басқару механизмдерінің қызметін ұйымдастырушылық-құқықтық қамтамасыз етудің теориялық мәселелері мемлекеттік басқару ғылымының соңғы жетістіктерін ескере отырып, қазіргі заманғы таным әдістерін қолдана отырып кешенді түрде зерттелген. «Ұйымдастырушылық-құқықтық механизм», «азаматтық қорғау» және «мемлекеттік тәуекелдерді басқару» категорияларының мазмұнын теориялық тұрғыдан түсіну негізделді, атап айтқанда мемлекеттік басқару мен басқарудың ұйымдастырушылық-құқықтық механизмдерін жаңарту мен модернизациялаудың негізделген қажеттілігі. Сондай-ақ, мақалада Украинадағы азаматтық қорғау институтының даму бағыттары зерттелген және теориялық тұрғыдан дәлелдегендей, азаматтық қорғау тиімділігін арттыру үдерісінің қазіргі мақсаты - Украинада азаматтық қорғау саласындағы орталықтандырылмаған басқару моделінің нормативтік қолдауын реформалау және жаңарту.

Түйінді сөздер: мемлекеттік және мемлекеттік басқару, азаматтық қорғау, ұйымдастырушылық-құқықтық механизмдер, қоғаммен байланыс, менеджмент және тәуекелдер.

**Shynkarov Andrey,
PhD in Public Administration Higher educational institution "Interregional Academy of Personnel
Management", Kiev, Ukraine
Korobka Ivan,**

State Emergency Service of Ukraine, Kiev, Ukraine

LEGAL MECHANISM OF STATE AND REGIONAL GOVERNANCE IN THE SPHERE OF CIVIL PROTECTION

The article identifies theoretical and practical issues of civil protection as an object of the public administration system in Ukraine in terms of the use of organizational and legal mechanism of public administration and administration in the field of civil protection. Categories and public relations in the field of emergency risk management are revealed, in particular, the theoretical achievements and views of scientists on the state and goals of the system (mechanisms) of management in the field of civil protection in Ukraine are studied. In the work complex with the use of modern methods of cognition, taking into account the latest achievements of the science of public administration, theoretical issues of organizational and legal support of the functioning of mechanisms of public administration and administration are studied. Theoretical understanding of the content of the categories "organizational and legal mechanism", "civil protection" and "public risk management" is substantiated, namely the need to update and modernize the organizational and legal mechanisms of public administration and administration is substantiated. The article also studies the development of the institute of civil protection in Ukraine and theoretically proves that the current purpose of the process of improving the effectiveness of civil protection is to reform and update the decentralized management model in the field of civil protection in Ukraine.

Key words: public and public administration, civil protection, organizational and legal mechanisms, public relations, management and risks.

List of references:

1. Volianskyi, P.B., Huriev, S.O., Dolhyi, M.L. (2016). *Domedychna dopomoha v umovakh nadzvychnykh sytuatsii [Pre-medical Emergency Aids]*. Kharkiv: FOP Panov A. M. [in Ukrainian].

2. Vorotin, V. Ye., Romanenko, Ye. A., Shchokin, R. G., Pivovarov, K. V. (2018). Improving the organizational and legal mechanism of state economic management: the european experience for ukraine. *Financial and credit activity: problems of theory and practice*, 3 (26), 368-376 [in English].
3. Kravtsiv, S. Ya., Sobol, O. M., Kosse, A.H. (2017). Ryzhkyk-oriientovanyi pidkhhid u derzhavnomu rehuliuvani u sferi tekhnohennoi ta pozhezhnoi bezpeky [Risk-oriented approach in state regulation in the field of technogenic and fire safety]. *Visnyk Natsionalnoho universytetu tsyvilnoho zakhystu Ukrainy. Seriya. Derzhavne upravlinnia – Bulletin of the National University of Civil Protection of Ukraine. Series: Governance*, 1(6), 336-341 [in Ukrainian].
4. Vorotin, V.Ye., Prodanyk, V.M. (2019). Vid rehuliatoroi polityky do derzhavno-pryvatnoho partnerstva v publichnomu sektori Ukrainy [From Regulatory Policy to Public-Private Partnership in the Public Sector of Ukraine]. *Naukovi zapysky Instytutu zakonodavstva Verkhovnoi Rady Ukrainy – Scientific notes of the Institute of Legislation of the Verkhovna Rada of Ukraine*, 1, 95-102 [in Ukrainian].
5. Gaetani, F. Parodi, A., Siccardi, F., Miozzo, D., Trasforini, E. (n.d.). The Structure, Role and Mandate of Civil Protection in Disaster Risk Reduction for South Eastern Europe. South Eastern Europe Disaster Risk Mitigation and Adaptation Programme. Report International Centre on Environmental Monitoring Research Foundation (CIMA). www.unisdr.org. Retrieved from http://www.unisdr.org/preventionweb/files/9346_Europe.pdf [in English].
6. Vorotin, V.Ye. (2017). Modernizatsiia sfery osvity ta nauky yak obiekta derzhavnoho upravlinnia: konkurentni perevahy dlia Ukrainy [Modernization of the sphere of education and science as an object of public administration: competitive advantages for Ukraine]. *Naukovi zapysky Instytutu zakonodavstva Verkhovnoi Rady Ukrainy – Scientific notes of the Institute of Legislation of the Verkhovna Rada of Ukraine*, 6, 153-160 [in Ukrainian].
7. Fedorchak, V.V. (2018). Mekhanizmy derzhavnoho upravlinnia ryzhkykamy vynykennia nadzvychainykh sytuatsii v Ukraini [Mechanisms of State Risk Management of Emergencies in Ukraine]. *Extended abstract of Doctor's thesis*. Kharkiv [in Ukrainian].

УДК 343
МРНИ 10.85.51

А.Қ. Қалиев
ҚР ИМ Бәрімбек Бейсенов атындағы Қарағанды академиясы қылмыстық процесс
кафедрасының профессоры, з.ғ.к.
Қ.Д. Рахымбердиева
ЖООК ББФ магистранты

СОТҚА ДЕЙІНГІ ТЕРГЕП-ТЕКСЕРУДЕ ТЕРГЕУШІНІҢ АНЫҚТАУ ОРГАНДАРЫМЕН ӨЗАРА ӘРЕКЕТТЕСУ

Бұл мақалада тергеуші мен анықтау органдарының сотқа дейінгі тергеу кезіндегі өзара іс-қимылының кейбір маңызды мәселелері талқыланады. Сонымен қатар, өзара әрекеттесу барысында тергеуші мен анықтама органы арасындағы қылмыстық процестегі ынтымақтастықтың ұйымдастырушылық нысандары анықталады. Сотқа дейінгі тергеу барысында қылмыстық іс бойынша өз міндеттерін өзара іс-қимыл арқылы жүзеге асыратын барлық органдардың жалпы міндеттері мен негізгі ережелері көрсетіледі.

Түйін сөздер: өзара іс-қимыл, ынтымақтастық, міндеттер, сотқа дейінгі тергеу, қылмыстық іс жүргізу заңнамасы

Қазақстан Республикасының Конституциясы қоғамымыздың «аса құнды қазынасы ретінде - адамның өмірі, оның құқықтар мен бостандықтары танылатындығын бекіткен») [1]. Осыған орай, құқық қорғау органдарының негізгі мақсаты адам өміріне қылмыстық қол сұғушылықтан қорғау басты міндеттерінің бірі болып табылады.

Осыған орай процестік кодекске қабылданып жатқан кейбір өзгерістер қазіргі заман талабына сай тергеушілер мен анықтаушылардың прокурорлар мен судьялардың, жалпы заң қызметкерлерінің құқық бұзушылыққа қылмысқа қарсы күресетін құқықтары мен міндеттерін арттыра түсуге және олардың кәсіби шеберліктерін дамытуға міндеттейді. Міне осы міндетті кәсіби шеберлікпен

орындауға бірден-бір себепкер болатын қырағылықты пен жоғары деңгейдегі заңдылықты талап ету болып табылады.

Сотқа дейінгі тергеп тексеру барысында тергеушілерге шамадан тыс жүктеменің көп болуы да тергеу барысындағы қарым-қатынастың бірте-бірте өзгеруіне әкеп соқтырады. Бұл мәселе іс бойынша тез арада барлық мән-жайларды толық және жан-жақты зерттеуді төмендетуі мүмкін. Ұдайы жоғары психологиялық шиеленісушілік тек тергеу жүргізудің нәтижелеріне теріс ықпал етіп қана қоймайды, сонымен қатар, көптеген тергеушілермен анықтама орагандарының өзара әрекеттесуі тиісті деңгейде жүзеге асырылмауы да мүмкін. Сөйтіп, қылмыстық процесті жүргізуші органның өкілдік етілетін құқықтары мен заңды мүдделерді қорғау мақсатында қылмыстық істі қарастыру және тергеуге белсенді қатысу үшін мемлекеттік органдармен қатыстырылатын немесе қатысуға рұқсат етілетін кең процессуалдық құқықтарға ие болуы қажет.

Тергеуші – бұл өзіне жүктелген белгілі бір құқықтары мен міндеттерді тек заң шеңберінде ғана атқаратын тұлға және барлық әрекеттерді тергеушінің өз алдында шешім қабылдай білуі, яғни тек ғана заңға бағынып сол заң көлемінде ғана шешімдер шығаруға міндетті. Қылмыстық-процессуалдық заңды басшылыққа ала отырып, тергеуші күдіктері анықтау және оларды іздеу мақсатында процессуалдық емес сипаттағы іздестіру әрекеттерін де, жасырын тергеу әрекеттерін де жүзеге асыруға жедел іздестіру қызметкерлеріне жеке тапсырма береді. Тергеушінің тапсырмасы он тәуліктен аспайтын мерзімде орындалуға тиіс. Анықтау органына тапсырма бере отырып тергеуші, жедел қызметкер оған қызмет бабы бойынша бағынышты емес екенін, олардың қарым-қатынастары процессуалдық заң талаптарына негізделетінін басшылыққа алуы қажет. Осыған байланысты сотқа дейінгі тергеп тексеру барысында қылмыстық қудалауды жүзеге асырушы тұлғалардың құқығын жүзеге асыру механизмі де бірнеше өзгеріске ұшырады.

Тергеу сапасын және қылмыстық қудалау органдардың мамандық қызметін жоғарлату, ол органдардың алдында тұрған мақсаттарын, міндеттерін және құзыреттерін дұрыс анықтауымен байланысты олардың қызметтерін және ұйымдастыруын жүзеге асыруға қажетті және тергеушілердің мен анықтаушылардың мамандық кәсіби деңгейін жоғарлату, заңда пайда болған олқылықтарды жою көзделінген. Сотқа дейінгі тергеуде кейінгі тергеу әрекеті барысында іске қатысы бар барлық куәлардан жауап алу, алынған дәлелдемелерге сараптама тағайындау, тергеу экспериментін жүргізу, жауапты оқиға болған жерде тексеру мен нақтылау және басқа да тергеулік әрекеттер жүргізілуі мүмкін [2, 98 б.].

Тергеушінің қылмысты ашу барысында қандай тергеу іс - әрекеттерінің жүйесін таңдайтындығы болған қылмыстық істің сипатына байланысты жүзеге асырылады. Дегенмен, тергеу барысында заңда белгіленген жағдайларға байланысты бағытталған барлық тергеу іс - әрекеттері міндетті түрде жүзеге асырылуы қажет. Егер іс бойынша өлімнің себептерін, денсаулыққа келтірілген зиянның сипаты мен ауырлық дәрежесін немесе күдіктінің психикалық жай- күйін анықтау қажет болғанда, тергеуші сараптаманы міндетті түрде тағайындауы қажет болады [3, 56 б.].

Жалпы өзара әрекеттесудің ұйымдастырушылық нысандары, олардың қылмыстық сот өндірісіне келісілген әрекеттерді қамтамасыз етуге тергеуші мен анықтау органы арасындағы байланыстың нақты тәсілдері болып табылады. Тергеушінің анықтама органы мен өзара әрекеттесуінің келесі ұйымдастырушылық нысандары ажыратылады:

1. тергеушінің және анықтама органдары қызметкерлерінің оқиға болған жерге бірге баруынан бастап сол болған қылмысты ашуға бағытталған ұйымдастыру жұмыстары;
2. тергеуші мен анықтау органдары қызметкерлерінің басқа жедел-іздестіру шараларын жүргізуді келісе отырып жоспарлау және жүзеге асыру;
3. нақты іс бойынша сотқа дейінгі тергеп-тексеруді жүргізуде бірігіп тергеу әрекеттерін, әдістемелерін жоспарлау және жүзеге асыру;
4. аса ауыр істер бойынша бір топ қызметкерлерін құру барысында тергеушінің ұйымдастыру басқарушылық әрекеті;

Ұйымдастырушылық нысандармен салыстырғанда тергеуші мен анықтау органының өзара әрекеттесуінің процессуалдық нысандары заңмен көзделген, бұл органдар арасында қылмыстық іс бойынша тергеулік әрекетті жүзеге асыру кезінде процессуалдық қатынастардың да болуымен сипатталады.

Тергеуші мен анықтау органының қылмыстық процесстегі ынтымақтастығы бір жақты сипатта емес, ол өзара. Кейбір жағдайларда алдын ала тергеудің материалдары тергеушінің өндірісіндегі іс бойынша жүргізілуі қажет істер бойынша іздестіру шараларын жүзеге асыру үшін бастапқы болып табылады. Оқиға болған жерді тергеулік қараудың мәліметтері анықтау органы қызметкерлерінің

қылмыскерді іздестіруі үшін т.б. маңызды болуы мүмкін. Өзара әрекеттесу тиімді болу үшін тергеуші алдын ала тергеу жүргізу кезінде анықтау органдарынан көмек алуға ғана емес, сонымен қатар, анықтау органдарына іздестіру шараларын жүргізу кезінде ықпалдасуға тиіс. Атап айтқанда, жедел – іздестіру қызметі үшін маңызы бар фактілер мен мән-жайлар туралы анықтау органдары қызметтеріне ақпарат беру, бұл органдардың қызметкерлеріне қылмыстық істің материалдарымен танысу мүмкіндігін беру.

Осыны ескере отырып, келесідей қорытындыға келуге болады тергеудің мәні екі негізгі қағидаларымен негізделген:

- тергеушінің процессуалдық тәуелсіздігі және жеке жауапкершілігі, оның ешкімге мүддесіздік шаралармен қамтамасыз етуі;

- сотқа дейінгі тергеп тексеру барысында өкілетілігі барысында өзара әрекеттесуінің жүйесін жүзеге асыру және оларды үйлестіру процессуалдық түрде реттеуі.

Тергеу органдары сот өндірісін жүзеге асыратын барлық органдарға ортақ міндеттер атқарады, бірақ бұл ортақ міндеттерді шешу кезінде өзіндік рекшіліктерге және өзіндік мақсаттарға ие. Осы және басқа да әрекеттерді сұрыптай сотқа дейінгі тергеп тексеру барысында тергеушінің алдында келесі міндеттерді байқауға болады:

- сотқа дейінгі тергеп тексеру барысында қылмыстарды тез арада және жан-жақты зерттеп толық ашу;

- қылмысқа қатысты кінәлілерді жауапкершілікке тарту және қылмыстық іс бойынша соттық зерттеулер жүргізу үшін қажетті шарттар жасау;

- жәбірленушіге қылмыспен келтірілген материалдық залалдың орнын толтыру жөніндегі шаралар қабылдау;

- қылмыстың жасалуына ықпал еткен себептер мен салдарды анықтау және оларды жоюға ұсыныстар дайындау;

Сонымен, сотқа дейінгі тергеп тексеру барысында өзара әрекеттесу барысында тергеуші қылмыстық процессуалдық іс – әрекеттерін жүргізу барысындағы анықтау органдарымен қылмысты әшкерелеуге бағытталған кешенді іс шаралары. Қылмыстық құқық бұзушылықты тергеу кезінде, тергеуші өзге де тұлғалармен қылмыстық-процессуалдық қатынастарға түседі, өзіндік процессуалдық құқықтармен міндеттерді орындауға, қылмысты ашуға және тергеуге бағытталған әрекеттерді жүзеге асыруға үлкен септігін тигізеді.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасының Конституциясы – Алматы жеті жарғы 1998
2. Когамов М.Ч. Комментарий к Уголовно-процессуальному кодексу Республики Казахстан. Общая и Особенная части (извлечения). –Алматы: Жеті Жарғы, 2015.
3. Нұрғалиев Б.М., Арыстанбеков М.А., Шәкенов А.О. Криминалистика (дәрістер курсы). Қарағанды: ҚР ПМ Б.Бейсенов атындағы ҚарЗИ, 2005

РЕЗЮМЕ/RESUME

Калиев Аскар Кадырович, Рахымбердиева Қуралай Джамбуловна Карагандинская академия им. Баримбека Бейсенова Министерства внутренних дел Республики Казахстан ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ СЛЕДОВАТЕЛЯ С ОРГАНАМИ ДОЗНАНИЯ В ДОСУДЕБНОМ РАССЛЕДОВАНИИ

В данной статье рассматриваются некоторые важные вопросы взаимодействия следователя с органами дознания в ходе досудебного расследования. Кроме того, в ходе взаимодействия определяются организационные формы сотрудничества следователя и органа дознания в уголовном процессе. В ходе досудебного расследования указываются общие задачи и основные положения всех органов, осуществляющих свои обязанности по уголовному делу путем взаимодействия.

Ключевые слова: взаимодействия, сотрудничества, обязанности, досудебное расследование, уголовно-процессуальное законодательство

Kaliev Askar Kadyrovich, Rakhymberdieva Kuralai Dzhambulovna Karaganda Academy named after Barimbek Beisenov of the Ministry of Internal Affairs of the Republic of Kazakhstan
INTERACTION OF THE INVESTIGATOR WITH THE INQUIRING AUTHORITIES
IN PRE-TRIAL INVESTIGATION

This article considers some important issues of interaction of the investigator with the bodies of inquiry in the course of judicial investigation. In addition, in the course of interaction, organizational forms of cooperation of the investigator and the body of inquiry in the criminal process are determined. In the course of the preliminary investigation, the general tasks and the main provisions of all bodies carrying out their obligations in the criminal case through interaction are specified.

Keywords: combination and separation of criminal cases, pre-trial investigation, criminal procedure legislation

List of references:

1. Kazakhstan Respublikasyk Constitutions - Almaty zheti zhargy 1998
2. Kogamov M.Ch. Commentary on the Criminal Procedure Code of the Republic of Kazakhstan. General and Special parts (extracts). –Almaty: Zheti Zhargy, 2015.
3. Nurgaliev B.M., Arystanbekov M.A., Shakenov A.O. Forensic science (durister courses). Karagandy: ҚР ИІМ В. Beisenov atyndagy KarZI, 2005

УДК 347.6
МРНТИ 10.71.43

Садыкова Кокеш Каригуловна
Sadykova. Kokesh@yandex.kz
Академия «Bolashaq», город Караганда, Республика Казахстан

СЕМЕЙНЫЕ СУДЫ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

В статье раскрывается значение углубления проводимой в Казахстане специализации судов и судей, анализируется содержание пилотного проекта по созданию семейных судов, проводится обзор зарубежного опыта по семейным судам, описываются отдельные случаи урегулирования семейного спора за рубежом, проводится сравнительный анализ статистических данных до и после начала реализации пилотного проекта по созданию семейных судов в Казахстане.

Ключевые слова: специализация судов, ювенальная юстиция, суды по делам несовершеннолетних, семейная юстиция, пилотный проект по созданию семейных судов, медиация, примирение.

Для усиления защиты семейных прав в настоящее время в Казахстане является необходимым и актуальным создание специализированных судов. Семейные суды успешно функционируют во многих странах. Семейные суды могли бы активно сотрудничать с государственными и общественными органами, осуществляющими правовую охрану семьи, проводить профилактическую работу.

Углубление специализации судов в Казахстане способствует усилению эффективности судебной власти в обеспечении справедливой правовой защиты каждого человека. В 2001 г. в Казахстане появились межрайонные экономические суды, в сентябре 2004 года – административные суды, затем - финансовые суды, в 2007 году – первые специализированные межрайонные суды по делам несовершеннолетних. В Казахстане – единственном из стран Центральной Азии на сегодня успешно функционируют 19 ювенальных судов: по два суда в Алматинской, Восточно-Казахстанской и Карагандинской областях и по одному суду во всех областных центрах, городах Нур-Султан и Алматы. Сейчас суды по делам несовершеннолетних можно рассматривать как определенную часть предыстории создания семейных судов. С точки зрения экспертов, семейный суд объединяет в себе сразу три инстанции: ювенальный, гражданский и специализированный межрайонный административный суд (СМАС) [1].

Здоровая семья, обеспечивающая благополучное развитие и воспитание несовершеннолетних детей, – необходимое условие устойчивости и процветания нашего государства в обозримом будущем. По определению ст. 23 Международного пакта о гражданских и политических правах, семья является и остается естественной и основной ячейкой общества, имеющей право на защиту со стороны общества и государства. Меняются политические режимы, те или иные государственные законы, но семейные ценности непреходящи: это святое, вечное, неизменное. Именно с семьи берет начало как хорошее, так и плохое в человеке. На наш взгляд, вся та агрессия несовершеннолетних детей и взрослых, с которой мы сталкиваемся на улицах, в общественных местах - это на самом деле последствия материального и морально-психологического неблагополучия в семье. Семейное право - одно из «самых чувствительных областей гражданского права, ибо, быть может, нигде не затрагиваются столь интимные интересы человеческой личности, как именно здесь» [2].

Еще в XIX веке А. Боровиковский писал: «...гражданские судебные установления не приспособлены для разрешения семейных дел - нужно искать каких-то особых судей и особый трибунал» [3].

Статистика показывает все еще высокое количество исков о расторжении брака в Казахстане - в 1 квартале 2020/2019 – 18 503/16 537 (+12 %). Причинами расторжения брака чаще указывается несовместимость характеров (48%), супружеская неверность (15%), физическое насилие (13%), алкогольная или наркотическая зависимость (12%), бытовые проблемы, отсутствие жилья, финансирование семьи (5%), азартные игры (2%) и влияние третьих лиц (3%). Согласно статистике, распадается почти каждая третья семья, основой чего являются случаи бытового насилия, число административных дел по которым возросло в Казахстане в 2019 г. по сравнению с 2018 г. на 1,40 %. Это и побои (рост на 25,44 %), противоправные действия (+4,34 %) и вовлечение несовершеннолетних в административные правонарушения (+20,0 %) [4]. Вследствие роста разводов увеличивается количество детей, оставшихся без родительского попечения, а также родившихся вне брака. С каждым годом в стране возрастает количество родителей, лишенных родительских прав. Это ведет к таким явлениям, как социальное сиротство, беспризорничество несовершеннолетних детей.

Для укрепления института семьи в Казахстане и усиления правовой защиты человека во внутрисемейных отношениях Верховным Судом разработан проект закона о внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам создания семейных судов. В проекте предлагается изменить название Специализированного межрайонного суда по делам несовершеннолетних на «Семейный суд». Соответственно, будет меняться и подсудность этих судов. Семейные суды рассматривают и разрешают гражданские дела, связанные с правами и обязанностями, вытекающими из семейных отношений.

Цель пилотного проекта «Семейный суд», реализуемого по инициативе Верховного Суда Республики Казахстан, – изучить международный опыт и создать благоприятные условия для сохранения семей, поддержки семейных ценностей, создания необходимых условий для несовершеннолетних детей. Проект, основанный на изучении международного опыта европейских стран, полученных в ходе зарубежных командировок и совместных конференций консультациях юристов Германии, Канады, Сингапура, запущен на базе Алматинского районного суда столицы с сентября 2018 года. Изменился подход к рассмотрению семейно-брачных дел - ими занимаются двое судей, а также психологи, адвокаты и медиаторы. В проекте также принимают участие суд по делам несовершеннолетних и административный суд по категориям дел, связанных с бытовым насилием в семье.

Как показывает анализ международного опыта, модели семейных судов стран дальнего зарубежья формировались и развивались на протяжении нескольких десятилетий. В настоящее время семейные суды успешно функционируют в ряде стран: в Великобритании, Германии, Канаде, Польше, Сингапуре, Японии, отдельных штатах США.

В Великобритании семейные суды (Family courts) рассматривают большинство споров, регулируемых нормами семейного права. Значительным шагом для проведения в Англии реформы семейной юстиции явилось принятие в 2010 г. Правил производства по семейным делам (далее - Правила семейного судопроизводства), которые свидетельствуют о многочисленности семейных дел: бракоразводные дела, дела о признании брака недействительным, вопросы, связанные с финансовым положением супругов после развода, дела о домашнем насилии. Самую большую группу дел, рассматриваемых Семейным судом, составляют дела, связанные с защитой прав и интересов детей (ч. 12 Правил семейного судопроизводства).

Отличительная черта Правил семейного судопроизводства - направленность на максимальную реализацию социальной функции правосудия. Главным требованием, предъявляемым к суду Правилами семейного судопроизводства, выступает требование рассматривать дела справедливо, проявляя внимание к любым проблемам, связанным с благополучием их участников.

До 22 апреля 2014 г. семейные споры относились к компетенции разных судов английской судебной системы: – судов по рассмотрению семейных дел (Family Proceedings Courts), входящих в состав магистратских судов; – окружных судов; – Семейного отделения Королевского суда или Высокого суда (High Court). Семейное отделение Высокого суда выступает главным образом в качестве суда, проверяющего в порядке апелляции решения, вынесенные Семейным судом. В то же время после судоустройственной реформы за отделением сохранилось право выступать и в качестве суда первой инстанции. К компетенции Семейного отделения Высокого суда могут быть отнесены практически любые семейные дела, если они отвечают критерию сложности спорной ситуации. Компетенция Высокого суда в отношении семейных дел опирается на доктрину имманентной юрисдикции (inherent jurisdiction) и может включать в себя любые дела, когда ребенок, выступающий субъектом судебного разбирательства, должен получить защиту. Наиболее интересной представляется так называемая попечительская юрисдикция суда (court's wardship jurisdiction), которая неотделима от имманентных полномочий суда. В соответствии с разъяснениями, представленными в Практических инструкциях к ч. 12 Правил семейного судопроизводства, отличительной особенностью дел, именуемых термином «wardship», является то, что по заявлению заинтересованного лица суд берет под свою опеку ребенка. Можно привести следующие дела из практики Высокого суда [5]. Ребенок родился в 2012 г. у супругов, которые являлись гражданами разных государств: мать была гражданкой Монголии, отец – Сингапура. Они проживали в Лондоне, отец работал в банке, мать училась. В 2013 г. родители отвезли ребенка к родителям мужа в Сингапур, чтобы мать могла спокойно сдавать экзамены, условившись, что через несколько месяцев сына привезут обратно. 17 января 2014 г. супруги вернулись в Сингапур, якобы за ребенком. А 22 января 2014 г. мать получила документы из Верховного суда Сингапура по иску о разводе и опеке, который был подан ее мужем двумя днями ранее. Муж также сказал ей, что ушел в отставку со своей должности в Лондоне с возможностью занять соответствующую позицию в Сингапуре и, следовательно, не будет возвращаться с ней в Соединенное Королевство. Английские адвокаты быстро отреагировали на ситуацию и подали в отделение по семейным делам Высокого суда экстренное заявление. Дело было рассмотрено 24 января 2014 г. и вынесен приказ о том, что суд берет под свою опеку несовершеннолетнего и он остается в этом статусе до дальнейшего распоряжения суда. Одновременно суд потребовал от отца вернуть ребенка под его юрисдикцию.

Семейные суды Германии (Familiengericht) с 1976 года являются самостоятельными отделениями районных (участковых) судов (Amtsgericht) и занимаются делами о разводах, а также всем спектром проблем, возникающих между членами одной семьи. Судья этого суда (Familienrichter/in) обычно рассматривает дела единолично.

Канада идет по пути специализации судов и судей. В судах большинства провинций этой страны создаются отделения для разрешения семейных споров. Характерная черта правосудия по семейным спорам в Канаде – существование специализированных правил судопроизводства по семейным делам. Их отличают уход от классических состязательных бумаг, широкое использование простых судебных форм для заполнения (онлайн, упрощение, неформальность процедуры рассмотрения спора). Широко применяются альтернативные способы разрешения споров, причем как стандартные (медиация, посредничество), так и специфические (например, встреча с консультантом по семейным спорам). Семейные суды становятся своеобразными центрами помощи, в которых предлагаются различные услуги для урегулирования семейных конфликтов.

В Польше семейные суды были созданы в порядке эксперимента в 70-х гг. XX столетия. М.Я. Булошников отметил их широкую компетенцию (семейные и опекунские дела, рассмотрение дел о преступлениях несовершеннолетних и т. п.), особые требования к отбору судей (повышенный возрастной барьер, подготовка в области психологии, тестирование и другие формы квалификационных экзаменов), взаимодействие семейных судов с консультациями по вопросам брака и семьи и диагностическими центрами, насыщенность суда профессиональными кураторами, участие психолога в судебном заседании, контакт судьи с семьями своего «участка» и другие методические и организационные особенности [6].

В Сингапуре суд по семейным делам (Family Court) занимается усыновлениями, разводами, проблемами детей, разделом имущества супругов, личной защитой заказов, резолюцией и

совместными конференциями (посредничеством), супругами и содержанием ребенка, насилием в семье и исполнением решений шариатского суда – Syariah Court.

В Японии суд по семейным делам был учрежден 1 января 1949 года для рассмотрения семейных споров и создания благоприятных условий для здорового развития несовершеннолетних. Суды по семейным делам в Японии расположены в тех же местах, где окружные суды и их отделения. Кроме того, существует 77 местных отделений в тех же местах, где расположены суммарные суды. Они обладают исключительной юрисдикцией в отношении дел, связанных с внутрисемейными отношениями и преступности среди несовершеннолетних. Закон о личном статусе судопроизводства, принятый 16 июля 2003 года (вступивший в силу 1 апреля 2004 года), расширил юрисдикцию суда по семейным делам на судебные разбирательства, касающиеся отношений между мужем и женой, родителями и детьми, и т. д. Типичными примерами юрисдикции суда по семейным делам являются: опека и попечительство над взрослыми, судебное разрешение на усыновление ребенка, раздел имущества и супружеские отношения при разводе (например, требования на выплату алиментов, назначение лица с полномочиями родителей, и т. д.). Кроме того, в соответствии с Законом по реализации Конвенции о гражданско-правовых аспектах международного похищения детей, вступившим в силу 1 апреля 2014 года, дела о возвращении детей находятся под юрисдикцией Суда по семейным делам Токио и Суда по семейным делам Осаки.

В рамках разбирательства в суде по семейным делам суд вправе принять меры по примирению сторон прежде чем запускать процесс по расторжению брака, споры между родителями и детьми и другие споры согласно Закона о личном статусе судопроизводства. Примирение основано на идее о том, что лучше уделять больше внимания на рассмотрение окружающих семейную жизнь обстоятельств [7].

В 70-80-е годы XX в. идея специализированных судов, в том числе семейных, была введена в некоторых штатах США, хотя правоприменительная специализация в США является чрезмерно усложненной, а процессуальная форма насыщена множеством деталей и формальных условностей.

В странах СНГ, на наш взгляд, пионером по созданию семейных судов является Казахстан. В России вопрос о создании семейных судов пока обсуждается в русле проблем ювенальной юстиции.

Уменьшить количество семейных разводов и конфликтность в обществе, способствовать примирению супругов, находящихся в конфликте – далеко не полный перечень задач, на решение которых нацелен пилотный проект Верховного Суда «Семейный суд». Куратором этого пилотного проекта является судья Верховного Суда Улбосын Сулейменова. Для реализации проекта в каждом регионе республики определены суды, которые ориентированы на новый подход к рассмотрению споров в сфере семейно-брачных отношений. Для оценки работы проекта определены такие индикаторы успешности по административным, уголовным и гражданским делам, как: снижение бытового насилия в семье в отношении супруги и детей, снижение дел в отношении несовершеннолетних с девиантным поведением вследствие профилактической работы судов и правоохранительных органов, примирение сторон, реагирование на бытовое насилие и направление в центры ресурсной поддержки семьи и кризисные центры, а также снижение рецидива правонарушений. По уголовным делам в отношении несовершеннолетних индикаторами являются прекращение уголовных дел в связи с примирением сторон и актуализация роли примирения на стадии досудебного урегулирования. Внимание акцентируется на применении мер воспитательного характера, пресечение условий и причин, способствующих совершению правонарушений, и обеспечение восстановительного правосудия.

Углубленные знания судей в определенной отрасли юриспруденции, соединенные с общепрофессиональной подготовкой и специальными знаниями в области социологии, психологии, психиатрии, дают возможность разрешать семейные споры по возможности справедливо и менее болезненно. Так, семейный суд, не ограничиваясь только разрешением спора путем досудебного его урегулирования, принимает меры по оздоровлению семейных отношений, сохранению семьи и примирению супругов, находящихся в конфликте. Для этого в судах открыты специальные кабинеты по проведению примирительных процедур. Здесь квалифицированный психолог проводит беседы с участниками конфликта, разъясняет им психологические последствия разрешения спора в судебном порядке для детей. В Алматинской области в рамках реализации пилотного проекта «Семейный суд» в 2018 г. по 6 952 бракоразводным делам утверждено 670 соглашений об урегулировании спора между сторонами в порядке медиации. Из них 269 - по обязательной медиации и 544 - по судебной медиации [8]. Это направление деятельности семейных судов полностью соответствует реализуемой

в настоящее время «Стратегии Казахстана-2025», согласно которой предполагается «расширение действия примирительных процедур и механизмов внесудебного урегулирования споров, в том числе с помощью закрепления разнообразных путей и способов достижения компромисса между сторонами частноправовых конфликтов (медиация, посредничество и другие) как в судебном, так и во внесудебном порядке» [9].

По словам судьи Верховного Суда Улбосын Сулейменовича, в суды республики в январе-феврале 2020 года поступило 12 777 заявлений (12 041 – за два месяца в 2019 году). Семейные суды за два месяца т.г. сумели примирить на 418 больше разводящихся семейных пар в сравнении с этим же периодом 2018 года. Помощь семейных психологов оказалась очень действенной. Так, на 122 меньше окончено дел о расторжении брака, на 779 меньше вынесено решений о расторжении брака и на 253 больше оставлено без рассмотрения заявлений истцов [10].

Подводя итоги вышеизложенному, можно сказать, что создание и развитие семейных судов в ходе углубления специализации судов и судей является необходимым закономерным процессом достижения высокого уровня объективности и справедливости в правовом решении семейных конфликтов, способствует улучшению качества жизни граждан и модернизации общественного сознания в Казахстане.

Список использованных источников:

1. Три суда могут объединить в семейный суд в Казахстане // <https://ru.sputniknews.kz › society>
2. Покровский И.А. Основные проблемы гражданского права. М., 1998. С. 162.
3. Боровиковский А. Отчет судьи. Т. 2. СПб., 1892. С. 271, 273.
4. Проект «Семейный суд»: все больше удается примирять супругов // <https://www.zakon.kz>
5. Кутафина О.Ю. Семейная юстиция в Англии // Вестник Университета, 2017, № 10. С. 114-12.
6. Булошников М.Я. Специализированные суды в ПНР // Проблемы семейного права. М., 1980. С. 70.
7. Японские суды // Блог честного юриста А. Зорина, 17 июля 2018 г <https://chestniy-yurist.livejournal.com/734029.html>
8. «Семейные суды» Алматинской области сохранили 670 семей // <http://sud.gov.kz/rus/tag/pilotnyu-proekt-semeynyu-sud>
9. Стратегический план развития Республики Казахстан до 2025 года (Инициатива 4.7 «Улучшение качества защиты интересов граждан»). Утвержден Указом Президента РК от 15.02.2018 г. № 636 // <https://economy.gov.kz>
10. «Семейные суды» уменьшают разводы и конфликтность общества <https://www.zakon.kz/4961376>

ТҮЙІНДЕМЕ/RESUME

Садыкова Көкеш Каригуловна

**Болашақ академиясы, Қарағанды қ., Қазақстан Республикасы
КАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ ОТБАСЫЛЫҚ СОТТАРЫ**

Бұл мақалада сот төрағалары мен соттардың әрі қарай тереңдету мағынасы, отбасылық соттарды құру барысындағы пилотты жобаның мазмұнын талдайды, отбасылық соттардың шет елді тәжірибиесіне шолу жасалды, жанұялық дауды шешу ретінде жекелеген шет елді оқиғалар сипатталады, отбасылық сот пилотты жобаны енгізуден алдын мен енгізуден кейін салыстырмалы түрде статистикалық ақпарат талдау енгізіледі.

Түйінді сөздер: соттарды мамандандыру, ювеналды юстиция, кәмелет жасына толмағандардың үстіндегі сот, жанұялық юстиция, отбасылық соттарды құру барысындағы пилотты жоба, медиация, келісімге келу.

Sadykova Kokesh Karigulovna

**Bolashaq Academy, Karaganda, Republic of Kazakhstan
FAMILY COURTS IN THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN**

The article reveals the importance of deepening the specialization of courts and judges in Kazakhstan, analyzes the content of a pilot project to create family courts, reviews foreign experience in family courts, describes individual cases of settling a family dispute abroad, and compares the statistical data before and after the pilot a family court project in Kazakhstan.

Keywords: specialization of courts, juvenile justice, juvenile courts, family justice, a pilot project to create family courts, mediation, reconciliation.

List of references:

1. Three courts can be combined into a family court in Kazakhstan // <https://ru.sputniknews.kz ›society>
2. Pokrovsky I.A. The main problems of civil law. M., 1998.S. 162.
3. Borovikovskiy A. Report of the judge. T. 2. SPb., 1892.S. 271, 273.
4. "Family Court" project: more and more it is possible to reconcile spouses // <https://www.zakon.kz>
5. Kutafina O.Yu. Family justice in England // University Bulletin, 2017, No. 10. P. 114-12.
6. Buloshnikov M.Ya. Specialized courts in Poland // Problems of family law. M., 1980.S. 70.
7. Japanese courts // Blog of an honest lawyer A. Zorin, July 17, 2018 <https://chestniy-yurist.livejournal.com/734029.html>
8. "Family courts" of the Almaty region retained 670 families // <http://sud.gov.kz/rus/tag/pilotnyy-proekt-semeynyy-sud>
9. Strategic development plan of the Republic of Kazakhstan until 2025 (Initiative 4.7 "Improving the quality of protecting the interests of citizens"). Approved by the Decree of the President of the Republic of Kazakhstan dated February 15, 2018 No. 636 // <https://economy.gov.kz>
10. "Family courts" reduce divorce and conflict in society <https://www.zakon.kz/4961376>

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МАҒЛҰМАТ

Тоқыбаев Зайролла Сембайұлы «Фемида» Орталық Қазақстан Академиясының ғылым жөніндегі проректоры, з.ғ.д., профессор.

Күрентаев Али Хамитұлы «Bolashaq» академиясының докторанты

Горшкова Вера Сергеевна, Ресей ІІМ Барнауыл заң институтының адъюнкты ФГКОУ «Ресей Федерациясы Ішкі істер министрлігінің Барнауыл заң институты» ДҚ, Барнауыл, Алтай өлкесі, Ресей Федерациясы

Проданик Василий Михайлович, мемлекеттік басқару ғылымдарының кандидаты «Персоналды басқару өңіраралық академиясы» жоғары оқу орны, Киев қаласы, Украина

Коробка Иван Николаевич, Азаматтық қорғау саласындағы мемлекеттік басқару институты, азаматтық қорғау қызметінің полковнигі, Киев қаласы, Украина

Коваль Олег Михайлович, Украина Президенті жанындағы Мемлекеттік басқару ұлттық академиясының мемлекеттік басқару ғылымдарының кандидаты

Шинкарев Андрей Николаевич, Украина Президенті жанындағы Мемлекеттік басқару ұлттық академиясының мемлекеттік басқару ғылымдарының кандидаты

Асқар Қадырұлы Қалиев Қазақстан Республикасы ІІМ Бәрімбек Бейсенов атындағы Қарағанды академиясы қылмыстық процесс кафедрасының профессоры, з.ғ.к.

Қуралай Джамбуловна Рахымбердиева Қазақстан Республикасы ІІМ Бәрімбек Бейсенов атындағы Қарағанды академиясы ООК ББФ магистранты

Садыкова Кокеш Каригуловна, «Bolashaq» Академиясының құқықтық пәндер кафедрасының доценті, Қарағанды қ., Қазақстан Республикасы

СВЕДЕНИЕ ОБ АВТОРАХ

Токубаев Зайролла Сембаевич проректор по научной работе ЦКА «Фемида» д.ю.н., профессор. Караганда, Казахстан

Курентаев Али Хамитович докторант Академии «Bolashaq» г.Караганда

Горшкова Вера Сергеевна, адъюнкт Барнаульского юридического института МВД России ФГКОУ ВО «Барнаульский юридический институт Министерства внутренних дел Российской Федерации», Барнаул, Алтайский край, Российская Федерация

Проданик Василий Михайлович, кандидат наук государственного управления Высшее учебное заведение «Межрегиональная академия управления персоналом», город Киев, Украина

Порайко Устим Николаевич, аспирант, Национальная академия государственного управления при Президенте Украины, город Киев, Украина

Коробка Иван Николаевич, Институт государственного управления в сфере гражданской защиты, полковник службы гражданской защиты, город Киев, Украина

Коваль Олег Михайлович, кандидат наук государственного управления Национальная академия государственного управления при Президенте Украины, Киев, Украина

Шинкарев Андрей Николаевич, кандидат наук государственного управления Национальная академия государственного управления при Президенте Украины, Киев, Украина

Калиев Асқар Қадырович, профессор кафедры уголовного процесса Карагандинской академии им. Баримбека Бейсенова Министерства внутренних дел Республики Казахстан, кандидат юридических наук

Рахымбердиева Куралай Джамбуловна, магистр Карагандинской академии МВД РК имени Баримбека Бейсенова

Садыкова Кокеш Каригуловна, доцент кафедры юридических дисциплин Академии «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан

INFORMATION ABOUT AUTHORS

Tokubaev Zayrolla Sembayevich Vice-Rektor for Science of the Central Kazakhstan Academy of Sciences, Doctor of Law, Professor

Kurentaev Ali Khamitovich doctoral student of the Bolashak Academy

Gorshkova Vera Sergeevna, Adjunct of the Barnaul Law Institute of the Ministry of Internal Affairs of Russia FSKOU VO "Barnaul Law Institute of the Ministry of Internal Affairs of the Russian Federation", Barnaul, Altai Territory, Russian Federation

Prodanik Vasily Mikhailovich, Candidate of Science in Public Administration Higher educational institution "Interregional Academy of Personnel Management", Kiev, Ukraine

Poraiko Ustim Nikolaevich, post-graduate student, National Academy of Public Administration under the President of Ukraine, Kiev, Ukraine

Korobka Ivan Nikolaevich, Institute of Public Administration in the Sphere of Civil Protection, Colonel of the Civil Protection Service, Kiev, Ukraine

Koval Oleg Mikhailovich, PhD in Public Administration National Academy of Public Administration under the President of Ukraine, Kiev, Ukraine

Shinkarev Andrey Nikolaevich, PhD in Public Administration National Academy of Public Administration under the President of Ukraine, Kiev, Ukraine

Kaliev Askar Kadirovich, professor of the Department of Criminal Procedure of the Karaganda Academy named after Barimbek Beissenov of the Ministry of Internal Affairs of the Republic of Kazakhstan, Candidate of Law

Rakhymberdieva Kuralai Dzhambulovna, master of the Karaganda Academy of the Ministry of Internal Affairs of the Republic of Kazakhstan named after Barimbek Beissenov

Sadykova Kokesh Karigulovna, Associate Professor at the Department of Legal Disciplines of the Bolashak Academy, Karaganda, Republic of Kazakhstan

УДК 37.013.42 (574)
МРНТИ 14.43.43

Жанна Ануаровна Арунова
arunova73@mail.ru
Қарағанды «Bolashaq» Академиясы, Қазақстан Республикасы

ДИДАКТИКАЛЫҚ ОЙЫНДАР АРҚЫЛЫ БАЛАЛАРДЫҢ ТІЛІН ДАМУ ЖОЛДАРЫ

Бұл мақала дидактикалық ойындар арқылы балалардың тілін дамыту жолдары қарастырылған. Ойын жүзінде бірге жүретін барлық нәрселер немесе заттар оңай қабылданады, баланың бойына белсенді және ұзақ уақытқа дейін сіңіреді. Үйлестіріп сөйлеуді үйретуді мектепке дейінгі жастан, үйден немесе білім беретін мекемелерден бастау керек. Баланың ойлау, логикалық қабілеттер мен қатар сөйлеу дағдысы дамиды. Балалар әртүрлі мағынада сөздерді қолдануды үйренеді, өз ойларын қарапайым түрде ғана емес, сонымен қатар күрделі сөйлемдерімен де айтады: сөздің дерексіз, абстрактілі мағынасын салыстыруға, жинақтауға, ойларын жеткізуге, әңгіме құрастыруға және түсінуге алғашқы қадамдарды үйрене бастайды.

Кілтті сөздер: дидактикалық ойындар, бала, тіл дамыту, дұрыс сөйлеуге үйрету.

Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңында білім беру жүйесінің басты міндеті ғылым және тәжірибе жетістіктерімен қатар ұлттық рух пен жалпы азаматтық құндылықтар негізінде жеке адамды қалыптастырып дамытуға жағдай жасау қажеттілігі айтылған [1].

Еліміздің болашағы-жас ұрпақты тәрбиелеуде бірінші бесік - отбасы, ата-ана тәрбиесі болса, екінші бесік - білім беру ұйымдары. Мектепке дейінгі кезеңдегі тәрбие – адам қалыптасуының алғашқы баспалдағы. Әсіресе, балабақшадағы тәрбие бала табиғатына ерекше әсер етіп, оған өмір бойы өшпестей із қалдырады. Заманға лайық тәрбие мен білім беру жұмысын кешенді ұйымдастыру жаңа технологияларды, тың идеялар мен шығармашылық, инновациялық жаңашылдықты қажет етеді. Сондықтан жас ұрпаққа білім беруді үздіксіз жетілдіру мәселесі толассыз күн сайын өзгеріп тұрған әлеммен бірге жүрері анық.

Мектепке дейінгі қоғамдық тәрбие білім берудің алғашқы буыны болғандықтан, аналардың еңбекке, мемлекеттік, әлеуметтік, қоғамдық саяси істерге араласу міндетін шешеді. Елімізде мектепке дейінгі ұйымдардың негізгі типі – балабақша.

Мектепке дейінгі балалардың тілін дамыту күрделі процесс болып табылады, өйткені ол тек психологиядан, педагогикадан ғана емес, жалпы тілтанудан, әлеуметтанудан, психолінгвистиканың деректеріне негізделген. Мектепке дейінгі баланың сөйлеуін дамытудың негізгі міндеті - әрбір жас кезеңінде анықталған ана тілінің нормалары мен ережелерін игеру және оның коммуникативтік дағдыларын дамыту. Сөйлесу - бұл қарым-қатынас, адамдар арасындағы байланыс, ойлар мен сезімдермен алмасу, ақпарат тарату, өз ойларын жеткізу.

Әртүрлі ғылыми әдебиеттер көздерін зерттеп, О.С. Ушаков мектепке дейінгі балалардың тілін дамыту, жетілдіру және психологиялық-педагогикалық аспектілерде тіл дамыту әдістерін әзірлеу кезінде үш негізгі бағытты анықтайды [2].

- (тілдік жүйенің түрлі құрылымдық деңгейлерін қалыптастыру - фонетикалық, лексикалық, грамматикалық);

- функционалды (оның коммуникативтік функциясында тілдік дағдыларды қалыптастыру - байланыстырып сөйлеуді дамыту, ауызша сөйлесу);

- байланыстыру, танымдық (лингвистикалық және сөйлеу құбылыстары туралы негізгі білу қабілетін қалыптастыру).

Мектеп жасына дейінгі балалардың тілін дамыту тәсілі ересек адам мен баланың арасындағы байланыс арқылы, баланың дамыған монологтың және диалогта сөйлеуіне қажеттілік туындайды.

С. Л. Рубинштейннің айтуынша, «Сөйлеуші немесе жазушы өз ойын оқырманға түсінікті болу тұрғысынан жеткіліктілігі толық және анық болу қажет». Мектеп жасына дейінгі балалардың сөйлеу дағдыларын дамытудың тиімділігі педагогтың кәсіби қабілетіне байланысты. Өмірдің бесінші жылындағы тілді дамытудың басты бағыты – байланыстырып монологтың сөйлеуін дамыту. Баланың өмірінің бесінші жылындағы тілдің дамытудың негізгі бағыты монологтық және диалогтық сөйлеу қажеттің толықтыру және жетілдіру болып табылады [3].

Психологиялық-педагогикалық әдебиеттерді зерттеген кезде педагогтар реттелетін әрекеттің бөлігі ретінде дидактикалық ойындарды кеңінен пайдаланады. Мектеп жасына дейінгі балаларға балалармен тәрбиешілердің еркін және бірлескен іс-әрекеттерінде дидактикалық ойын ұсынылады. Балалардың кез келген қызметке деген қызығушылығы оның еліктеу түрінде ойнау формасымен арта түсетіні анық, өйткені бұл мектепке дейінгі жастағы балалардың жетекші қызметі. Демек, дидактикалық ойындардың ерекшеліктерін балалар мен педагогтардың арасында қарым қатынас құралы ретінде сөйлеуді дамыту мәселесі туындайды.

Мектепке дейінгі балалардың үйлесімді сөйлеуін дамыту үшін дидактикалық ойындарды пайдалану мүмкіндіктерін қосымша зерделеу қажет. Балалардың тілдің дамыту мәселесі күрделі болып табылады, өйткені ол тек психологиядан және педагогикадан ғана емес, жалпы тілтанудан, әлеуметтанудан, сондай-ақ психолінгвистиканың деректеріне негізделген.

Психологтар мен педагогтар тіл мамандарымен жүргізілген зерттеулердің нәтижелері балалардың сөйлеу дағдыларын дамыту мәселелерін шешуге кешенді көзқарастың алғышарттарын жасады. Мектепке дейінгі мекемеде тілді дамытуға кешенді көзқарас әр баланың ауызша қарым-қатынасқа қатысу мүмкіндігін айтарлықтай ұлғайтуды және байытуды қамтамасыз етеді және осы кезеңде ана тілін толыққанды меңгеруді қамтыйды.

Мектепке дейінгі баланың тілін дамытудың негізгі міндеті - әрбір жас кезеңінде анықталған ана тілінің нормалары мен ережелерін игеру және оның коммуникативтік дағдыларын дамыту болып табылады [4].

Сөйлеу – бұл қарым-қатынасқа түсудің бір түрі, адамдар арасындағы байланыс, ойлар мен сезімдермен алмасу, ақпарат қабылдау және оны тарату болып табылады. Сөйлеу сыртқы және ішкі бөлімдерге бөлінеді. Сыртқы сөз ауызша және жазбаша түрде болу мүмкін. Ауызша сөйлеу бұл – диалог деп аталады. Бала диалог түрінде сөйлеу дағдыны және сөздерді (фонемаларды) дұрыс құрастыруға үйренеді және сөздік қоры байып молайады. Монологтық сөйлеуді грамматика тұрғыдан үйрету жолдарын және қолданатын әдіс – тәсілдерін педагогтар сауатты пайдаланады.

Жазу – фонемадан, әріптерден тұрады. Фонема – бұл дыбыс, дыбыстық буындар. Кинема – артикуляция органдарының қозғалыс сезімі. Графема – әріп дыбысты графикалық түрінде көрсету [5].

Психологтардың, педагогтардың, лингвистердің зерттеу нәтижелері балалардың тілдік даму міндеттерін шешуде кешенді тәсілге алғышарттар жасады. Балабақшадағы сөйлеу және сөйлеу қарым-қатынасын дамыту мәселелеріне кешенді көзқарас әрбір баланың сөйлеу қарым-қатынасына қатысу мүмкіндіктерін айтарлықтай ұлғайтуды және байытуды көздейді, бұл ретте осы кезеңде ана тілін барынша сенситивті толық меңгеру өте маңызды болып табылады.

Мектеп жасына дейінгі балаларға жаңа қиын дыбыстарды дұрыс айтуы оңайға түспейді, шамадан тыс жүктеу кезінде, шулы ортада, балалар ауыратын кезде байқалады. Бұрыннан таза сөйлейтін балалар, құрбылардың ортасында немесе өздерінен жас балалар мен қарым –қатынасқа түскен кезде, айтқан сөздерді бұрмалай бастайды. Әдетте ондай кемшіліктер сәби балада бес жасқа толғанша кездеседі, ол баланың физиологиясымен сөйлеу аппаратының функцияларының дұрыс дамымай қалғанына байланысты.

Мектеп жасына дейінгі балалардың грамматикалық дағдылардың негізгі көрсеткіштері, ол күрделі грамматикалық формаларды пайдалануы болып табылады. 2 жылдан – 3 жылға аяқ басқан балалар қызметтік сөздерді пайдалануды үйренеді, синтаксистік қарым-қатынастар мен күрделі сөйлемдерді білдіру бала үшін өте маңызды кезең. Алайда, біздің ескертулерімізбен расталған А.Н. Гвоздевтің айтуынша, өмірдің үшінші жылында пайда болған көптеген мәлімдемелер, баланың төртінші жылында ғана емес, бірақ тіпті бала бес жасқа толғанда да байқалады. Күрделі сөйлемдердің саны бірқатар жағдайларда (8-11%) өспейді.

Баланың сөйлеу дағдыларының дұрыс қалыптасуы болашақта қарым-қатынас құралы болып табылады. Тіл және тіл дамыту сұрақтарына тереңірек тоқталсақ. Бұл мәселелерге байланысты көптеген ғалымдар мен зерттеушілер өздерінің еңбектерін арнаған. Тіл дамыту мәселесінің зерттелу тарихында аса елеулі орын алатын тұлғалар:

Ахмет Байтұрсынов өзінің «Баяншы», «Тіл жұмсар», «Қай әдіс жақсы?» атты мақала еңбектерінде тұтас сөздік әдістерінің тиімділіктері мен кемшіліктерін талдап көрсетумен бірге, оқушыларға сөз мағыналарын оқыту мәселесін тыс қалдырмады. Сонымен қатар Ахмет Байтұрсынов алғаш рет Орынборда басылып, 1925 жылға дейін 7 басылым жарық көрген «Оқу құралы» әліппесінде сөздіктің дыбыстары мен мағыналары арасындағы байланысты оқушыларды дыбыстарды оқытудың тиімді әдісі ретінде алған. Ахмет Байтұрсынов қалыптастырған жаттығу үлгілері мен оқыту әдістері кейінгі оқулықтар мен әдістемелік еңбектерінде одан әрі тереңдетіліп, қазіргі кезге дейін қолданылуда [6].

Психологтардың айтуы бойынша балада сензитивтік кезеңі 2-5 жас аралығында байқалады. Мектепке дейін біз балаға ана тілін және сөйлеу функцияларын үйренуге қалай көмектесеміз (коммуникация дағдылары), өз ойын толық жеткізе ала ма? Қызықты мәселені шеше ала ма? Не туралы ой қозғайды? Сабақта алған білімдерің сабақтан тыс уақытта бала қолдана ала ма? деген сияқты сұрақтарға жауап іздейді.

Тіл дамытудың негізгі міндеттері: сөздік қорды байыту және жандандыру, дыбыстық мәдениетті тәрбиелеу, тілдің грамматикалық құрылысын қалыптастыру, байланыстырып сөйлеуді үйрету. Бұл міндеттерді мектепке дейінгі кезінен бастаған жөн. Әрбір жас ерекшелігінде балалардың тілін дамытуда өз маңызды негіздері бар.

Бала көзбен көретін нақты заттар, құбылыстар негізінде сөйлемдердің құралатыны белгілі. Сондықтан да, көптеген ғалымдар баланың сөздік қорын молайтуда негізгі орынды көрнекілік принципіне береді. Жүргізілген зерттеулерге сүйенсек, баланың сөйлеу дағдыларын дамыту үшін дидактикалық ойындар пайдалану арқылы, салыстыру, бақылау жүргізуге дағдыландырып, сол арқылы байқағандарын айтқызу жұмыстары деген қорытындыға келеміз. Дидактикалық ойындар туралы түсініктер мен ұғымдарды қалыптастыруда сөздің үлкен және қажетті маңызы бар.

Қорытындылай келіп айтармыз: балаларды сөйлеуге үйретуде дидактикалық ойындардың маңызы зор екендігі айтуға болады.

Қолданылған әдебиеттер тізімі :

1. Қазақстан Республикасының Білім беруді дамытудың 2005-2015 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы // Егемен Қазақстан, 2008.
2. Ушакова О. С. Ауызша шығармашылықтың дамуы. // Балаларды балабақшадағы мектепке дайындау. / Под ред. Ф. А. Сохина, Т. В. Тарунтаева. М.: Педагогика, 1977
3. Рубинштейн С. Л. Жалпы психология негіздері. М.: Педагогика, 1989
4. Сохин Ф.А., Ушакова О. С. Ана тілін оқыту процесінде сөйлеу дамуының ақыл-ой, эстетикалық және моральдық тәрбиені байланысы. //Тіл дамыту әдістері. // SB. ғылыми. тр. / Под ред. О. С. Ушакова. М.: Изд. КСРО АПН, 1990.
5. Выготский Л.И. Мектеп жасына дейінгі балалардың психологиясы туралы дәрістерге арналған жазбалардан // Д. Б. Эльконин. Ойын психологиясы. – М.: Білім, 2009.–398с 6. Баймұратова Б.Б., Еденбаева З. Д. Қазақ тілін үйренеміз. 5-6 жастағы балалар үшін. Әдістемелік нұсқаулық.– Алматы, 2005.–109б.

РЕЗЮМЕ/ RESUME

Арунова Жанна Ануаровна

Академия «Bolashaq» Караганда, Республика Казахстан

ПУТИ РАЗВИТИЯ РЕЧИ ДЕТЕЙ ЧЕРЕЗ ДИДАКТИЧЕСКИЕ ИГРЫ

В данной статье рассмотрены пути развития речи детей посредством дидактических игр. Все вещи или предметы, которые сопровождают игру, легко воспринимаются, активно и долго усваиваются ребенком. Обучение связной речи следует начинать с дошкольного возраста, дома или в образовательных учреждениях. У ребенка развиваются мышление, логические способности и навыки параллельной речи. Дети учатся использовать слова в разных смыслах, выражают свои мысли не только в простой форме, но и в сложных предложениях: начинают учить сравнивать, обобщать, передавать мысли, составлять рассказ и первые шаги к пониманию абстрактного, абстрактного значения слова.

Ключевые слова: дидактические игры, ребенок, развитие речи, обучение правильной речи.

Arunova Zhanna Anuarova
Academy «Bolashaq» Karaganda Republic of Kazakhstan
WAYS TO DEVELOP CHILDREN'S SPEECH THROUGH DIDACTIC GAMES

This article discusses ways to develop children's speech through didactic games. All things or objects that accompany the game are easily perceived, actively and long-term assimilated by the child. Learning coherent speech should begin at preschool age, at home, or in educational institutions. The child develops thinking, logical abilities and parallel speech skills. Children learn to use words in different senses, Express their thoughts not only in a simple form, but also in complex sentences: they begin to learn to compare, generalize, convey thoughts, compose a story and take the first steps to understanding the abstract, abstract meaning of a word.

Keywords: didactic games, child, speech development, learning correct speech.

List of references:

1. The state program of development of education of the Republic of Kazakhstan for 2005-2015 // Egemen Kazakhstan, 2008.
2. Ushakova O.S. Development of verbal creativity. // Preparing children for school in kindergarten. / Ed. F. A. Sokhina, T. V. Taruntaeva. M.: Pedagogika, 1977
3. Rubinstein S.L. Fundamentals of General Psychology. M.: Pedagogika, 1989
4. Sokhin F.A., Ushakova O.S. The relationship of speech development with mental, aesthetic and moral education in the process of teaching the native language. // Development of speech of a preschooler. // Sat. scientific. tr. / Ed. O.S. Ushakova. Moscow: Ed. APN USSR, 1990.
5. Vygotsky L.I. From the notes of the lectures on the psychology of preschool children // D.B. Elkonin. Psychology of the game. - M.: Education, 2009. – 398s
6. Baymuratova BB, Edenbaeva ZD We study the Kazakh language. 5-6 zhastary balalar yshin. Adistemelik nusgau. – Almaty, 2005. – 109b.

УДК 37.013.42
МРНТИ 37.013.42 (574)

Балабекова Ляззат Гинаятовна
Lyaka1982e@mail.ru
Мусраунова Айгуль Сериковна
ms_aigul_84@mail.ru
Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды университеті
Қарағанды қ., Қазақстан

ӘЛЕУМЕТТІК ПЕДАГОГ ӘЛЕУМЕТТІК- ПЕДАГОГИКАЛЫҚ
ҚЫЗМЕТТІҢ СУБЪЕКТИСІ РЕТІНДЕ

Қазіргі қоғамда әлеуметтік-педагогикалық қызмет отбасы институтын әлеуметтік қорғау және қолдау жүйесінің ажырамас бөлігі болып табылады. Мақалада әлеуметтік-педагогикалық жұмыстың негізгі бағыттары, объектісі, әлеуметтік педагогтың кәсіби қызметінің түрлері және функциялары қарастырылды. Тұлғаның әлеуметтендіру үдерісі контекстінде әлеуметтік тәрбиенің талдануы (Мудрик А.В., Битинас Б.П., Бочарова В.Г. көзқарастары бойынша). Тұлғаның әлеуметтендіру процесінде әлеуметтік педагог рөлінің маңыздылығы және әлеуметтік-педагогикалық қызметтің негізгі компоненттері анықталды. Әлеуметтік-педагогикалық қызмет іс-әрекет ретінде, балаға әлеуметтік-педагогикалық қолдау көрсету бағыттарын қамтамасыз ету, әлеуметтік тәжірибені беру, өмірде өзін-өзі анықтауда әлеуметтік маңызды көзқарастарды қалыптастыру, тұлғаны әлеуметтендіру бағытында оқу-тәрбие құралдарымен қамтамасыз ету қарастырылды.

Кілт сөздер: әлеуметтік педагог, әлеуметтік педагог қызметінің объектісі, әлеуметтік педагог қызметінің кәсіби түрлері, әлеуметтік педагогтың функциялары, әлеуметтік- педагогикалық қызмет, әлеуметтік тәрбие, әлеуметтік педагог жұмысының бағыттары.

Әлеуметтік педагогты даярлау мәселесі оның рөлі мен кәсіби функцияларын анықтап алуды қажет етеді. Егер бұрын адам өмірін ұйымдастырумен байланысты функциялардың бір бөлігін түрлі кәсіп өкілдері атқарса, қазіргі жағдайда әлеуметтік педагогикалық қызмет әлеуметтік педагогтың кәсіби ықпалы аясында шоғырланған.

Ғылыми әдебиеттерде әлеуметтік педагог объектіге әсер ету функциялары туралы пікірлер кеңінен таралған. Тесленко А.Н. пікірінше, әлеуметтік педагогтың әлеуметтік қызметкерден айырмашылығы, олар жастармен ашық қоғамда жұмыс жасайды. Оның негізгі қызмет саласы- қоғам болып табылады, ол қоршаған ортаға, адамгершілік қарым-қатынас қалыптастыру, ал жалпы қызметтің негізгі мақсаты болашақта салауатты, адамгершілікті қарым-қатынас құруға бағытталған [1,20].

Шептенко П.А., Воронина Г.А. пікірлерінше, әлеуметтік педагог балалар мен ересектердің жұмысын ұйымдастырушы болып табылады, әлеуметтік және кәсіби даму кезеңінде бала құқығын қорғай отырып оларға, педагогикалық, әдістемелік көмек көрсетеді [2,4].

Әлеуметтік педагогтың жұмыс орны-шағын аудандар, білім беру мекемелеріндегі әлеуметтік-педагогикалық қызмет, білім беру мекемесіндегі әлеуметтік қызмет (әлеуметтік баспаналар, дамуында кемістігі бар балаларға арналған арнайы мектептер, мәдени анимация және бос уақыт). Василькова Ю.В., Василькова Т.А. пікірлерінше, әлеуметтік педагогтың негізгі жұмыс мақсаты- бала құқығын қорғау, оған әлеуметтік көмек көрсету мен білім алуын қамтамасыз етумен қатар, оңалту мен қоғамға бейімдеу болып табылады [3,61].

Галагузова М.А. көзқарасы бойынша, әлеуметтік педагог баланың қоғамға кірігуіне ықпал етеді, оның дамуына, тәрбиеленуіне, білім алуына көмектеседі, яғни әлеуметтенуіне жағдай жасайды. Сондықтанда, әлеуметтік педагог іс-әрекетінің мақсаты- балаға психологиялық жайлылық орнату мен қорғау, оның әлеуметтік, құқықтық, медициналық қажеттіліктерін қанағаттандыру, отбасындағы, мектептегі, жақын ортасындағы жағымсыз құбылыстардың алдын- алудың педагогикалық механизмдері. Әлеуметтік педагогиканың нысаны ретінде де бала алынады, ал зерттеу пәні- оның әлеуметтену заңдылықтары деген тұжырым жасайды.[4,24].

Оның кәсіби қызмет ортасы- білім беру мекемелері, денсаулық сақтау және әлеуметтік қорғау мекемелері. Әлеуметтік педагогтың қызмет объектісі-әлеуметтендіру процесінде көмекті қажет ететін балалар, жастар.

Әлеуметтік педагог тұлға мәдениетін қалыптастыруға бағытталған тәрбие жұмысын ұйымдастырады. Кәсіби қызметтің объектісіне- ресми емес жастар қоғамы, жағдайы төмен отбасылар, девиантты мінез-құлықты балалар кіреді.

Әлеуметтік педагогтың кәсіби қызметінің түрлері:

- әлеуметтік-педагогикалық- әлеуметтік жағдайларда адамдардың бір-біріне деген ізгілік қарым-қатынастарын бекіту, бәрінен бұрын экономикалық дағдарыс кезеңінде қиын жағдайларға душар болғандарға, оның ішінде балалар мен жасөспірімдерге,толыққанды өмір сүрулеріне жағдай жасауды ұйымдастыру;

- мәдени-ағартушылық- балалар мен жасөспірімдердің бос уақытын дұрыс ұйымдастыруды көздейді, әлеуметтік нормалары бар топтардың, жеке тұлғалардың әлеуметтік-мәдени қызметін реттейді.

- анимациялық-әлеуметтік практикада адамның физикалық, өзін-өзі жүзеге асыруын қамтамасыз ету; әлеуметтік-гуманитарлық білімді оқу-тәрбие ісіне енгізу.

Зерттеушілер әлеуметтік-педагогикалық функцияларына мыналарды жатқызады: диагностикалық, алдын-алу, қорғаныстық, әлеуметтік түзету және психологиялық түзету жатады. Одан бөлек, Галагузова М.А. эвристикалық, ал Никитина А.Е. тәрбие функциясын бөліп көрсетеді.

Салыстырмалы талдау нәтижесінде, әлеуметтік педагог тағайындау барысында нақты пікірлерге сүйенеді. Әлеуметтік -педагогикалық қызмет объектісін: жасөспірімдер, балалар және олардың отбасы ретінде бөлу, жұмысқа әсерін тигізеді. Әлеуметтік педагогтың әлеуметтік қызметкерден айырмашылығы, ол бала тәрбиесінде баса назар аударып, оның әлеуметтенуіне жағдай жасайды. Балаларға әлеуметтік көмек көрсету, педагогикалық іс-і-әрекеттің бір түрі болып табылады [5,10]. Өскелең ұрпаққа әлеуметтік көмек көрсететін әлеуметтік педагог ең алдымен –педагог, ал кейін-әлеуметтік қызметкер ретінде саналады. Осыған байланысты әлеуметтік-педагогикалық қызметтің мазмұнының мәні өзектендіріледі.

М.В.Шакурова әлеуметтік – педагогикалық қызметті әлеуметтік тәрбие және әлеуметтік педагогикалық қорғау мәселелерін шешуге бағытталған іс-әрекет ретінде түсіндіреді. Сонымен қатар әлеуметтік тәрбие ол – жас ұрпақтың дамуы, қоғамның даму жағдайы, мемлекеттік және жеке меншік

құрылымдардың адамдарға физикалық, психикалық, әлеуметтік дамуына жағдай жасауы. Әлеуметтік педагогикалық қорғау субъектінің физикалық, психикалық, психологиялық қауіпсіздігін қамтамасыз ету, қызығушылықтар мен құқықтарды қорғау, материалдық және адамгершілік құқықтарын қалыптастыру және физикалық, рухани дамуын қамтамасыз ету болып табылады [6, 5-6].

Әлеуметтік- педагогикалық қызметтің пәні- тұлғаның әлеуметтенуі, әлеуметтік тәрбие процесстерін реттеудің тәсілдері мен құралдары, қоғамдағы әлеуметтік топтар мен жеке тұлғалардың мінез-құлқы мен олардың қарым қатынасы, өзара әрекеттесуі. Әлеуметтік- педагогикалық қызметті әлеуметтік тәрбие тұрғысынан В.А.Варывдин, И.П. Клемонтович қарастырды. Олардың ойынша әлеуметтік тәрбиені балалар мен жасөспірімдердің қоршаған ортасына, микро ортадағы бейімделуіне, интеграциялануына байланысты зерттеп қарау керек. Әлеуметтік тәрбие - қоғамның құндылықтарға әсер ету жүйесі, өмірлік маңызды міндеттерді шешуде және қоршаған ортамен қарым-қатынас жасауда баланың тұлғалық жетілу процесіболып табылады [7, 154].

Ғалымдар әлеуметтік тәрбиені тұлғаның әлеуметтенуі тұрғысынан да қарастырды. А.В. Мудрик оны арнайы құрылған тәрбие беретін ұйымдарында жүзеге асырылатын адамның қабілетін, білімін, мінез-құлқын, қарым-қатынас мүмкіндіктерін дамытуға ықпалын тигізетін, қоғам үшін құнды әлеуметтік бақылаудағы әлеуметтендіруге қатысты процесс ретінде анықтайды. Яғни, әлеуметтік тәрбие – тұлғаны дамытуға, рухани мәдениетін қалыптастыруға бағытталған [8, 106].

Б.П.Битинас және В.Г.Бочарова әлеуметтік тәрбиені жеке тұлға қалыптасуы барысында қажетті қоғамдық көмектің педагогикалық бағдарлы және мақсатты жүйесі ретінде анықтайды. Оның негізгі мақсаты жеке тұлға дамуына ықпал жасау және оның қоғамдағы қабілеті мен мүмкіндіктерін іске асыруға жәрдемдесу болып табылады. Әлеуметтік тәрбие жүйесі жеке тұлға дамуының әлеуметтік жағдайының ерекшелігін және оның барлық жас кезеңдеріндегі психологиялық ұстанымын ескере отырып, жеке тұлға дамитын шағын ортаның әр түрлі салаларында тәрбие процесін үздіксіз, педагогикалық тұрғыдан орынды ұйымдастыруды көздейді; Барлық тәрбие субъектілерінің қатысуымен: баладан бастап ата-аналарға, педагогтарға, түрлі кәсіптік-тәрбие мекемелеріне, әлеуметтік педагогтарға, қоғам өкілдеріне дейін [9, 1-5].

Л. А. Беляева мен М. А. Беляева әлеуметтік-педагогикалық іс-әрекетті анықтаудың негізі «бейімделу» ұғымы болып табылады деп санайды. Олардың бұлай топшылауының себебі адам өмірінде әлеуметтік ортаның өзгермелі жағдайларына жиі бейімделуге тура келетінімен байланысты. Қоғамда кейбір адамдар қоршаған ортаға тез өздігінен бейімделіп кетеді, ал кейбіреулер бейімделе алмай, жалпыадамзаттық құндылықтарын жоғалтып, арнайы көмек алуға мәжбүр болып жатады. Осыған орай, әлеуметтік-педагогикалық қызмет әлеуметтік бейімдеу мақсатында нақты социумда жеке тұлғаны әлеуметтік тәрбиелеуге бағытталған – әлеуметтік педагог маманының мақсатты жұмысы ретінде қарастырылады [5, 12].

Әлеуметтік-педагогикалық қызмет екі құрамдас бөліктен тұрады: баламен тікелей жұмыс; баламен және баланы қоршаған ортасымен делдалдық қызмет. Осы кәсіби қызмет түрінің негізгі бағыттары- дезадаптацияның алдын алу (әлеуметтік, психологиялық, педагогикалық), әлеуметтік бейімдеу деңгейін арттыру, бейімделуінде қиындығы бар адамдарды реадаптациялау. Жұмыс мазмұны жеке тұлғалық және әлеуметтік дамуға бағытталуы тиіс. Кейде «әлеуметтік-педагогикалық қызмет» терминімен қатар «әлеуметтік-педагогикалық жұмыс» термині қолданылады. И.А. Липский пікірінше бірінші- шынайы, мазмұнды, екінші- технологиялық деп қарастырады [10, 119].

Осылайша, әлеуметтік-педагогикалық қызметті әлеуметтік-педагогикалық қолдауды қамтамасыз етуге, әлеуметтік тәжірибені беруге, өзін-өзі анықтаудағы әлеуметтік маңызды талаптарды қалыптастыруға, тұлғаны білім беру, тәрбие құралдарымен әлеуметтендіруге бағытталған қызмет ретінде қарастыруға болады. Әлеуметтік-педагогикалық қызметтің бағыттары: әлеуметтік көмек, қолдау көрсету, әлеуметтік қорғау шаралары; әлеуметтік тәрбие беру; әлеуметтік-педагогикалық ағарту ісі; диагностикалау; түзету-оңалту жұмыстары болып табылады. Ол профилактикалық, әлеуметтік-терапиялық, оңалту іс-шараларының жүйесін педагогикалық мақсатқа сай ұйымдастыру түрінде жүзеге асырылады.

Әлеуметтік-педагогикалық қызметтің ерекшелігі - ол әлеуметтік бейінді тұлғаның, белсенді адамның, азаматтың қалыптасуына ықпал етеді. Әлеуметтік-педагогикалық қызмет барысында әлеуметтік білім беру және әлеуметтік тәрбие беру бойынша мақсатты жұмыс жүргізіледі, әлеуметтік білім беруді, әлеуметтік дағдылар мен машықтарды қалыптастыруға жағдай жасалады. Әлеуметтік тәрбие-әлеуметтендіруге қажетті тұлғаның әлеуметтік-маңызды қасиеттерін қалыптастыру процесі [4, 118].

Әлеуметтік-педагогикалық қызметке талдау жасау оның теориялық негіздерін, функцияларын, тұлғаны әлеуметтендіру процесіндегі әлеуметтік педагогтің рөлінің маңыздылығын айқындайды. Әлеуметтік педагог әлеуметтік педагогикалық қызмет барысында ұйымдастырушылық жұмыстардың формасы мен мазмұнын анықтайды, әлеуметтік маңызы бар жұмыстарды ұйымдастырады.

Әлеуметтік маңызы бар қызметке мыналар жатады: мүгедектерге, жалғыз басты азаматтарға қамқорлық жасауды ұйымдастыру; қаланы, шағын ауданды абаттандыру, табиғат пен мәдениет ескерткіштерін қорғау жөніндегі жұмыс; ойындарды, шығармашылық сабақтарды өткізу, өзін-өзі тануға, әлеуметтік бастамаларды дамытуға ықпал ететін, әлеуметтік саладағы волонтерлік қозғалыстың құндылықтарына баулу.

Әлеуметтік педагог делдал ретінде де (балалар мен мұғалімдер, отбасы және мемлекеттік ұйымдар арасында), балалар мен ересектердің бірлескен қызметіне қатысушы ретінде де әрекет ете алады. Әлеуметтік педагог клубтардың, үйірмелердің жұмысын ұйымдастырады, рөлдік ойындар, дискуссиялар өткізеді, балалармен әлеуметтік маңызды жобаларды әзірлейді және жүзеге асырады. Жұмыстың маңызды бағыты балаға және отбасыға әлеуметтік педагогтың көмек көрсетуі болып табылады. Әлеуметтік педагогтың ата-аналармен жұмыс түрлерін жеке, топтық, ұжымдық деп жіктеуге болады.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1. Тесленко А.Н. Социальная педагогика. – Астана, 2007. – 227 б.
2. Шептенко П.А., Воронина Г.А. Методика и технология работы социального педагога. - М., 2002. – 208 б.
3. Василькова Ю.В., Василькова Т.А. Социальная педагогика. – М., 2008. - 439 б.
4. Социальная педагогика. / Под общей ред. М.А.Галагузовой. – М., 2000.- 416 б.
5. Никитина Н.И., Глухова М.Ф. Методика и технология работы социального педагога – М., 2005. – 399 б.
6. Шакурова М.В. Методика и технология работы социального педагога. – М., 2009. – 272 б.
7. Варывдин В.А., Клемантович И.П. Управление системой социальной защиты детства. – М., 2005.- 192 б.
8. Мудрик А.В. Социальная педагогика. М., 2013. – 240 б.
9. Бочарова В.Г. Педагогика социальной работы. – М., 1994. – 207 б.
10. Липский И.А. Социальная педагогика. – М., 2014.- 279 б.

РЕЗЮМЕ/RESUME

**Балабекова Ляззат Гинаятовна
Мусраунова Айгуль Сериковна
КарГУ им.Е.А.Букетова, г.Караганда, Казахстан
СОЦИАЛЬНЫЙ ПЕДАГОГ КАК СУБЪЕКТ
СОЦИАЛЬНО-ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ**

Социально-педагогическая деятельность в современных условиях выступает неотъемлемой частью системы социальной защиты и поддержки института семьи. В статье рассматриваются основные направления социально-педагогической работы, объекты, виды и функции профессиональной деятельности социального педагога. Анализируется социальное воспитание в контексте процесса социализации личности (представлены взгляды Мудрика А.В., Битинас Б.П., Бочаровой В.Г.). Определены основные составляющие социально-педагогической деятельности и важность роли социального педагога в процессе социализации личности. Делается вывод о рассмотрении социально-педагогической деятельности как деятельности, направленной на обеспечение социально-педагогической поддержки ребенка, передачу социального опыта, формирование социально значимых установок в жизненном самоопределении, обеспечение направленной социализации личности образовательно-воспитательными средствами.

Ключевые слова: социальный педагог, объекты деятельности социального педагога, виды профессиональной деятельности социального педагога, функции социального педагога, социально-педагогическая деятельность, социальное воспитание, направления работы социального педагога.

Список использованных источников:

- 1.Тесленко А.Н. Социальная педагогика. – Астана, 2007. – 227 б.
- 2.Шептенко П.А., Воронина Г.А. Методика и технология работы социального педагога. - М., 2002. – 208 б.
- 3.Василькова Ю.В., Василькова Т.А. Социальная педагогика. – М., 2008. - 439 б.
- 4.Социальная педагогика. / Под общей ред. М.А.Галагузовой. - М., 2000.- 416 б.
- 5.Никитина Н.И., Глухова М.Ф. Методика и технология работы социального педагога – М., 2005. – 399 б.
- 6.Шакурова М.В. Методика и технология работы социального педагога. – М., 2009. – 272 б.
- 7.Варьвдин В.А., Клемантович И.П. Управление системой социальной защиты детства. – М., 2005.- 192 б.
- 8.Мудрик А.В. Социальная педагогика. М., 2013. – 240 б.
- 9.Бочарова В.Г. Педагогика социальной работы. – М., 1994. – 207 б.
- 10.Липский И.А. Социальная педагогика. – М., 2014.- 279 б.

**Balabekova Lyazzat Ginayatovna
Mushraunova Aigul Serikovna
Karaganda University named by E.A Buketov
Karaganda, Kazakhstan**

SOCIAL TEACHER AS A SUBJECT SOCIAL AND PEDAGOGICAL ACTIVITY

Social-pedagogical activity in modern conditions is an integral part of the system of social protection and support of the institution of the family. The article discusses the main areas of socio-pedagogical work, objects, types and functions of the professional activities of a social educator. The article analyzes social education in the context of the process of personality socialization (the views of Mudrik A.V., Bitinas B.P., Bocharova V.G. are presented). The main components of socio-pedagogical activity and the importance of the role of the social teacher in the process of personality socialization are determined. The conclusion is drawn on the consideration of socio-pedagogical activity as an activity aimed at providing socio-pedagogical support to the child, the transfer of social experience, the formation of socially significant attitudes in life's self-determination, and the provision of directional socialization of the personality by educational and educational means.

Keywords: social educator, objects of activity of a social educator, types of professional activities of a social educator, functions of a social educator, social and pedagogical activity, social education, areas of work of a social educator.

List of references:

1. Teslenko A. N. Social pedagogy. - Astana, 2007. - 227 b.
2. Sheptenko P. A., Voronina G. A. Methods and technology of social pedagogy work. - M., 2002. - 208 b.
3. Vasilkova Yu. V., Vasilkova T. A. Social pedagogy. - Moscow, 2008. - 439 b.
4. Social pedagogy. / Under the General editorship of M. A. Galaguzova. - M., 2000. - 416 b.
5. Nikitina N. I., Glukhova M. F. Methods and technology of social pedagogy work-Moscow, 2005. - 399 b.
6. Shakurova M. V. Methods and technology of social pedagogue's work. - M., 2009. - 272 b.
7. Varyvadin V. A., Klemantovich I. P. Management of the system of social protection of childhood. - M., 2005. - 192 b.
8. Mudrik A.V. Social pedagogy. Moscow, 2013. - 240 b.
9. Bocharova V. G. Pedagogy of social work. - M., 1994. - 207 b.
10. Lipsky I. A. Social pedagogy. - M., 2014. - 279 b.

Бейсенбекова Гүлмира Бекиновна
gulmira.beysenbekova@mail.ru
Оразбекова Толкын Канатовна
tolkyn.maydanova@mail.ru
Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды университеті,
Қарағанды, Қазақстан Республикасы

ТӘРБИЕШІ ТҰЛҒАСЫНЫҢ КОММУНИКАТИВТІК МӘДЕНИЕТІНІҢ ДАМУЫ

Мақалада тәрбиеші тұлғасының коммуникативтік мәдениетінің даму мәселесі қарастырылады. Авторлар тәрбиешінің коммуникативтік мәдениетіне жан-жақты талдаулар жасайды. Қарым-қатынастың құралы – тілді қарастыра отырып, тіл мен мәдениет ұғымының арақатынасын ашып көрсетеді. Тәрбиешінің коммуникативтік мәдениеті коммуникативтік дағдыларды игеру мен коммуникативтік қабілеттерді дамытудың негізін құрайды деп пайымдайды. Тәрбиешінің коммуникативтік мәдениеті – бұл оқу үдерісінің басқа субъектілерімен кәсіби және педагогикалық қарым-қатынас орнату мәдениеті. Тәрбиешінің коммуникативтік мәдениеті коммуникативтік дағдыларды игеруді және коммуникативтік қабілеттерін дамытуды қамтиды. Коммуникативтік мәдениеттің қажетті деңгейі тәрбиешіге өз тәрбиеленушілері мен әріптестерін оң қабылдауға мүмкіндік беретін және білім беру мен оқыту мақсаттарына сөзсіз қол жеткізуді қамтамасыз етеді.

Кілтті сөздер: коммуникация, тіл, тіл мәдениеті, мәдениет, коммуникативтік мәдениет.

Заманауи жағдайда мектепке дейінгі білім беру жүйесінің дамуы педагог мамандарын және педагог кәсібінің жоғары мәртебесін қамтамасыз ету, педагогикалық білім беруді жаңғырту мәселесі алға қойылса, Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2019 жылғы желтоқсандағы № 988 қаулысымен бекітілген: Қазақстан Республикасында білім беруді және ғылымды дамытудың 2020 – 2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы қабылданды [1]. Соған орай Қазақстандық білім мен ғылымның жаһандық бәсекеге қабілеттілігін арттыру және жалпыадамзаттық құндылықтар негізінде тұлғаны тәрбиелеу және оқытуды қамтамасыз ететін педагогикалық кадрларды дайындау сапасын арттырудың қажеттігі заңды құбылыс. Білім берудің негізгі мақсаты – еліміздің әлеуметтік, экономикалық және саяси өміріне белсенді қатысуға дайын, құзыретті тұлғаны қалыптастыру болып табылады.

Қазіргі кезде отандық педагогикада мектепке дейінгі білім беруде коммуникативтік құзыретті, белсенді, рефлексивті іс-әрекетін және мектеп жасына дейінгі балалармен қарым-қатынас процесін ұйымдастыра алатын маманды даярлауға бағытталған инновациялық құралдарды, нысандарды, әдістер мен технологияларды іздестіру қажет етеді.

Теориялық және практикалық зерттеулердегі педагогикалық іс-әрекеттегі қиыншылықтардың басым көпшілігі мектепке дейінгі ұйым тәрбиеші мамандығының ғылыми немесе әдіснамалық дайындығының жеткіліксіздігінен емес, педагогикалық қарым-қатынас саласындағы деформациямен байланысты екендігін көрсетеді.

Білім беру жүйесінің дамуында тәрбиешінің кәсіби құзыреттілігіне қойылатын талаптар мен өз еңбегінің нәтижелілігіне жауапкершілігі күрделене түсуде десекте болады. Осы жағдайда коммуникативтік құзыреттілікті жетілдіру тек әлеуметтік талап қана емес, сонымен бірге тәрбиешінің коммуникативтік қарым-қатынасын шындау қажеттігінен туындайды [2].

Соған сәйкес мектепке дейінгі ұйымдарда психологиялық-педагогикалық дайындықты игерген, өз мамандығын жете меңгерген, әдістемелік құралдармен қаруланған, балаларды түсінетін және олармен жоғары деңгейде қарым-қатынас орната алатын, мәдениетті, эрудициясы мықты, еңбекке деген құлшынысы бар тәрбиешілер қажет болып отыр. Қазіргі тәрбиеші оқу-тәрбие үдерісінде тек қана ақыл-ой, эмоциялық, адамгершілік және физикалық тұрғыдан қаруланып ғана қоймай, балалармен қарым-қатынасты тиімді орната білуі тиіс.

Қарым - қатынастың құралы – тіл. Тіл – адам қоғамымен бірге туып, қатар жасап келе жатқан қоғамдық құбылыс. Тіл - өте күрделі үдеріс [3]. Егер тілді функционалдық жағынан анықтағымыз

келсе, оның қатынас құралы, адамдардың бір-бірімен пікір алысып, өзара түсінісуінің құралы десек онда, адамдар арасындағы өзара қатынас мәдениетінің айқын көрінісін көреміз.

Мәдениет - өзі адам өмірі мен іс-әрекетін ұйымдастыру тәсілінен және оның материалдық және рухани байлықты жасауынан көрінетін қоғам мен адамзаттың белгілі тарихи даму дәрежесі болып табылады. Мәдениет сөзінің аясы кең, оның ең негізгісі - тіл мәдениеті.

Тіл мәдениеті дегеніміз – коммуникативтік қарым-қатынас кезінде тілдік тәсілдерді дұрыс ұйымдастырып, белгілі бір тәртіппен жүйелі қолдану.

Тіл мәдениеті тілдік норманың 3 түрін қамтиды:

1. тілдік норма (лексикалық, сөз жасамдық, грамматикалық, дыбысталу нормасы);
2. этика – сөз нормалары (сөйлеу этикасының ережелері);
3. коммуникативті норма (сөйлеу қарым-қатынасының тиімділік қағидалары).

Тіл мәдениетіне апарар жолдың бастауы – сөйлей білу. Тіл адамзаттың бір-бірімен пікірлесуін, түсінісуін қамтамасыз ете келіп, тілдік қарым-қатынасты іс жүзіне асырады. Тілдік қатынас – адамның ойлау, пайымдау, сөйлеу, тыңдау, түсінісу, айту, пікірлесу және т.б. әрекетіне тікелей қатысты құбылыс.

Тіл, сөз - егіз ұғым. Мәдениеттің туы - тіл, өмірде, тіршілікте адамзаттың бір-бірімен араласып, қарым-қатынас жасап, түсінетін негізгі құралы десек, онда дұрыс қарым-қатынас жасау үшін әр адамның сөз, сөйлесу мәдениетін меңгеріп, оны өз бойында қалыптастыру тиіс. Сондықтан да, бұрынғы өткен ойшылдарымыз «Адам мәдениетінің алғышарты - дұрыс оқи, сөйлей білуі» немесе «Балаға тәлім-тәрбие беретін тәрбиешінің өзі алдымен тәрбиелі болуы керек» деген сөздердің осы кезде қажеттігі артып отыр десек те болады.

Баланың әлеуметтік өмірінің әр түрлі салаларында жеке мәдениеттің негізін қалыптастыру «сөйлеу байланысы» (Л.С.Выготский), «сөйлеу актілері» (А. А.Леонтьев), «тіл-сөйлеу бірлігі» (Ф.А.Сохин) арқасында жүзеге асырылады. Коммуникативті құзыреттілік - кез-келген әрекетті игерудің әмбебап құралы, сондықтан қазіргі ғалымдар жеке тұлғаның лингвистикалық, психологиялық және әдістемелік ұйымдастырылған жүйесі ретінде қарастырылады. Онда тіл (белгілер жүйесі) құрал ретінде, ал сөйлеу оны қолдану тәсілі ретінде әрекет етеді.

Педагог М.Жұмабаев «Баланың маңайында сөйленетін сөздер де әдепті, сұлу болуға тиіс. Былық сөзді естіп өскен бала, өмір бойы былық-былапыт тілді болады» - деген демек, тәрбиешінің сөйлеу мәдениеті - баланың сөйлеу мәдениетінің дамуының негізі[4].

Дегенмен де коммуникация – бұл адамдар арасындағы ақпарат алмасу процесі. Біздің әрқайсымыз үнемі осы процестің қатысушысы боламыз. Ол адамның жеке өмір сүруін және оның басқалармен қарым-қатынасын қамтамасыз етеді. Коммуникация біз үшін соншалықты таныс, сондықтан ешқандай мәселе тудырмауы керек сияқты көрінеді. Алайда, біздің көпшілігіміз олардың сұхбаттасушысын түсінбейтіндігімізге немесе оны өз ұстанымдарының дұрыстығына сендіре алмайтындығымызға тап боламыз. Неліктен бұл орын алады? Көптеген адамдар тыңдауды ұнатпайды және тыңдай алмайды да. Әдетте, тыңдай алу қарым - қатынастың ең маңызды тиімді факторы болып саналады.

Тәрбиешінің маңызды қасиеттерінің бірі – балалармен, ата-аналармен, тәрбиешілермен ұзақ және тиімді өзара әрекеттесуді ұйымдастыру мүмкіндігі. Бұл дағды, әрине, адамның коммуникативті қабілеттерімен байланысты. Тәрбиеші үнемі тұлғааралық қарым-қатынастың әр қилы мәселелеріне кез келеді. Кәсіби-педагогикалық қарым – қатынасты меңгеру - тәрбиеші тұлғасына қойылатын аса маңызды талаптардың бірі.

Мектепке дейінгі білім беру ұйымының тәрбиешісі үшін кәсіби іс – әрекеттің субъектісі ретінде әлемді тану және өзгерту тәсілі - кәсіби мәдениеті, ал, өзін-өзі өзгерту құралына - коммуникативті мәдениеті жатқызады.

Сонымен ғылыми әдеби дереккөздерді талдау көрсеткендей, коммуникативті мәдениетті әр түрлі ғылымдар қарастырды соның ішінде, философия, психология, педагогика, әлеуметтану, психолінгвистика және т.б. яғни, философиялық еңбектерде коммуникативті мәдениеттің мәні ашылады (М. М. Бахтин, В. С. Библер, Ю. М. Лотман, М. С. Каган және т.б.). Отандық психология жеке қарым-қатынастың әлеуметтік және этикалық мәселелерін зерттеді (Б. Г.Ананьев, А. А. Бодалев, Л. С. Выготский, В. С. Грехнев, А. А. Леонтьев, В. Н. Мисяцев және т. б.). Педагогикада коммуникативті мәдениет, бір жағынан, педагогтің кәсіби мәдениетінің сипаттамасы ретінде әрекет етеді десе (В.А. Кан-Калик, Л. М.Митина, А. В. Мудрик, И. И.Рыданова, В.А.Сластенин және т. б.), екінші жағынан, педагогикалық университеттегі білім беру процесінің жүйесі ретінде (Н. П. Аникеева, П. В. Лепин, Е. Н. Мишина және т. б.). Педагогикалық этикада коммуникативтік мәдениет

педагог этикасының ажырамас бөлігі ретінде қарастырылады (Э.Г.Гришин, В.И. Журавлев және т. б.).

Коммуникативті мәдениет – бұл тәрбиеленушілерге сәтті әсер ететін және оқыту мен тәрбиелеу үдерісін тиімді ұйымдастыруға және педагогикалық мәселелерді шешу процесінде коммуникативті қызметті реттеуге мүмкіндік беретін білім, дағды және жеке тұлғаның коммуникативті қасиеттерінің жиынтығы болып табылады[5].

Нақтырақ келгенде, коммуникативті мәдениет педагогикалық құзыреттіліктің маңызды құрамдас бөлігі ретінде тәрбиешіге кәсіби іс-әрекетінің сәттілігін қамтамасыз етеді, көбінесе ақпарат беруге ғана емес, сонымен қатар қолайлы психологиялық атмосфераны құруға, әріптестерімен немесе достарымен қарым-қатынас орнатуға ықпал етеді.

Тәрбиешінің коммуникативті мәдениеті – бұл оқу үдерісінің басқа субъектілерімен кәсіби және педагогикалық қарым-қатынас орнату мәдениеті. Тәрбиешінің коммуникативті мәдениеті коммуникативті дағдыларды игеруді және коммуникативті қабілеттерін дамытуды қамтиды. Коммуникативті мәдениеттің қажетті деңгейі тәрбиешіге өз тәрбиеленушілері мен әріптестерін оң қабылдауға мүмкіндік беретін және білім беру мен оқыту мақсаттарына сөзсіз қол жеткізуді қамтамасыз ететін деңгей деп танылуы керек.

Педагогикалық мәдениеттің қалыптасу өлшемдері:

- 1) креативті деңгей (тәрбиеші мәдениетті жасаушы ретінде);
- 2) эвристикалық деңгей тәрбиешінің іс-әрекеті оқытудың жаңа әдістері мен нысандарын үнемі іздеумен байланысты, тәрбиеші өз тәжірибесін әріптестеріне беруге дайын);
- 3) репродуктивті деңгей (білімнің жаңа өнімін алу);
- 4) бейімделу деңгейі (педагогикалық қызмет алдын-ала дайындалған кесте бойынша құрылады).

Тәрбиешінің жетекші кәсіби сапасы – әдептілік. Оның тәрбиешіде болуы жоғары коммуникативті әлеуеттің көрсеткіші болып табылады. Тыңдау, мұқият болу, спикердің жағдайын түсіну қабілеті педагогикалық қарым-қатынастың маңызды құрамдас бөлігі. Олар баланың ішкі әлеміне қызығушылық танытқан кезде, онымен рухани деңгейде қарым-қатынас жасау қажеттілігі туындаған жағдайда көрінеді.

Педагогикалық мәдениет қарым-қатынаста әділеттілік, ашықтық, шынайылық, төзімділік, шыдамдылық, ұстамдылық, ұстамдылық, талапшылдық, әдептілік сияқты жеке қасиеттерді білдіреді [6].

Тәрбиешінің қарым-қатынастағы позициясы ерекше рөл атқарады, ол баланың ынтымақтастық жағдайында тең серіктес ретінде танылады. Тәрбиешіге бірнеше қарапайым ережелерді білу жеткілікті: баланы тани білу; оны сол қалпында қабылдау; балаға өзін, адамдарды, әлемді білуге көмектесу; сіз өзіңізді тәрбиелеу арқылы басқа біреуді өсіре аласыз; бала мен тәрбиешінің қарым-қатынасы педагогикалық процестің негізі; тыңдау қабілеті де қарым-қатынас болып саналады.

Тәрбиешінің қандай коммуникативті дағдыларға ие болуы керектігін тағы бір рет атап өтсек: ол қарым-қатынастың жоғары деңгейіне жетуге ықпал ететін әдістерді қолдана білуі керек, атап айтқанда: қарым-қатынастағы басқа адамның позициясын түсіне білу, оның жеке басына қызығушылық таныту; вербальды емес қарым-қатынасты меңгеруі құралдары (ым-ышара); басқа адамға сенімділік, төзімділік атмосферасын құра білу; қарым-қатынастағы қақтығыстардың алдын алу құралы ретінде әртүрлі рөлдерді меңгере білу; балаға уақытында алғыс айтуға дайын болу; барлық балаларға бірдей қарым-қатынасты сақтай білу; педагогикалық жағдайдың жекелеген аспектілерін әзілмен байланыстыра білу, кейбір жағымсыз сәттерді байқамау, күлімсіреуге дайын болу; балаға қажетті сапаның пайда болуына жағдай жасау арқылы тікелей емес, жанама түрде әсер ете білу; балалардың кері байланысын орнатудан қашпау т.с.с.

Педагогикалық қарым-қатынастың негізін құрайтын тұлғаның коммуникативті қасиеттері бар. Оларды атап өтетін болсақ:

- 1) сөйлеу сипаттамасы: айқын дикциясының болуы, мәнерлілік;
- 2) жеке ерекшеліктері: сыпайылық, ашықтық, адамдарды тыңдау және сезіну қабілеті.

Тәрбиешінің коммуникативті мәдениетінің негізі - қарым-қатынас – адамдармен қарым-қатынасқа деген тұрақты ұмтылыс, тез байланыс орната білу. Тәрбиешінің әдептіліктің болуы жеткілікті жоғары коммуникативті әлеуеттің көрсеткіші болып табылады. Зерттеушілердің пікірінше, қарым-қатынас жеке қасиет ретінде келесі компоненттерді қамтиды:

- коммуникабельділік – қарым-қатынас процесінен ләззат алу қабілеті;
- әлеуметтік туыстық - басқа адамдар арасында қоғамда болуға деген ұмтылыс;

- альтруистік тенденциялар – эмпатия басқа адамның сезінуі, идентификация өзін басқа адамның әлеміне қоя білу және уайымын түсіне алу қабілеті ретінде.

Тәрбиеші мен баланың өзара әрекеттесуінде елеулі кедергілер туындайды:

- сөздің анық еместігі;
- сөйлеу ақаулары (әсіресе жаңа материалды түсіндіру кезінде);
- қарым-қатынасқа түсе алмауы;
- тұйықтық.

Педагогикалық іс-әрекет тұрақты және ұзақ қарым-қатынасты қамтиды. Сондықтан дамымаған қарым-қатынас дағдылары бар тәрбиешілер тез шаршайды, ашуланады және тұтастай алғанда өз қызметіне қанағаттанбайды.

Тәрбиешінің коммуникативті мәдениетінде оның адамгершілік тәрбиесінің деңгейі көрінеді. Балалар ең алдымен тәрбиешінің ақыл-парасаты мен нәзіктігін жоғары бағалайды, яғни оның сыпайы, дұрыс болу, балалардың мақтанышын сақтау, оларға жанашырлық таныту, шынайы болу қабілетімен көрінеді.

Тәрбиешінің коммуникативті мәдениетін дамытудың жоғары деңгейі оның экспрессивті (сөйлеу, ым-ишара, бет-әлпеті, сыртқы келбеті) және перцептивті (баланың жағдайын түсіну, онымен байланыс орнату, оның барабар бейнесін жасау және т.б.) қабілеттерінің болуын болжайды.

Қорыта келгенде педагогикалық қарым-қатынастың жетістігі тәрбиешінің коммуникативтік мәдениетінің деңгейіне байланысты. Оны қалыптастыру тәрбиешінің кәсіби қалыптасуының, әсіресе оның өзін-өзі дамытуы мен өзін-өзі тәрбиелеудің маңызды міндеттерінің бірі болып табылады. Соның негізінде тұлғаға қатысты көрінетін жеке қасиеттер, құндылық бағдарлары, көзқарастар, сондай-ақ қарым-қатынас техникасы - сөйлеу, бет-әлпет, ым-ишара, қозғалыстар, басқа адамға әсер ету әдістері, өзін-өзі реттеу әдістері, шығармашылықты өздік етуді сезінуін құру болып табылады.

Заманауи тәрбиешінің коммуникативтік мәдениеті ол ізгілендіру бағытындағы жеке-дара және күрделі әлеуметтік жүйе. Тәрбиешінің коммуникативтік мәдениеті - бұл оның кәсіби қызметінде әлеуметтік-педагогикалық іс-әрекетінде жеке-дара шығармашылық пен ізгілендіру бағытындағы әрекет. Ол оның ойлау, бірлескен іс-әрекеттен, сөйлеу мәдениетінен, өзара қарым-қатынас мәдениетінен, тәрбиешінің коммуникативтік қарым-қатынасының нәтижесінен көрінеді.

Коммуникативті мәдениет кәсіби құзыреттілікті қалыптастырудың, дамытудың және жүзеге асырудың маңызды шарты және де барлық құзыреттілік пен біліктілік сипаттамаларына айтарлықтай әсер ете отырып, тәрбиешінің жалпы және кәсіби мәдениетінде орталық орын алады және оның мақсатты қалыптасуы жеке даму мен тәрбиешінің кәсіби дайындығының басым бағытын құрайды.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

- 1 <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1900000988>
- 2 Мирза Н.В. Педагогтің кәсіби құзыреттілігі. Монография. Мәскеу, 2008.-256б.
- 3 Әбдіхалықов М.Н., Күнтуарова Б.С., Парфенова Л.А. Сөздік қатынас негіздері: Оқулық. - Астана: Фолиант, 2007
- 4 https://ust.kz/word/tarbiesi_madenieti-99311.html
- 5 Әуелбеков Е. Коммуникативтік қарым-қатынас. // Қазақстан мектебі. - 2010. - №5. - Б. 26-28
- 6 Урунбасарова Э. А. Этика және педагогтің қарым-қатынас мәдениеті. Оқу құралы.- Алматы: Бастау, 2017. – 208б.

РЕЗЮМЕ/RESUME

**Бейсенбекова Гульмира
Оразбекова Толкын**

**Карагандинский университет имени Е.А. Букетова, Караганда, Республика Казахстан
РАЗВИТИЕ КОММУНИКАТИВНОЙ КУЛЬТУРЫ ЛИЧНОСТИ ВОСПИТАТЕЛЯ**

В статье рассматривается проблема развития коммуникативной культуры личности воспитателя. Авторы проводят всесторонний анализ коммуникативной культуры воспитателя. Рассматривая язык как средство общения, раскрывают соотношение понятия языка и культуры. Полагается, что коммуникативная культура воспитателя составляет основу овладения коммуникативными навыками и развития коммуникативных способностей.

Коммуникативная культура воспитателя - это культура установления профессионально-педагогического взаимодействия с другими субъектами образовательного процесса.

Коммуникативная культура воспитателя предполагает овладение коммуникативными навыками и развитие коммуникативных способностей.

Необходимый уровень коммуникативной культуры позволяет воспитателю положительно воспринимать своих воспитанников и коллег обеспечивает безусловное достижение целей воспитания и обучения.

Ключевые слова: коммуникация, язык, языковая культура, культура, коммуникативная культура.

Beisenbekova Gulmira

Orazbekova Tolkyn

E.A.Buketov Karaganda State University, Karaganda, Republic of Kazakhstan

DEVELOPMENT OF THE COMMUNICATIVE CULTURE OF THE EDUCATOR'S PERSONALITY

The article describes the problem of developing the communicative culture of the educator's personality. The authors conduct a comprehensive analysis of the teacher's communication culture. Considering language as a means of communication, they reveal the relationship between the concept of language and culture. Generally, the teacher's communication culture is the basis for mastering communication skills and developing communication abilities.

The educator's communicative culture is a culture of establishment the professional-pedagogical interaction with other subjects of the educational process. The teacher's communication culture involves mastering communication skills and developing communication skills.

The necessary level of communication culture allows the teacher to perceive their students and colleagues positively. Also, it ensures the unconditional achievement of the goals of education and training.

Keywords: communication, language, language culture, culture, communication culture.

List of references:

1. <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1900000988>
2. Mirza NV Professional competence of the teacher. Monograph. Moscow, 2008. -256p.
3. Abdykalikov MN, Kuntuarova BS, Parfenova LA Basics of vocabulary: Textbook. - Astana: Foliant, 2007
4. https://ust.kz/word/tarbiesi_madenieti-99311.html
5. Auelbekov E. Communicative communication. // School of Kazakhstan. - 2010. - №5. - Б. 26-28
6. Urunbacarova E. I. Ethics and the culture of communication of the teacher. Textbook.- Almaty: Bastau, 2017. - 208p.

УДК 373.2

МРНТИ 14.23.01

Жанысбаева Роза Мазраповна

rozaakan@mail.ru

«Bolashaq» академиясы, Қарағанды, Қазақстан Республикасы

Шалтаева Роза Жиенбаевна

roza-r-9@mail.ru

«Bolashaq» академиясы, Қарағанды, Қазақстан Республикасы

МЕКТЕП ЖАСЫНА ДЕЙІНГІ БАЛАЛАРДЫҢ БІЛІМДЕРІН ЖЕТІЛДІРУ МЕН ТӘРБИЕЛЕУДЕГІ ДИДАКТИКАЛЫҚ ОЙЫНДАРДЫҢ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ

Бұл мақалада ойын және ойындар жүйесі, оны түрлендірудегі дидактикалық ойындардың маңыздылығы қарастырылады. Дидактикалық ойындардың мектепке дейінгі балалардың білімдерін жетілдіру мен тәрбиелеудегі түрлері мен маңыздылығына арналады.

Кілттік сөздер: Мектеп жасына дейінгі балалар, ойын дидактикалық ойын, байланыстырып сөйлеу, педагогикалық және психологиялық ерекшеліктері, тілін дамыту, сөздік қоры, тәрбиеші, дамыту.

Педагогикада 60-шы жылдары дидактикалық ойындар жүйесі құрылды. Сенсорлық білім беру теориясының дамуына байланысты. Оның авторлары әйгілі мұғалімдер мен психологтар: Л. А. Венгер, А.П. Усов, В.А. Аванесова және басқалар. Ойын - бала кезіндегі гүлденіп, адамның өмір бойы жүретін ерекше қызметі. Кеңестік педагог В.Сухомлинский «Ойын - баланың рухани әлеміне идеялардың өмір беретін ағыны ағады, әлем туралы тұжырымдар. Ойын – қызығушылық пен қызығушылықтың тудыратын ұшқын». Г.А. Урунтаева ойын адам қызметінің ерекше түрі деп айтқан. Бұл қоғамға жас ұрпақты өмірге дайындау қажеттілігіне жауап береді.

Ойындар ежелден бері қолданылып келеді: сахнада, әскери, экономикалық, саяси, спорттық, бос уақыт (лото, домино, карта және т.б.). Олар белгілі бір мақсаттарға жетуге бағытталған алдын-ала белгіленген сценарийлер бойынша жүзеге асырылады [1]. Бала үшін ойын негізгі қызмет. Барлық ұлттарда «ата-ана», «дәрігер» және т.б. ролдік ойындар бар. Балалар жазушысы С.А. Шмаков ойынды әлемнің кереметі деп атайды. «Ойын, - деп жазды ол, - көлеңке сияқты баламен туылды, оның досы, адал досы болды. Ол көп нәрсені лайық деп санайды, бүгін оған үлкен білім беру қорлары, оған тән педагогикалық мүмкіндіктер ашылады.

«Балалар ойындары психолог И.В. Дубровина анықтамасы бойынша, ересектердің іс-әрекеттерінің балалары мен олардың арасындағы қарым-қатынастарды қоршаған ортаның шындықтарын түсінуге және әлеуметтік тәжірибені игеруге бағытталған тарихи тұрғыдан туындайтын қызмет түрі». Макаренко ойынға үлкен мән берді. Ол былай деп жазды: «Бала ойынға деген сүйіспеншілігі бар және біз оны қанағаттандыруымыз керек. Біз оған тек ойнауға уақыт беріп қана қоймай, ойынның бүкіл өмірімен өтуіміз керек». Ұзақ уақыт бойы бұл ойын тек мектепке дейінгі жастағы балалар үшін тән болған, содан кейін бірте-бірте ұмытылып, ойын-сауыққа айналды. Н. Крупская, Л. С. Выготский, Д.Б. Эльконин, Н.Р. Рудин ойынның баланың дамуына әсерін, білім беру мақсаттарында оны қолдану мүмкіндігін атап өтті

Жеке тұлғаны қалыптастыруда маңызды рөл атқаратын балаларға әсер етудің педагогикалық құралы ретінде, біздің мектептегі оқу ойындарымызда 60-жылдардың басында салыстырмалы түрде жақында қолданыла бастады, соңғы кесте, бірақ 50-ші жылдары білім беру процесінде ойындар туралы алғашқы басылымдар пайда болды. Бастапқыда ойындарды балаларға практикалық дағдыларды үйренуге және дамытуға қызығушылықты арттыру құралы ретінде пайдаланылды [2]. Ұзақ уақыт бойы оларды қолдану кез-келген теориялық негізге сүйенбей, өздігінен болды. Шығармашылықпен айналысатын педагогтардың бастамасы бойынша, балалардың оқудағы қызығушылығын төмендету мәселесіне алаңдаушылық білдірді ойынды 70-80 жылдары кеңінен тараған осы аурудың «антидотасы» ретінде қарастырады. 80-ші жылдары. оқу үрдісінде ойындардың жүйелі пайдаланылуына баса назар аудару қажеттілігін негіздейтін педагогтардың ғалымдары жариялау циклы пайда болды. Оқу үрдісінде ойын элементтерін пайдалануда жеткілікті тәжірибе жинақталды.

Балалардың ойын түрлерінің көптігіне байланысты олардың классификациясының бастапқы негіздерін анықтау қиынға соғады. Отандық мектепке дейінгі педагогикада балалар ойындарының жіктелуі, ойында автономия мен балалар шығармашылығының дәрежесіне негізделген. Соңғы жылдары балалар ойындарын жіктеу мәселесі ғалымдардың назарын аударып бастады. С.Л.Новоселованың әзірлеген балалар ойынының жаңа классификациясы «Истоки»: Мектеп жасына дейінгі баланың дамуының негізгі бағдарламасы, жіктеудің негізі-ойындарды (баланың немесе ересектердің) бастамашысы ретінде қарастырылады [3].

Дидактикалық ойын көп жоспарлы, күрделі педагогикалық құбылыс болып табылады: ол мектепке дейінгі жастағы балаларды оқытудың ойын әдісі, оқыту нысаны, дербес ойын қызметі, баланың тұлғасын жан-жақты тәрбиелеу құралы болып табылады.

Ойынның ерекше түрі дидактикалық ойын. Дидактикалық ойында бала жаңа білім алып қана қоймайды, сонымен қатар оны қорытындылайды және біріктіреді. Дидактикалық ойындар - оқу бағдарламасының материалы ойын түрінде алынатын білім беру ойындары, танымалы қызмет ойын элементтер мен ұштастырылған. Мектеп жасына дейінгі балаларда таным қабілеттері және зерттеу қабілеттері қатар дамыды, олар әлеуметтік дамыған құралдар мен психикалық белсенділік әдістерін игереді. Дидактикалық ойындар, арнайы әзірленген немесе ойындарды үйрену мақсатында бейімделген. Дидактикалық ойындар, арнайы әзірленген немесе ойындарды үйрену мақсатында бейімделген. Дидактикалық ойындардың жүйесі алғаш рет Ф.Фребелдің және М. Монтесори мектепке дейінгі білім берудің дамуы үшін жасалды.

Дидактикалық ойындардың келесі функциялары бар:

- балалардың ойлау қабілетін дамыту;

- шығармашылық қиялды дамыту;
- талғампаздық пен талғампаздықты тәрбиелеу;
- қарым-қатынас дағдыларын қалыптастыру;
- қарым-қатынаста еркіндік;
- жинақталған білімді нығайту;
- стандартты емес жағдайдағы білімді қолдану қабілетін дамыту;
- танымдық қабілеттерін дамыту;
- мақсаттарға қол жеткізуде табандылықты дамыту;
- адамгершілік тәрбие.

Қолданыстағы тәжірибені талдау негізінде ойындарды бірнеше көрсеткіштер бойынша жіктеуге болады: дидактикалық мақсат, баланың ұйымелі қызметінің сипаты, іс-шараларды ұйымдастыру түрі. Негізгі дидактикалық мақсатқа сәйкес, барлық ойындарды келесі түрлерге бөлуге болады:

- ойындар - алынған білімді қолдану бойынша жаттығулар;
- балалардың логикалық қабілетін дамытуға арналған ойындар;
- тарихи фактілерді есте сақтауға арналған ойындар;
- ойындар, балалардың пікірталас қабілеттерін дамытуға,
- салыстыруды, композицияны қалыптастыруға қабілетті.

Ойын жүргізу барысында балалар қызметін ұйымдастырады сипаты бойынша, бірінші кезекте, рөлдік ойындар мен ойындар ойнайды.

Дидактикалық ойын оқытудың ойын әдісі ретінде екі түрде қарастырылады: ойындар-сабақтар және дидактикалық немесе автодидактикалық ойындар. Бірінші жағдайда жетекші рөл тәрбиешіге тиесілі, ол балалардың сабаққа деген қызығушылығын арттыру үшін әртүрлі ойын тәсілдерін қолданады, ойын жағдайын жасайды, жарыс элементтерін енгізеді және т. б. ойын әрекетінің түрлі компоненттерін пайдалану сұрақтармен, нұсқаулармен, түсіндірмелермен, көрсетілімдермен үйлеседі [4].

Мектепке дейінгі педагогикада пәндік ойындар, үстелдік баспа, ауызша сөйлеуде дәстүрлі емес дидактикалық ойындардың қалыптасуы жасалды. Заттармен дидактикалық ойындар ойын материалдарына, мазмұнына және ұйымына байланысты. Дидактикалық материалдар ретінде ойыншықтар қолданылады, нақты заттар (тұрмыстық заттар, аспаптар, сәндік-қолданбалы өнер туындылары және т.б.), табиғат объектілері (көкөністер, жемістер, конус, жапырақтар, тұқымдар).

Объектілері бар ойындар түрлі білім беру міндеттерін шешуге мүмкіндік береді: балалардың білімдерін кеңейту және жетілдіру, психикалық операцияларды дамыту (талдау, синтез, салыстыру, айырмашылық, қорыту, жіктеу).

- сөйлеу дағдыларды жақсарту;
- заттарды атауға, қарым-қатынас жасауға, заттардың қасиеттеріне сипаттама беруге үйрету;
- объектілерді сипаттау, олар туралы жұмбақтарды жасау және шешімдерді табу;
- сөйлеу дыбысын дұрыс айтуға үйрету;
- мінез-құлқынына, ерік-жігеріне, есте сақтау қабілеттеріне, көңіл бөлу қажет.

Дидактикалық ойындарды әр түрлі жастағы балаларға ұсынған кезде, білім беру мақсаттары әртүрлі болуы мүмкін, нақты мазмұны өзгеруі мүмкін. Мысалы, «Ғажайып қапшық» ойынында кіші жас балалар объектілер мен олардың жеке белгілерін айтуды үйренеді, орта жастағы балалар – затты көрмей, қолмен ұстап оларға сипат-сезу арқылы сипаттама бере алады, жоғары мектепке дейінгі жастағы балалар - осы белгілерге сәйкес объектілерді жіктеу үшін сипаттамалық әңгіме, жұмбақ шығар алады.

Заттар қолдану арқылы ойындар арасында ерекше сюжеттік-дидактикалық ойындар және сахналау ойындар орын алады. Сюжетті- рөлдік ойындарында балалар белгілі бір рөл атқарады, мысалы, сатушы, сатып алушы «Дүкен» сияқты ойындарда, «Ателье» ойында шебер және тігінші. Ойындар-драмалар күнделікті әртүрлі жағдайлар туралы түсінік беруге көмектеседі. «Қуыршақ Сәуле ауырып қалды», «Қуыршаққа үй жасап берейік», «Қуыршақты тамақтандырайық», «Қуыршақты серуенге шығарайық». Әдеби шығармалар туралы («Ертегілер еліне саяхат жасау»). Мінез-құлық нормалары туралы («Жақсы және нашар дегеніміз не? », «Жанат қуыршаққа қонаққа бару»). Қозғалыстарды және визуалды бақылауды үйлестіруді дамыту үшін, олармен дидактикалық кимыл – қозғалыс ойындар ұйымдастырылады.

Дидактикалық үстел ойындар әр түрлі мазмұны, мақсаттар, құрастыру бойынша болады. Олар балаларға қоршаған ортаға қатысты білімдерді кеңейтеді, білім жүйесін жүйелеуге және ойлау үдерістерін дамытуға көмектеседі. Мектепке дейінгі балаларға арналған дидактикалық ойындардың

арасында ұқсастықпен іріктелген суреттерге негізделген ойындар басым болады. Бастапқыда балаларға суреттер жиынтығынан бірдей жұпты (екі қолтаңба, екі қызғылт алма) таңдау керек ойындар ұсынылады. Сонымен қатар, тапсырмалар күрделене түседі: суреттер мағынада біріктірілуі керек (екі автокөлік, біреуі жолаушы, екіншісі - жүк) [5].

Ақыр соңында, мектеп жасына дейінгі балалар кеңістіктік орналасуы, пішіні және бояу ерекшеліктері бойынша бір-бірінен ерекшеленетін заттар арасындағы жұптарды табуды ұсынуы мүмкін. Лотода үлкен кескіндеме суретке арналған кішкентай кескіндемелерді бала бірдей суреттерді таңдап табу керек деген ойындар сынылады. Лото тақырыптары әртүрлі болуы мүмкін: «Зоологиялық лото», «Гүлдер гүлденуі», «Жұмбаққа шешім іздейік», «Ертегілер әлемі» және т.б. Доминоларда жұптастыру принципі кезектілік тәртібінде карталардың ішкі таңдауымен жүзеге асырылады. Домино тақырыптары әр түрлі шындықты қамтиды: «Ойыншықтар», «Геометриялық фигуралар», «Жидектер», «Мультфильм кейіпкерлері» және т.б. «Лабиринт» ойыны ересек балаларға арналған, оны ойнату үшін педагогтар кез келген фишкаларды, шаршыларды қолданады.

Кез келген ойындар бір тақырыпқа және ойындардың жеке ережелермен шарттарға бағынады. Балалар ойын барысында фишкаларды немесе шаршыларды лақтырып кезектерің анықтайды. Кім бірінші бастайды, кім қандай роль атқарады.

Бұл ойындар балаларға кеңістіктік бағдарлауды, әрекеттердің нәтижесін болжай білу қабілетін дамытуға мүмкіндік туғызады. Кең таралған баспа ойындар, бөлінген кескіндер қағидасы бойынша ұйымдастырылады, текшелерде бір зат немесе сюжет бейнеленген олар бір неше бөлшектерге бөлінеді. Балалар ол кубиктардан тұтас бір тақырып бойынша картина, немесе затты жинау қажет. Бұл ойындар балалардың логикалық ойлауды, тіл қабілеттерің, дамытуға ықпал етеді.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Венгер,Л.А. Воспитание сенсорной культуры ребенка от рождения до 6 лет. Кн. для воспитателя детского сада [Текст]/Л.А. Венгер, Э.Г. Пилюгина - М.: Просвещение, 2000г.-267
- 2 Құлжанова.Н. Ойын мақсатын талдау және ойын мәні// Қазақстан мектебі.- 2001.-№1.б.74.
- 3 Шалтаева Р.Ж. Развитие связной речи у дошкольников. Сборник материалов международной научно- практической конференции «Инновации в образовании»: Поиски решения (Астана, 20 ноября 2015г.). Том2 458 стр.
- 4 Балабекова Л.Г., Мектепке дейінгі балалардың байланыстырып сөйлеуі. «Замануи әлемдегі ғылым мен білім» Халықаралық ғылыми- практикалық конференция материалдары. -Қараганда: РИО «Болашақ-Баспа» 2017.-2 Том.- С.65-68.
- 5 Урунтаева Г.А. Практикум по психологии дошкольника / Г. А. Урунтаева. - М.: Академия, 2009. - 368 с.

РЕЗЮМЕ/RESUME

Жанысбаева Роза Мазраповна

Академия «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан

Шалтаева Роза Жиёмбаевна

Академия «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан

РАБОТА ПО РАЗВИТИЮ РЕЧИ ДЕТЕЙ ДОШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА

В статье рассматриваются методы и приемы работы по развитию речи детей дошкольного возраста. Это одна из важнейших задач воспитания детей дошкольного возраста. Решение этой задачи предполагает совершенствование звуковой стороны речи ребёнка, то есть произношение звуков, увеличение словарного запаса и формирование грамматического строя речи.

Ключевые слова: дошкольное воспитание, дидактические игры, связная речь, психолого-педагогические особенности, воспитатель, словарный запас слов, развитие.

Список использованной литературы:

- 1 Венгер,Л.А. Воспитание сенсорной культуры ребенка от рождения до 6 лет. Кн. для воспитателя детского сада [Текст]/Л.А. Венгер, Э.Г. Пилюгина - М.: Просвещение, 2000г.-267
- 2 Құлжанова.Н. Ойын мақсатын талдау және ойын мәні// Қазақстан мектебі.- 2001.-№1.б.74.
- 3 Шалтаева Р.Ж. Развитие связной речи у дошкольников. Сборник материалов международной научно- практической конференции «Инновации в образовании»: Поиски решения (Астана, 20 ноября 2015г.). Том2 458 стр.

4 Балабекова Л.Г., Мектепке дейінгі балалардың байланыстырып сөйлеуі. «Замануи әлемдегі ғылым мен білім» Халықаралық ғылыми- практикалық конференция материалдары. -Қарағанда: РИО «Болашақ-Баспа» 2017.-2 Том.- С.65-68.

5 Урунтаева Г.А. Практикум по психологии дошкольника / Г. А. Урунтаева. - М.: Академия, 2009. - 368 с.

Zhanysbaeva Rosa
Academy "Bolashaq", Karaganda, Republic of Kazakhstan
Shaltaeva Rosa
Academy "Bolashaq", Karaganda, Republic of Kazakhstan
WORK ON SPEECH DEVELOPMENT OF PRESCHOOL CHILDREN

The article discusses methods and techniques for speech development in preschool children. This is one of the most important tasks of raising preschool children. The solution to this problem involves improving the sound side of the child's speech, that is, pronunciation of sounds, increasing vocabulary and forming the grammatical structure of speech.

Key words: preschool education, didactic games, coherent speech, psychological and pedagogical features, educator, vocabulary, child development.

List of references:

1 Wenger, L. A. Education of sensory culture of the child from birth to 6 years. Book for kindergarten teacher [Text] / L. A. Wenger, E. G. Pilyugina-M.: Enlightenment, 2000 -267

2 Kulzhanova.N. Oyin mastin of taldu and Oyin mn// Kazakhstan Mektebi. - 2001. - No. 1. b. 74.

3 Shaltaeva R. Zh. Development of coherent speech in preschool children. Collection of materials of the international scientific and practical conference " Innovations in education»: Search for a solution (Astana, November 20, 2015). Vol2 458 p.

4 L. G. Balabekova, Mechaca Dang ballardi Bienestar slew. "Zamanuhi lamdag Bilim men Gylym" Halyard scientific - practically conference Materialdary. - Karaganda: RIO "Bolashak-BASPA" 2017. -2 Vol. - P. 65-68.

5 Uruntaeva G. A. Practical training in preschool psychology / G. A. Uruntaeva. - М.: Academy, 2009. - 368 p.

УДК: 371.21

МРНТИ 14.29.01

Искакова Дана Маратовна
dana_rori@mail.ru
"Bolashaq" академиясы ЖММ
Қарағанды, Қазақстан Республикасы

**ИНКЛЮЗИВТІ БІЛІМ БЕРУ ЖАҒДАЙЫНДА ТҮТАС ПЕДАГОГИКАЛЫҚ
ПРОЦЕСТЕ ОҚЫТУ ЖӘНЕ ТӘРБИЕЛЕУ**

Мақалада инклюзивті білім беру мекемелерінің білім беру ортасының ерекшеліктері білім беру процесінің кейбір ерекшеліктері қарастырылады. Оқу процесі қарым-қатынас жағдайларының қозғалмалы жүйесінен тұрады. Өмірлік өзара әрекеттесу процесінде балалардың әлеуметтік қарым-қатынастарының әсерінен әлем туралы өзіндік түсініктері қалыптасады, мінез-құлық әдеттері қалыптасады, қызмет дағдылары қалыптасады. Ерекше қажеттіліктері бар балалар өздерінің сау құрдастарымен бірге білім алатын инклюзивті білім беру мекемесінің ерекшелігі - бұл жерде мұғалімнің баланың сан алуан адамдар туралы хабардар болуын және басқаларға құрметпен және толерантты көзқарасын мақсатты түрде ұйымдастыруы қажет.

Кілттік сөздер: инклюзивті білім беру, педагогикалық процесс, білім беру, оқыту, тәрбиелеу, әдіс, ерекше білім беру қажеттіліктері бар оқушылар.

Елімізде білім беру мекемелерінде психикалық және физикалық денсаулығы шектеулі балаларды инклюзиялау процесінің таралуы уақыттың көрінісі ғана емес, сонымен қатар балалардың қол жетімді білім алу құқығын толық іске асыруды қамтамасыз етудің тағы бір қадамы болып табылады. Инклюзивтік тәжірибеде білім берудің қандай да бір түрін алуға тең қолжетімділікті қамтамасыз етуді және балалардың жеке ерекшеліктеріне, оқу жетістіктеріне, ана тіліне, мәдениетіне, олардың психикалық және физикалық мүмкіндіктеріне қарамастан, барлық балалардың білім беруді бейімдеуіне қол жеткізу үшін қажетті жағдайлар жасауды іске асырады.

Қазіргі уақытта инклюзивті білім берудің жай-күйін талдай отырып, білім берудің әртүрлі деңгейлерінде әртүрлі бастапқы мүмкіндіктері бар балаларды оқыту мен тәрбиелеуді жүзеге асыруға мүмкіндік беретін инновациялық процесс ретінде ғана емес. Бұл бағыт білім беру процесінің дамуына күшті әсер етеді, оның қатысушылары арасындағы қатынастарды айтарлықтай өзгертеді. Ерекше білім беру қажеттіліктері бар балаларды психологиялық-педагогикалық қолдаудың әзірленген стратегиялары және қолдау технологиялары білім беру процесінің барлық қатысушыларымен олардың құқықтары мен ерекшеліктерін құрметтеу негізінде қарым-қатынас орнатуға мүмкіндік береді. Мұның бәрі білім беруді одан әрі ізгілендіруді және кәсіби педагогикалық қоғамдастықтың жаңа түрін қалыптастыруды қамтамасыз етеді [1].

Осылайша, осы маңызды мәселелерді жүзеге асыру үшін инклюзивті білім беру жағдайында тұтас педагогикалық процесте оқыту және тәрбиелеуді дұрыс ұйымдастырудың өзекті қажеттілігі анықталады.

Арнайы білім беру қажеттіліктері - бұл мүмкіндіктердің шектеулерін жеңуге мүмкіндік беретін арнайы педагогикалық процесті ұйымдастыру қажеттілігі, өйткені дамуында ауытқулары бар бала мүмкіндіктердің шектелуіне байланысты жалпы білім беру бағдарламаларын игеруге дайын емес [2].

Инклюзивті білім беру жағдайындағы педагогикалық процесс мүмкіндігі шектеулі балалардың білім алу құқығын жүзеге асыруды қамтамасыз ете отырып, білім беру мен оқытудың мақсаттарының құрамына ене отырып құрылады. Инклюзивті білім берудің педагогикалық процесінің мазмұндық компонентінде даму ерекшеліктері бар балалардың жеке ерекшеліктерін ескере отырып, мазмұнның өзгермелілігі қамтамасыз етілуі керек.

Мазмұндық компоненттің маңызды бөлігі - жеке жоспарларды құру.

Ерекше білім беру қажеттіліктері бар оқушы үшін жеке оқу жоспарын әзірлеу кезінде оған мыналар кіреді:

- жеке оқыту режимін ұйымдастыру (тапсырмалар көлемін азайту, қосымша демалыс мүмкіндіктері және т.б.);

- ерекше білім берілуіне қажеттілігі бар оқушылардың жеке ерекшеліктеріне байланысты оқытуды ұйымдастыру (мысалы, арнайы (түзету) мектептерге арналған оқулықтарды пайдалана отырып);

- психологпен, логопедпен, дефектологпен және басқа мамандармен түзету дамыту сабақтарын ұйымдастыру.

Педагогикалық процестің операциялық компоненті білім беру саласында ерекше қажеттіліктері бар қатысушыларды өз құрдастарымен оқыту, тәрбиелеу және өзара әрекеттесу рәсімдерін қарастырады. Оқытуды ұйымдастыруда көп деңгейлі оқыту технологиялары, оқушылардың оқу іс-әрекетін құруға сараланған көзқарас ерекше өзекті болып отыр. Инклюзивті сыныптағы педагогикалық процестің операциялық компоненті мыналарды қамтиды:

- оқушылардың ерекшеліктерін диагностикалау;

- оқушының ерекшеліктерін ескере отырып, оның жеке білім беру траекториясын құру;

- оқушылардың жеке білім беру бағдарламаларын жүзеге асыру;

- қызметті рефлексия және бағалау.

Операциялық қызмет компонентінде оқушылардың оқу іс-әрекетін бақылау жүйесіне маңызды орын беріледі. Бақылаудың кез келген түрі өзекті болып табылады:

- қашықтықтан (көзқарас, интонация және т. б.);

- байланыс (жанасу),

- әкімшілік (ағымдағы және қорытынды білімді тексеру).

Педагогикалық бақылау объектісі оқыту нәтижелері де, оқушылардың жеке даму нәтижелері де болып табылады (мотивациялық, эмоционалды сала, рухани адамгершілік даму және т.б.).

Инклюзивті білім беру жағдайында өзіндік ерекшелігі педагогикалық процестің нәтижелі компонентіне ие. Тәрбие, оқыту нәтижелерін тексеру, бағалау және талдау жеке бағдарламаларды

ескере отырып жасалады. Педагогикалық бағалау балалардың жетістіктерінің салыстырмалы көрсеткіштеріне бағытталған (баланың қазіргі жетістіктерін кешегі жетістіктерімен салыстыру).

Білім берудегі инклюзивті тәсілді жүзеге асыру бүкіл педагогикалық процесте із қалдырады, оқыту мен тәрбиелеудің функционалдық мақсатына, оларды жүзеге асырудың әдістері, құралдары, тәсілдеріне белгілі жаңа формациялар енгізеді. Оқытушының оқыту әдістерін таңдауы оқу пәніне, дидактикалық мақсаттар мен міндеттерге, оқу материалының мазмұнына, оқыту нысанына, білім беру мекемесінің оқу-әдістемелік базасына байланысты болады. Инклюзивті білім беру жағдайында әдістерді іріктеу мүмкіндігі шектеулі балалардың ерекшеліктерін ескере отырып жүргізіледі. Мұғалім оқыту әдістерін арнайы оқушылардың кемістігі құрылымын ескере отырып таңдайды. Г.В. Федина атап өткендей, мүмкіндігі шектеулі балаларды оқыту мен тәрбиелеуде келесі әдістер қолданылады:

1) қозғалтқышты түзету әдістері (релаксация әдістері, паралингвистикалық, дене бағдарлау әдістері, пластритмикалық әдістер);

2) сенсомоторлы әдістер (оқу материалын есту және визуалды қабылдау әдістері; көрнекі, практикалық әдістер);

3) когнитивті әдістер (психикалық процестерді ұйымдастыру әдістері, вербальды – логикалық әдістер: репродуктивті, проблемалық іздеу, зерттеушілік).

Бұл әдістерді инклюзивті білім беру жүйесіне енгізу олардың қарапайым балаларды оқыту әдістерімен ұтымды байланыстылығын болжайды. Мысалы, балабақша тобында (сыныпта) әлемді сенсомоторлы қабылдау қабілеті төмен балалардың болуы мұғалімнің сөздік және интеллектуалды әрекеттерге көшудің сенсомоторлық негізін құрайтын практикалық және визуалды әдістерді белсенді қолдануын болжайды.

Инклюзивті білім беру жағдайында дидактикалық әдістерді таңдау оқытуды дараландыру талабын ескере отырып жүзеге асырылады. Мүмкіндігі шектеулі балалармен жұмыс істеудің дидактикалық әдістерінің қатарына:

1) құбылыстарды көрсету арқылы байқауды дамыту;

2) қоршаған әлемге қызығушылықты қалыптастыру;

3) даму аймақтары (БДА, ЖДА, потенциалды даму аймағы);

4) іс жүзінде маңызды қызметтегі көрнекілік;

5) білімді меңгерудегі сана мен белсенділік;

6) жеке ерекшеліктерді есепке алу.

Инклюзивті білім беруде ерекше білім беру құралдары қажет. Олар көбінесе ерекше мүмкіндіктері бар балалардың ерекшеліктеріне байланысты. Оқытуды ұйымдастыруда көру қабілеті нашар балаларға немесе дамуында ауытқулары бар балаларға арналған арнайы оқулықтар, техникалық құрылғылар қажет. Оқытудың маңызды құралы - жалпы микроклимат, оқу процесі субъектілерінің көңіл-күйі. Сана көзқарастарында толеранттылықты қалыптастыру, оқушылар арасындағы қатынастарды ізгілендіру білім беру мақсаттарына жетудің маңызды құралы бола алады. Білім берудің өзара әрекетін ұйымдастыруда білім алушылардың танымдық белсенділігін, дербестігін, шығармашылығын болжайтын оқыту әдістері өзекті болып табылады [3].

Қазіргі заманғы ғылыми көзқарастар психофизикалық дамуы бұзылған балалардың әртүрлі санаттарының ерекше білім беру қажеттіліктерінің жалпы аспектілерін бөлуге мүмкіндік береді: білімнің басталу уақыты; білім беру мазмұны; оқытудың арнайы әдістері мен құралдарын құру; оқытуды ерекше ұйымдастыруда, білім беру кеңістігінің шекарасын кеңейтуде; білім беру ұзақтығында; білім беруге қатысатын адамдар тобын анықтауда және олардың өзара әрекеттесуінде [2].

Арнайы педагогикалық мағынада білім беру – бұл жеке тұлғаның дамуына, оның қарым-қатынасына, ерекшеліктеріне, қасиеттеріне, көзқарастарына, сенімдеріне, қоғамдағы мінез-құлық тәсілдеріне мақсатты әсер ету процесі және нәтижесі. Кең мағынада білім беру - бұл мақсатты оқыту мен тәрбиенің әсерінен жеке тұлғаның даму процесі мен нәтижесі. Инклюзивті білім беру мекемелерінің білім беру ортасының ерекшеліктері білім беру процесінің кейбір ерекшеліктерін анықтайды. Оқу процесі қарым-қатынас жағдайларының қозғалмалы жүйесінен тұрады. Өмірлік өзара әрекеттесу процесінде балалардың әлеуметтік қарым-қатынастарының әсерінен әлем туралы өзіндік түсініктері қалыптасады, мінез-құлық әдеттері қалыптасады, қызмет дағдылары қалыптасады. Ерекше қажеттіліктері бар балалар өздерінің сау құрдастарымен бірге білім алатын инклюзивті білім беру мекемесінің ерекшелігі-бұл жерде мұғалімнің баланың сан алуан адамдар туралы хабардар болуын және басқаларға құрметпен және толерантты көзқарасын мақсатты түрде ұйымдастыруы қажет.

Ерекше қажеттіліктері бар балалар кіретін бірыңғай кеңістікте олардың идеяларды ұғыну және өзіндік мінез-құлқын қалыптастыру арқылы қоғамдық сананы жинақтауы жүреді, бала мінез-құлқы тәрбиелейді, өмірлік ұстанымды дамытады, саналы өзін-өзі жетілдіру үшін алдына мақсат қояды. Мұғалім балалардың барлық адамдардың әлеуметтік құндылығын, олардың құқықтары мен мүмкіндіктерінің теңдігін және әрқайсысының екіншісінің проблемаларына қатысуының белгілі бір үлесін білуге ықпал етеді. Педагогикалық процеске моральдық, эстетикалық және әлеуметтік талаптардың элементтерін енгізудің арқасында білім беру процесі өзара әрекеттесетін формалар мен іс-әрекеттің үйлесімі ретінде пайда болады: ақыл-ой, физикалық, шығармашылық, ойын-сауық, зерттеу.

Инклюзивті білім беру мекемесінің тәрбие процесінде сананың толеранттылығына тәрбиелеу ерекше орын алады. Инклюзивті білім беру мекемесінде толеранттылықты қалыптастырудың негізгі бағыттары:

1) балалардың мүмкіндігі шектеулі адамдарға төзімділігін дамыту, қақтығыстарды шешу жолдарын үйрету, басқа халықтардың ұлттық ерекшеліктерін зерттеу;

2) ата-аналар, мұғалімдер мен балалармен жұмыс жасайтын мамандар арасында толерантты өзіндік сана-сезімді дамыту;

3) білім беру мекемесін қоршаған әлеуметтік ортада толеранттылық идеяларын тарату.

Тәрбие практикасы үшін тәрбие процесінің тиімділігін оның сапалық қатынастарымен тәрбиенің сапасына әсер ететін компоненттерімен байланыстыру өте маңызды. Педагогикалық өзара әрекеттесу қоршаған ортаға деген көзқарасқа баса назар аудару арқылы жүзеге асырылады. Оқу процесінде барлық оқушылардың көзқарастары, ұстанымдары қалыптасады, ең маңызды ұстаным-басқалардан өзгеше қабылдау. Оқу процесінің сәттілігіне қол жеткізу үшін барлық педагогикалық ресурстар мен қоршаған орта ресурстары қолданылады[3].

Үздіксіз инклюзивті білім беру идеясын жүзеге асыру мектепке дейінгі, мектеп мекемелері мен кәсіптік білім беру жүйесі арасындағы байланыстарды дамытуды көздейді. Білім беру мекемесінің кәсіптік бағдар беру жұмысы балалармен, жасөспірімдермен, жастармен тәрбие жұмысының әлеуметтік маңызды бағытына айналуға. Тәрбиеленушіні ересек өмірге және олардың денсаулық жағдайына сәйкес келетін кәсіби қызметке белсенді кіруге дайындау.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1. Алехина С.В., Семаго Н.Я., Фадинова А.К. Инклюзивное образование. Выпуск 1. Москва, 2010. 272 б.

2. Тебенова К.С., Каргин С.Т., Заркенова Л.С., Рымханова А.Р. Основы инклюзивного образования. Караганда, 2016. 250 б.

3. Ахметова Д.З., Нигматов З.Г., Челнокова Т.А., Юсупова Г.В. и др. Педагогика и психология инклюзивного образования. Казань, 2013. 263 б.

РЕЗЮМЕ/RESUME

Искакова Дана Маратовна

ЧУ Академиясы "Bolashaq", Караганда, Республика Казахстан

ОБУЧЕНИЕ И ВОСПИТАНИЕ В ЦЕЛОСТНОМ ПЕДАГОГИЧЕСКОМ ПРОЦЕССЕ В УСЛОВИЯХ ИНКЛЮЗИВНОГО ОБРАЗОВАНИЯ

В статье рассматриваются особенности образовательной среды учреждений инклюзивного образования некоторые особенности образовательного процесса. Процесс обучения состоит из подвижной системы ситуаций общения. В процессе жизненного взаимодействия под влиянием социальных отношений детей формируются собственные представления о мире, формируются поведенческие привычки, формируются навыки деятельности. Особенностью инклюзивного образовательного учреждения, в котором дети с особыми потребностями обучаются вместе со своими здоровыми сверстниками, является то, что здесь педагогу необходимо целенаправленно организовать осознание ребенком многообразия людей и уважительное и толерантное отношение к окружающим.

Ключевые слова: Инклюзивное образование, педагогический процесс, образование, обучение, воспитание, метод, учащиеся с особыми образовательными потребностями.

Iskakova Dana
Academy "Bolashaq", Karaganda, Kazakhstan
TRAINING AND EDUCATION IN A HOLISTIC PEDAGOGICAL PROCESS
IN AN INCLUSIVE EDUCATION

The article discusses the features of the educational environment of inclusive education institutions and some features of the educational process. The learning process consists of a mobile system of communication situations. In the process of life interaction, under the influence of children's social relations, their own ideas about the world are formed, behavioral habits are formed, and activity skills are formed. A special feature of an inclusive educational institution where children with special needs study together with their healthy peers is that the teacher needs to purposefully organize the child's awareness of the diversity of people and a respectful and tolerant attitude to others.

Keywords: Inclusive education, pedagogical process, education, training, upbringing, method, students with special educational needs.

List of references:

1. Akhmetova D. Z., Nigmatov Z. G., chelnokova T. A., Yusupova G. V., etc. Pedagogy and psychology of inclusive education. Kazan, 2013. 272 p.
2. Tebenova K. S., Kargin YouTube Sharkunova Plus., Rymanov A. R. fundamentals of inclusive education. Karaganda, 2016. 250 p.
3. Alyokhina S. V., Semago N. Ya., Fadina A. K. Inclusive education. Issue 1. Moscow, 2010. 263 p.

УДК: 37.061
МРНТИ 14.35.01

Коростелева Наталья Александровна
korostel_@mail.ru
Галынская Юлия Сергеевна
barlak@list.ru
Сибирский университет потребительской кооперации, Новосибирск,
Российская Федерация

К ВОПРОСУ О ПРОФИЛАКТИКЕ ПРОТИВОПРАВНОГО ПОВЕДЕНИЯ СТУДЕНТОВ

Проблемы борьбы с правонарушением несовершеннолетних всегда были острыми и актуальными. Это связано с высоким уровнем преступности подростков. Правонарушение несовершеннолетнего является основанием для другого преступления. Очевидно, что борьба с преступностью и снижение преступности в целом связана с решением проблемы борьбы с правонарушением несовершеннолетних и зависит от эффективной системы профилактики противоправного поведения.

Ключевые слова: профилактика, противоправное поведение, несовершеннолетние, студенты, жизненные ценности.

В современных условиях глобализации эффективное функционирование любого государства невозможно без достаточно развитой правовой культуры социума, которая является основным залогом общественного порядка и безопасности. Актуальность темы данной работы определяется особенностями сегодняшней социально-экономической и политической ситуации в Российской Федерации, которая характеризуется значительным увеличением числа различных форм подростково-юношеских поведенческих девиаций [1].

Наличие положительных изменений в процессе модернизации современного российского общества, таких как политическая и социальная стабильность, повышение экономического уровня жизни населения, к сожалению, сопровождается негативными изменениями в духовной сфере жизни. Эти негативные процессы связаны с деформацией ценностных жизненных приоритетов и частичной утратой общенациональных духовно-нравственных ориентиров. Различные социально-экономические проблемы (инфляция, безработица, низкая заработная плата, высокие ценны на жилье, невыгодные кредитные и ипотечные условия, сужение или полное отсутствие перспектив

трудоустройства в малых городах и селах) негативно повлияли на уровень противоправного поведения молодежи в подростковом и юношеском возрасте [2]. Противоправное поведение не всегда является личностной проблемой отдельного человека, но и носит общественный характер. Это связано с тем, что сам феномен противоправного поведения рассматривается в философской, социологической, психолого-педагогической науках не только применительно к конкретному индивиду, но и к социуму в целом, который вольно или невольно служит своеобразным источником формирования противоправных деяний и поступков. Поэтому рост таких негативных проявлений в нашем обществе, как: ксенофобия, коррупция, интолерантность, экстремизм, терроризм, нигилизм привел к массовому снижению духовно-нравственного, культурного уровня, социальной ответственности у молодого поколения. Таким образом, можно сказать, что уровень молодежной преступности является своеобразным индикатором социальной ситуации в стране.

Увеличение числа молодых людей, ориентированных на противоправную деятельность, несомненно, приведет к росту криминализации всего российского общества. Молодым людям, в силу недостаточного накопленного жизненного опыта, социальной неустроенности, большой зависимости от средств массовой информации и Интернет – коммуникаций, не всегда удается успешно адаптироваться и противостоять неблагоприятным воздействиям современной действительности, поэтому зачастую в качестве эффективных средств защиты они используют разнообразные стратегии противоправного поведения [3].

В целом, для лиц юношеского возраста являются типичными следующие характеристики: недостаточная сформированность и устойчивость ценностных ориентаций, неадекватность восприятия и оценок явлений социальной действительности, недостаточная правовая информированность и т.д. Возрастные особенности юношества определяются желанием продемонстрировать силу, смелость, завоевать авторитет у окружающих. Поэтому дезадаптированные молодые люди посредством противоправного поведения часто пытаются самоутвердиться в социуме только потому, что у них еще не сформировалась психологическая зрелость, не сложилась устойчивая иерархия мотивов и потребностей, сознательная регуляция и рефлексия собственного поведения, система ценностных критериев и ориентации. Следует отметить, что противоправное поведение в качестве наиболее легкого пути удовлетворения своих потребностей избирается юношами и девушками, как из асоциальных, так и из благополучных семей.

Студенчество занимает особое место в социальной структуре нашего общества, являясь культурно – интеллектуальным потенциалом государства. Студенческая молодежь приносит в общество свои интересы, потребности и ценностные установки, так как именно студенческий контингент представляет собой достаточно активных его участников. Студенчество, как социальная группа включает в себя все слои населения молодых людей приблизительно одинакового возраста (примерно от 15 до 25 лет), с определенным уровнем образования и общественного развития. В каждом конкретном колледже или вузе состав студенчества является достаточно динамично изменяющейся характеристикой, так, как каждый студенческий контингент обновляется в связи с поступлением новых абитуриентов и выпуском дипломников.

За последнее десятилетие рост преступности среди студентов средне – специальных и высших учебных заведений отмечен практически во всех субъектах Российской Федерации, При этом, в более чем в десяти из них ее показатели возросли на 50%. Этот факт указывает на необходимость принятия эффективных профилактических мер в структуре учебно-воспитательной работе образовательных организаций, которые могли бы предотвратить проявление противоправных действий в поведении студенческой молодежи.

Сама проблема повышения эффективности и результативности профилактической работы в области противоправного поведения в студенческой среде носит междисциплинарный характер исследований, так как многие ее аспекты изучаются с позиций юридической, социологической и психолого-педагогической наук. Профилактика противоправного поведения в образовательной организации переплетается с такими ключевыми задачами, как минимизация любого антисоциального поведения студентов, а также устранение основных факторов и предпосылок отступления от норм морали и права в их действиях. Специфика профилактической работы в области правоохранительной деятельности в учебно – воспитательном процессе профессиональной образовательной организации заключается в том, что ее основанием являются все виды аудиторных занятий и а также разнонаправленные внеаудиторные воспитательные мероприятия [4].

Таким образом, можно говорить о том, что вопросам профилактики противоправного поведения среди студенческой молодежи должно уделять особое внимание, как в условиях всего

социального окружения, так и в условиях образовательного процесса в рамках конкретного учебно-профессионального учреждения (колледжа или вуза).

Проведенный анализ литературы по проблеме исследования свидетельствует о том, что особое внимание в социологической и психолого-педагогической науке уделялось вопросам, касающимся различных аспектов возрастных особенностей противоправного поведения в юношеском возрасте, принципов профилактической работы с молодыми людьми из «групп риска», а также роли семейного воспитания в области формирования правовой культуры и правового сознания подрастающего поколения [5].

Этим вопросам уделяли большое внимание такие исследователи, как В.Г. Асеев, Г.Г. Голубев, А.Г. Ковалев, И.С. Кон, К.К. Платонов, В.Ф. Пирожков, А.Р. Ратинов, С.Л. Рубинштейн, Г.А. Аванесов, А.И. Алексеев, Ю.М. Антонян, Н.И.Ветров, А.И. Долгова, В.Д. Ермаков, К.Е. Игошев, С.М. Иншаков, И.И. Карпец, В.В. Лунеев, Г.М. Миньковский, А.С. Новченко, А.Б. Сахаров и др.

В истории психолого-педагогической мысли аспекты правового воспитания молодежи и всесторонне представлены в работах Ю.К. Бабанского, Ф.Ф. Королева, А.С. Макаренко, В.А. Сухомлинского и др.

Отдельным направлениям изучения и осуществления профилактической работы в семье в области противоправного поведения подростков и молодежи посвящены труды таких авторов, как С.Д. Арзуманяна, З.А. Астемирова, П.П. Вельского, М.М. Бабаева, Ю.Д. Блувштейна, В.П. Кудрявцева и др.

Проблемам влияния криминальной среды на формирование противоправного поведения в юношеской среде и аспектам индивидуализации ответственности за него большое внимание уделено в работах В.В.Верина, Е.С. Жигарева, В.Ж. Кормщикова, Ю.Г. Пилипейченко, С.М.Попова, В.В.Панкратова, В.Л. Рубальской, С. Л.Сибирякова, А.П.Тузова и др.

Следует отметить, что в работах отечественных и зарубежных исследователей М.И. Бобневой, В.П. Бочаровой, Р.Гарофало, К.Ю. Добрина, Э. Дюркгейма, Л.Я. Жезлова, Н.И. Забродина, С.А. Завражина, М.Лютера, Мертона, Р.В. Овчаровой, О.М. Овчинникова, Ф. Танненбаума, Л.К. Фортовой противоправное поведение рассматривается с точки зрения состояния конкретного общества и его социальной дезорганизации. Можно говорить о том, что в работах выше перечисленных авторов достаточно детально рассмотрены причины и условия возникновения противоправных поступков в поведении молодых людей, а также предлагается система профилактических мер по предотвращению данного противоправного поведения. В то же время в настоящее время не достаточно детально разработаны вопросы профилактики противоправного поведения именно в студенческой среде в период получения обучающимися профессионального образования, которые связаны с процессом формирования нравственно-правовой культуры студентов с учетом их личностных характеристик, выражающихся в склонности к тому или иному виду отклоняющегося поведения.

Таким образом, можно констатировать, что необходимость исследования вопросов профилактики противоправного поведения у студентов в учебно-воспитательной работе вуза определяется тем, что в настоящее время существует ряд противоречий между:

- возросшим уровнем правонарушений и преступлений в студенческой среде и несовершенством профилактической работы в учебно - воспитательном процессе вузов (колледжей) в данном направлении;

- значимостью взаимосвязи индивидуально-психологических и социально-психологических факторов (склонности студентов к тому или иному виду отклоняющегося поведения) и направлениями в профилактической работе профессиональных образовательных организаций.

Список использованных источников:

1. Алехин И.А. Воспитание нравственных качеств у студентов вузов средствами отечественной литературы / И.А. Алехин, С.А. Ларионов // Мир образования – образование в мире. – 2010. - № 2. – С. 140-141.

2. Бабан Ю.В. Роль государства в профилактике девиантного поведения подростков / Ю.В. Бабан // Вестник Ярославского государственного университета им. П. Г. Демидова. Серия Гуманитарные науки. – 2008. - № 6. - С.73-80.

3. Воронцова О.Г. Динамика развития и скрытая профилактика девиантного поведения у подростков / О.Г. Воронцова // Вестник Московского государственного областного университета. Серия: Психологические науки. – 2010 - № 10. – С. 105 – 111.

4. Гишинский Я. И. Социология девиантного (отклоняющегося) поведения / Я.И. Гишинский, В.Г. Афанасьев. - СПб.: Питер, 1993 – 272 с.

5. Гоголева А.В. Аддиктивное поведение и его профилактика / А.В. Гоголева. -М., 2003.–240 с.

ТҮЙІНДЕМЕ/ RESUME

**Коростелева Наталья Александровна
Галынская Юлия Сергеевна**

**Сібір тұтыну кооперативтерінің университеті, Новосибирск, Ресей Федерациясы
СТУДЕНТТЕРДІҢ ЗАҢСЫЗ МІНЕЗІНІҢ АЛДЫН АЛУ ТУРАЛЫ СҰРАҚҚА**

Кәмелетке толмағандар арасындағы қылмыспен күрес проблемалары әрқашан өткір және өзекті болып келді. Бұл жасөспірімдер арасындағы қылмыстың жоғары деңгейіне байланысты. Кәмелетке толмағандардың қылмысы тағы бір құқық бұзушылыққа негіз болады. Қылмысқа қарсы күрес және жалпы қылмыстың азаюы кәмелетке толмағандар арасындағы құқық бұзушылықпен күрес проблемасын шешумен байланысты екендігі және заңсыз қылықтардың алдын-алудың тиімді жүйесіне тәуелді екендігі анық.

Кілтті сөздер: алдын-алу, заңға қарсы мінез-құлық, кәмелетке толмағандар, студенттер, өмірлік құндылықтар.

**Korosteleva Natalia Aleksandrovna
Galinskaya Yulia Sergeevna**

Siberian University of consumer cooperation, Novosibirsk, Russian Federation

TO THE QUESTION OF PREVENTION OF ILLEGAL BEHAVIOR OF STUDENTS

Problems of struggle against juvenile offence have always been vexed and urgent. It is due to high level of teenagers' criminality mainly. The juvenile offence is the basis for other criminality.

Apparently, that it is clear that crime control and crime reduction whole are connected with solution of a problem of struggle against juvenile offence and depends on an effective system for the prevention of illegal behavior.

Key word: prevention, illegal behavior, minors, students, life values.

List of references:

1. Alekhin I.A. Education of moral qualities among university students by means of domestic literature / I.A. Alekhin, S.A. Larionov // World of Education - Education in the World. - 2010. - No. 2. - S. 140-141.
2. Baban Yu.V. The role of the state in the prevention of deviant behavior in adolescents / Yu.V. Baban // Bulletin of the Yaroslavl State University. P. G. Demidov. Series Humanities. - 2008. - No. 6. - P.73-80.
3. Vorontsova O.G. Dynamics of development and hidden prevention of deviant behavior in adolescents / O.G. Vorontsova // Bulletin of the Moscow State Regional University. Series: Psychological Sciences. - 2010 - No. 10. - P. 105 - 111.
4. Gilinsky Ya. I. Sociology of deviant (deviant) behavior / Ya.I. Gilinsky, V.G. Afanasyev. - SPb .: Peter, 1993 - 272 p.
5. Gogoleva A.V. Addictive behavior and its prevention / A.V. Gogolev. - M., 2003 .-- 240 s.

**УДК 373.3
МРНТИ 14.25.07**

Храпченков Владимир Георгиевич

**Институт детства Новосибирского государственного педагогического университета,
город Новосибирск, Россия
vgh53@yandex.ru**

Храпченкова Ирина Витальевна

**Институт детства Новосибирского государственного педагогического университета,
город Новосибирск, Россия
ivh81@yandex.ru**

ОСОБЕННОСТИ ПРИМЕНЕНИЯ ЭЛЕМЕНТОВ ТРИЗ-ТЕХНОЛОГИИ В УЧЕБНОМ ПРОЦЕССЕ НАЧАЛЬНОЙ ШКОЛЫ

В статье рассмотрены возможности применения ТРИЗ-технологии в процессе обучения младших школьников. Обосновано влияние приёмов и методов теории решения изобретательских

задач на развитие творческих способностей и познавательной активности детей младшего школьного возраста. Рассмотрены некоторые элементы теории решения изобретательских задач, в частности приёмы составления загадок разными способами: на основе прилагательных и на основе составляющих объект элементов. Представлен вариант составления метафор на основе вопросов. Рассмотрены особенности модернизации уже существующих объектов и создание новых на основе метода фокальных объектов.

Ключевые слова: Теория решения изобретательских задач, загадка, метафора, метод фокальных объектов.

Современный мир развивается очень динамично, приходится решать большое количество задач и, соответственно, наиболее востребованы люди, умеющие решать задачи разными способами и находить нестандартные решения [4]. Еще больше будут востребованы люди способные создавать новые продукты и технологии. Развитие творческой личности – процесс сложный и трудоёмкий. В связи с этим, должна меняться и система образования. В качестве наиболее эффективного средства решения данной проблемы следует рассматривать теорию решения изобретательских задач. Учителю необходимо выстраивать свою деятельность, ориентируясь на формирование творческих способностей обучающихся.

Сензитивным периодом для развития познавательной активности и творческих способностей является младший школьный возраст. В Соединённых Штатах Америки специально проводится компания по сбору проектов, которые выполнены детьми в возрасте 7-11 лет. Поскольку мышление ребёнка младшего школьного возраста не ограничено ещё шаблонами, то дети способны выдавать нестандартные и весьма жизнеспособные идеи. Творческую личность мы получим только в том случае, если больше условий для их формирования будет создано в этот период.

Вопросами развития творческих способностей обучающихся средствами ТРИЗ-технологии, проектирования образовательных технологий на основе ТРИЗ занимались такие исследователи как: С.Ю. Модестов [1], И.В. Фуфаев [4], Е.Н. Яковлева [5], и др. Авторы считают, что развитию образовательных процессов в практике с детьми требует от педагогов-практиков высокий уровень проектной компетентности, что будет способствовать и менять качество реальной дидактической системы в целом.

И.Ф. Фуфаев в своем исследовании отмечает ряд противоречий между растущей потребностью общества в творчески активных людях и недостаточной возможностью развития данной потребности в условиях современной системы образования; необходимостью развития творческой активности обучающихся на занятиях и недостаточной разработанностью педагогических условий организации процесса обучения, ориентированного на развитие творческой активности обучающихся; необходимостью применения ТРИЗ-технологии в развитии творческой активности обучающихся недостаточным использованием данной технологии в практике учебных заведений [4].

Основателем теории ТРИЗ является Г. С. Альтшуллер. **ТРИЗ** – технология творчества, призванная изучать принципы развития искусственных систем. Это некая отвлеченная и обобщенная форма «опыта изобретательства», выявленных закономерностей и приемов. Она основана на идее творчества, улучшении качества и создании нового, но не является строгой научной теорией.

Л. М. Курбатова и М. Шустерман были учениками Г. С. Альтшуллера и продолжателями данной идеи и разработчиками педагогической технологии. Все авторы глубоко убеждены, что отношение к творчеству как «инсайту» ошибочно. Каждый человек способен создавать что-то новое, ранее не существующее, если дать ему в руки алгоритм деятельности.

Для развития творческого воображения и изобретательских способностей эта технология с успехом может применяться с детьми младшего школьного возраста. В основе ТРИЗ-педагогики лежит принцип природосообразности, регламентирующий необходимость опираться на природу ребенка и его возможности и способности.

Введение Федерального государственного образовательного стандарта послужило основанием формирования у обучающихся целостной системы универсальных способов деятельности, полноценной реализации способностей, знаний, умений и навыков, ключевых компетенций, определяющих современное качество содержания образования. Одна из главных задач состоит в том, «научить учащихся учиться», чтобы не только дать знания учащимся, но и пробудить личностный мотив, привить интерес к обучению, тягу к самосовершенствованию.

Первостепенной задачей стоит построение учебного процесса таким образом, чтобы ученикам было интересно учиться. Поэтому методику ТРИЗ часто называют «школой творческой личности».

Творчество должно проявляться во всем: от постановки вопросов и подачи материала до приемов их решения.

Составления загадок на основе ТРИЗ это один из способов развития творческих способностей в младшем школьном возрасте. Необходимо дать обучающимся четкую инструкцию и алгоритм деятельности и мы получим в результате хороший новый продукт или идею. С помощью признаков и действий можно придумывать загадки про разные предметы.[2]

Для начала мы определяем объект для составления загадок (выберем, кота). Далее обучающимся предлагается заполнить таблицу, в которой 3 столбца по 3 строки. Ученикам предлагается заполнить левый столбец, выбрав три характеристики, присущие коту, отвечая на вопрос «Какой?». В столбце справа записываются объекты, которые обладают такими же характеристиками, но не являются котом – «Кто такой же?». Посередине записывается слово-связка – «а не», «но не».

Таким образом, загадка, про кота, может выглядеть так:

КАКОЙ?		КТО (ЧТО) ТАКОЙ ЖЕ?
ласковый		дитя
домашний	а не	собака
пушистый		лисёнок

Другой способ составления загадок имеет другую структуру, более сложную, но с лёгкостью может использоваться в начальной школе. Сочинение загадок осуществляется по элементам, входящим в состав данного объекта. Последовательность составления загадки. Выбирается объект, например, дом. Детям задается вопрос: «Из чего он состоит?». В нашем случае – стены, крыша, окна, дверь. Задает второй вопрос: сколько их? Стены – 4, крыша – 1, окна – 3, дверь-1. Далее необходимо определиться с тем, на что эти элементы похожи? Например, стены на плитку шоколада, крыша на пирамиду, окна на зеркало, дверь на книгу. А теперь составляем загадку, и может получиться так: в четырёх плитках шоколада три зеркала и книга, а сверху стоит пирамида.

Такая работа способствует развитию образного мышления и воображения, а также расширению словаря.

Следующим способом развития творческих способностей может стать составление метафор – переноса наименования с одного предмета, действия на другие на основе сходства их признаков (формы, цвета, функции и т. п.) [2].

В настоящее время существует проблема, о которой всё чаще стали говорить педагоги практики, что у детей появились трудности с написанием сочинений из-за очень маленького словарного запаса. Составление метафор по алгоритму ТРИЗ позволит решить эту проблему, если применять данный прием регулярно. Составить кривую метафорическую фразу ребёнок сможет и самостоятельно, если усвоит модель составления метафоры.

В основе данного алгоритма лежит модель составления сравнений. Для этого педагог называет какой-либо объект, к которому будет составлена метафора (например, снег). Определяется его специфическое свойство – какой он?, т.е. выделяется его наиболее ярко выраженный признак (например, серебристый). Выбирается второй объект с таким же свойством (значение этого признака, на что похож объект-снег – на пух). Далее определяется место расположения первого объекта – где находится объект? (на небе), изменяем на прилагательное (небесный). Для формулирования метафоры необходимо взять второй объект (пух) и указать место расположения первого объекта (небесный). Составляется предложение с этими словами.

Таким образом, алгоритм выглядит следующим образом: 1) объект; 2) какой?; 3) на что похож? 4) где находится? 5) изменяем на прилагательное. Метафора про снег может выглядеть так: снег – серебристый небесный пух.

Данный способ позволяет в интересной форме развивать письменную и устную речь, что в последствии поможет обучающимся решать задачи в различных областях деятельности.

Для создания нового объекта или модернизации «старого» можно использовать «метод фокальных объектов», предложенный американским психологом Ч. Вайтингом, который впервые применил данный термин. Автор считал, что совершенствуемый объект лежит в фокусе переноса характеристик. Суть метода заключается в том, что к определенному объекту «примеваются», присоединяются свойства и характеристики других, ни чем с ним не связанных и случайно выбранных объектов. Основой данного метода являются ассоциации. Сочетания различных свойств объектов, которые иногда оказываются очень несочетаемыми способствуют развитию познавательного интереса [2].

Изначально выбирается фокальный объект, образ которого будем модернизировать. Например, шкаф. Затем детям предлагается назвать спонтанно четыре любых объекта разной тематики, отличной от исходного объекта (например, школа, змея, луна, муравей). Далее определяются характеристики, которые присущи названным объектам – какие они? Перечисляется как можно больше их свойств и качеств. Школа – шумная, кирпичная, бетонная; змея – гладкая, ядовитая, страшная; луна – белая, холодная, ночная; муравей – трудолюбивый, маленький, быстрый. Далее эти свойства-характеристики присоединяются к исходному объекту, т.е. применяем к шкафу. Полученные варианты необходимо развить с помощью ассоциаций. Например, подобрали следующее сочетание: змея ядовитая, то, как будет выглядеть ядовитый шкаф? Для чего он может служить? Где может применяться? А трудолюбивый шкаф? Пусть ученики оценят с точки зрения эффективности, интересности и жизнеспособности полученные образы. По возможности данные образы зарисовать, чтобы закрепить образ. На основе метода фокальных объектов родилось большое количество идей, которые, в дальнейшем, были воплощены в жизнь.

Метод фокальных объектов способствует развитию речи, мышления, воображения, фантазии и позволяет разнообразить образовательный процесс.

Таким образом, применение методики ТРИЗ-технологии в работе с младшими школьниками, позволяет решать такие задачи как: формирование навыка творческой, познавательной и практической деятельности, развитие фантазии, умения рассуждать, аргументировать свои ответы исходя из собственных наблюдений, ощущений, развитие ассоциативного мышления и связной речи

Список использованных источников:

1. Модестов С.Ю. Проектирование образовательных технологий на основе ТРИЗ: дисс. канд. пед. наук. 13.00.01. – СПб., 2001. – 197 с.
2. Фуфаев И. В. Развитие творческой активности обучающихся средствами ТРИЗ-технологии: автореф. дисс. канд. пед. наук 13.00.01. – Ульяновск, 2011. – 24 с.
3. Храпченкова И.В. Социально-экономические предпосылки инновационных изменений в системе образования, Философия образования, 2007, №1(18). С.102-106
4. Яковлева Е. Н. Педагогические возможности теории решения изобретательских задач (ТРИЗ) в развитии творческой активности учащихся: автореф. дисс. ... канд. пед. наук 13.00.01. – СПб., 2001. – 20 с.

Храпченков Владимир Георгиевич

**Новосибирск мемлекеттік педагогикалық университетінің
балалық шақ институты, Новосибирск қаласы, Ресей
vgh53@yandex.ru**

Храпченкова Ирина Витальевна

**Новосибирск мемлекеттік педагогикалық университетінің
балалық шақ институты, Новосибирск қаласы, Ресей
ivh81@yandex.ru**

БАСТАУЫШ МЕКТЕПТІҢ ОҚУ ПРОЦЕСІНДЕ ТРИЗ ТЕХНОЛОГИЯСЫ ЭЛЕМЕНТТЕРІН ҚОЛДАНУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Мақалада бастауыш сынып оқушыларын оқыту процесінде ТРИЗ технологиясын қолдану мүмкіндіктері қарастырылған. Бастауыш мектеп жасындағы балалардың шығармашылық қабілеттері мен танымдық белсенділігін дамытуға өнертапқыштық мәселелерді шешу теориясының әдістері мен әдістерінің әсері негізделген. Өнертапқыштық есептерді шешу теориясының кейбір элементтері, атап айтқанда жұмбақтарды әртүрлі тәсілдермен құрастыру әдістері қарастырылады: сын есімдер негізінде және объектіні құрайтын элементтер негізінде. Сұрақтарға негізделген метафораларды құрастыру нұсқасы ұсынылған. Қолданыстағы объектілерді жаңғырту ерекшеліктері және әдіс негізінде жаңа фокалды объектілерді құру қарастырылған.

Кілтті сөздер: Өнертапқыштық есептер шығару теориясы, жұмбақ, метафора, фокустық нысандар әдісі

Khrapchenkov Vladimir
Institute of Childhood, Novosibirsk State Pedagogical University, Novosibirsk, Russia
Khrapchenkova Irina
Institute of Childhood, Novosibirsk State Pedagogical University, Novosibirsk, Russia
SPECIALITY OF USING TRIZ-TECHNOLOGY IN TEACHING PROCESS
IN PRIMARY SCHOOL

The article discusses the possibilities of using TRIZ-technology in process of teaching primary school children. The author substantiates the influence of the resolution of invention-related tasks theory techniques and methods on the development of primary school children creative abilities and cognitive activity. Some TRIZ elements, such as methods of composing riddles in different ways (on adjective basis and constituent elements basis) are discussed in the article. The author presents the metaphor composing method based on questions and the way of modernization of existing objects and the creation of new ones based on the focal objects method.

Keywords: Theory of Inventive Problem Solving, riddle, metaphor, method of focal objects.

List of references:

1. Modestov S.U. Educational design based on TRIZ: Cand. Sc. (Pedagogy) Dissertation. 13.00.01. - SPb., 2001. – p. 197.
2. Fufaev I.V. Development of students' creative activity by means of TRIZ technology: Cand. Sc. (Pedagogy) Dissertation 13.00.01. - Ulyanovsk, 2011. – p. 24.
3. Khrapchenkova I.V. Socio-economic prerequisites of innovative changes in the educational system. Philosophy of Education, 2007, No. 1 (18). p. 102-106.
4. Yakovleva E.N. Pedagogical possibilities of the theory of the resolution of invention-related tasks (TRIZ) in the development of students' creative activity: Socio-economic prerequisites 13.00.01. - SPb., 2001. – p. 20.

УДК 373 (072)
МРНТИ 14.23.01

Шалтаева Роза Жиёмбаевна
Жанысбаева Роза Мазраповна
Қазақстан Республикасы, Қарағанды қаласы,
«Bolashaq» академиясы
roza-r-9@mail.ru

МЕКТЕП ЖАСЫНА ДЕЙІНГІ БАЛАЛАРДЫ ҚОРШАҒАН ОРТАМЕН
ТАНЫСТЫРУДЫҢ ТӘРБИЕЛІК-БІЛІМДІЛІК ҮРДІСІ ЖӘНЕ ЭКОЛОГИЯЛЫҚ
МӘДЕНИЕТІНІҢ ҚАЛЫПТАСУЫ

Бұл мақалада, мектепке дейінгі жастағы балалардың экологиялық тәрбиелеу үлкен маңызға ие, өйткені бұл жаста тұлғаның экологиялық мәдениетінің негізі қаланады, бұл рухани мәдениеттің бөлігі болып табылатыны айқындалған. Балаларды табиғатпен таныстыру процесінде адамгершілік, еңбек, дене және эстетикалық тәрбие беруді жүзеге астыру қажеттілігі көрсетілген.

Кілт сөздер: тәрбиеші, «экологиялық сана», «экологиялық ойлау», «экологиялық мәдениет», «үздіксіз экологиялық білім беру», «мектепке дейінгі балаларды экологиялық тәрбиелеу».

Елбасымыз Н.Ә.Назарбаев ұсынған «Қазақстан-2030» стратегиясында негізгі бағыттардың бірі ретінде халықтың ұлттық моделі мен салт-дәстүрлерін есепке ала отырып, білімі мен біліктілігі жағынан өркениетті елдердегі замандастарымен қатар тұра алатын, бойында ұлттық, отаншылдық рухы мықты қазақстандықтардың жаңа ұрпағын тәрбиелеу қажеттігі баса айтылған.

Мектеп жасына дейінгі балалардың мемлекеттік міндетті білім беру стандартында: «Мектепке дейінгі білім беру – Қазақстан Республикасының жалпы білім беру жүйесінің құрылымдық бөлімі

ретінде маңызды роль атқарады, себебі оның шегінде баланың табиғилық сапалары мен ерекшеліктері анықталып, олардың даму жағдайлары қамтамасыз етіледі...» деп көрсетілген [1-2]

Қоғамымызда болып жатқан әлеуметтік-экономикалық өзгерістер мен еліміздің білім беру саласының әлемдік білім кеңістігіне шығуы - білім беру саласында, соның ішінде мектепке дейінгі тәрбиелеу мен оқытуға уақыт талабына сай өзгерістер енгізуді талап етіп отыр.

Қазіргі таңда адамзат қоғамына ғылыми жаңалықтар мен инновациялық технологиялар қаншалықты маңызды болса, мектеп жасына дейінгі баланы тәрбиелеу мен оқыту саласын да заман талабына сай, уақыт сұранысын қанағаттандыратын жаңа бағдарламалармен, технологиялармен қамтамасыз ететін кез келді. Бізді қоршаған табиғаттың өзі адамзат баласының айналаны қоршаған әлемді жаңаша қабылдауға қабілетті, жаңаша ойлайтын, жан-жақты білімді «Жаңа адамды» тәрбиелеп шығару міндетін жүктеп отыр.

Қазіргі таңда баланы дамыту мен тәрбиелеудегі әлемдік озық тәжірибеге негізделіп жасалған баланың жеке ерекшеліктерін, қабілетін, дарыны мен талантын ашуға және оны жан-жақты дамытуға бағытталған бағдарламалар қажет. Жаңа заман баласын қалыптастырып, дамыту үшін, тұлғаның ішкі дүниесі мен оның қыр-сырын анықтап, мүмкіншіліктері мен қабілетінің дамуына жағдай туғызу қажет. Жаңа заман баласы – бүгінгі қазақ қоғамының ұлттық қазынасы. Баланың қабілетін қаншалықты ерте ашып, дамытса, оның нәтижесі де соншалықты жемісті болмақ.

Біздің ғаламшарымыздың экологиялық жағдайы және оның нашарлау үрдісі өмір сүруші адамдарды қалыптасқан жағдайды түсінуді және оған саналы қарауды талап етеді. Экологиялық проблемалар мен оларды еңсеру қажеттілігі білім берудегі жаңа бағыт - экологиялық. Соңғы екі онжылдықтар-бұл экологиялық білім беру кеңістігінің қалыптасу кезеңі, «экологиялық сана», «экологиялық ойлау», «экологиялық мәдениет», «үздіксіз экологиялық білім беру», «мектепке дейінгі балаларды экологиялық тәрбиелеу» жаңа ұғымдарды әзірлеу кезеңі.

Мектепке дейінгі жастағы балаларды экологиялық тәрбиелеу үлкен маңызға ие, өйткені бұл жаста тұлғаның экологиялық мәдениетінің негізі қаланады, бұл рухани мәдениеттің бөлігі болып табылады [3]. Экологиялық тәрбиелі тұлға қалыптасқан экологиялық санамен, экологиялық бағдарлы мінез-құлықпен және табиғаттағы қызметпен, оған ізгілікті, табиғатты қорғау қатынастарымен сипатталады. Экологиялық тәрбиенің нәтижесі тұлғаның экологиялық мәдениеті болып табылады. Мектеп жасына дейінгі тұлғаның құрамдас экологиялық мәдениеті – бұл табиғат және олардың экологиялық бағыты туралы білім, оларды нақты өмірде, мінез-құлықта, әртүрлі қызметте (ойындарда, еңбекте, тұрмыста) пайдалана білу.

Мектепке дейінгі балаларды экологиялық тәрбиелеудің мақсаты экологиялық мәдениеттің бастауларын – одан әрі балаларға табиғатпен өзара іс-қимылдың практикалық және рухани тәжірибесін жинақтап, оның өмір сүруі мен дамуын қамтамасыз ететін жеке тұлғаның базистік құрауыштарын қалыптастыру болып табылады. Экологиялық мәдениет жүйесінің маңызды құрамдас бөлігі табиғат туралы түсінік болып табылады [4].

Балаларды табиғатпен таныстыру процесінде адамгершілік, еңбек, дене және эстетикалық тәрбие беруді жүзеге астыру қажет. Баланың адамгершілігін жетілдіруде оны туған табиғатқа деген сүйіспеншілікке және тірінің бәріне ұқыптылықпен қарауға тәрбиелеу ерекше орын алады. Балаларға, әсіресе өздерінің өсіргендері жақын әрі қымбат. Балалар бақшасында балалардың өздері бақылап, бағып-күтіп жүрген жануарлар мен өсімдіктердің болуы-оларды табиғатқа ұқыптылықпен қарауға, еңбекке деген сүйіспеншілікке және соған дағдылануға, тапсырылған іске жауапкершілік сияқты қасиеттерге тәрбиелеуге көмектеседі.

Балаларды еңбек сүйгіштікке, табиғатқа ұқыпты қарауға тәрбиелеу үшін оларға өсімдіктерді өсірудің және жануарларды бағып-күтудің ең қарапайым әдістерін үйрету қажет. Балалар, сөйтіп, өз еңбектерінің процесі мен нәтижесінен қуанышқа жететіндей, жер учаскісінде істеген жұмыс олардың бұлшық еттерін өсіретіндей және нерв жүйесін шындайтындай болуы өте маңызды. Еңбек сүйгіштік сияқты қасиетті қалыптастыру үлкен адамдардың табиғатты еңбегімен балаларды таныстыру, олардың істеген істеріне құрметпен қарауға тәрбиелеу қажет. Балалардың табиғатта болып, еңбек етуін олардың денсаулықтарын нығайту мен денелерін жетілдіру үшін пайдалану керек.

Табиғат балаларға эстетикалық тәрбие берудің негізгі құралдардың бірі болып табылады. Табиғат сұлулығы, тіпті, ең кішкентай балалардың өзін де бей-жай қалдырмайды. Оларды табиғатпен таныстыра отырып, орманның шуылына, бұтақтардың сылдыры мен құстардың сайрауына, жапырақтардың пішіні мен түсіне, гүлдердің иісіне, жануарлардың қимылына т.б. көңілін аудару керек. Балалар өсімдіктің бәрін сезінуді үйренуі, сөйтіп, сол арқылы өзінің алдағы өмірінде дүниенің бүкіл сұлулығын және алуан түрлілігін қабылдай білуі қажет.

Тәрбиешіге қойылатын талаптар. Мектеп жасына дейінгі балалар мекемелерінің педагогынан, балаларды табиғатпен таныстыру үшін, табиғат жөніндегі әр түрлі ғылымдар саласынан білімнің мол қоры болуы, оның даму заңдылықтарын түсіну, табиғаттағы заттар мен болып жатқан құбылыстардың арасындағы өзара байланысты материалистік аналитика тұрғысынан дұрыс түсіндіре білу талап етеді. Әсіресе өзі тұратын жердің табиғатымен танысу маңызды: мерзімдік өзгерістерді бақылап отыру, календарь жасау, көбірек таралған өсімдіктер мен жануарларды анықтап, тануды үйрену, оларды қайдан кездестіруге болатынын білу.

Балаларды табиғатқа белсенділікпен және ұқыпты түрде қарауға тәрбиелеу балалар бақшасындағы жануарлар мен өсімдіктерді күтуге көмектеседі. Тәрбиешіден тірі табиғат мүйісін ұйымдастыра білу, өсімдіктер мен жануарлар табиғатта қалай өмір сүрген болса, соған ұқсас жағдайларды жасау талап етіледі. Мұнан басқа оның балалар бақшасы учаскесі мен тірі табиғат мүйісіндегі өсімдіктерді өсіруге агротехникалық әдістерін және жануарларды бағып-күтуді меңгеру керек.

Тәрбиешінің өз үлгісі балаларды еңбек дағдыларына тәрбиелеуде шешуші ықпал етеді. Балаларда табиғат туралы білім мен эстетикалық сезімнің қалыптасу процесінде тәрбиешінің өзінің де табиғаттың сұлулығын тануға және оған сүйсінуге деген ынтасы мен іскерлігінің зор мәні бар. Табиғатты сүйетін тәрбиеші қажетті білімдер мен шеберліктерді, сондай-ақ жұмыстың негізгі әдістерін меңгере отырып, табиғатты баланың жан-жақты жетілуіндегі құдіретті фактор ете алады.

Экологиялық тәрбие экологиялық білім берумен толықтырылады. Экологиялық білім беру – балабақша, орта мектеп, лицей, гимназия, колледждерде, жоғарғы оқу орындарында үздіксіз экологиялық білім беру жүйесін жетілдіру мен ұйымдастырудың мемлекеттік жүйесі. Экологиялық білім беру – бұл табиғатты пайдаланудың дайындау, іргелі негіздері ретінде жалпы экологияның теориясы мен практикасын игеруге бағытталған оқыту жүйесі. Ол табиғатты қорғаудың теориясы мен практикасын игеруге бағытталған оқыту жүйесі – табиғатты қорғау білімімен тығыз байланысты.

Экологиялық білім – қоршаған ортаны қорғау үшін қажетті білімді, әдетті, ептілікті, икемдікті қамтиды. Ол кәсіби мамандарды дайындауға ықпал етіп, кадрларға білім беру, оларды дайындау жүйесінің ажырамас бөлігі болып табылады. Заңдар бойынша экологиялық тәрбие мен білім берудің бәріне ортақ, кешендік және үздіксіз болуы қарастырылған. Экологиялық тәрбие берудің мазмұны – балалардың бойында экологиялық этиканың қалыптастырумен анықталады. Экологиялық білім берудің мақсаты – жеке адамның бойында табиғатқа деген ізгілік қатынастарды қалыптастыра отырып, «адам–қоғам–табиғат» арасындағы толық үйлесімділік рухында тәрбиелеу турасында айқындалып, білім жүйесінде экологиялық білім мен тәрбие беру тұжырымдамасының жобасы да жасалып қойылған.

Табиғат туралы білім мазмұны мен міндеттері, балалардың дағдылары мен іскерліктері кеңейтіледі және бір жас тобынан екіншісіне күрделенеді. Әрбір жас кезеңінде қол жеткізілді.

Балаларды табиғатпен жүйелі түрде таныстыру бірінші және екінші топтарда басталады. Бұл жаста балаларда білімнің жинақталуы туралы, яғни табиғаттың жеке түрлері: табиғи материал (күм, су, қар, мұз) және оның қасиеттері туралы, өсімдіктердің құрылысы (сабақ, Парак, гүл) және олардың ылғалға деген қажеттіліктері туралы, жануарлардың сыртқы түрі (балық, құс, сүтқоректілер) және олардың қозғалу, тамақтану тәсілдері туралы нақты түсінік болуы тиіс. Балалар балаларды кейбір жануарлардың балаларымен таныстырады: мысық, күшік, қоян, балапандар. Олар оларға маусымның ерекше белгілері туралы алғашқы білім береді. Ф. Виноградова табиғатпен танысу кезінде балалардың ақыл-ой тәрбиесінің дамуын көрсетті [5].

Кішкентай мектепке дейінгі балалар табиғат құбылыстары арасындағы кейбір байланыстарды түсінуі тиіс: жел-ағаштар, күн жарқырайды-жылу. Тәрбиеші балаларды табиғи нысандар мен құбылыстарды бақылауға үйретеді. Бұл ретте балаларға бақылау міндеттері мен жоспары ұсынылады. Бақылау барысында тәрбиеші балаларды тексеру әрекеттеріне үйретеді. Балаларды бақылау нәтижелері туралы айтуға үйрету өте маңызды. Тәрбиешінің міндеті-балалардың табиғатқа (гүл, құс, күн) эмоционалды-позитивті, ұқыпты қарым-қатынасын қалыптастыру.

Балалардың жансыз табиғат заттарының қасиеттері мен сапасы туралы түсінігінің орта тобында кеңейтіледі және нақтыланады (мысалы, су – мөлдір сұйықтық; сол бір заттар суда жүзеді, басқалары – батады; қар мен су ауа температурасына байланысты өзінің қасиеттерін өзгертеді). Балаларда өсімдіктер жылы және ылғалды күйде қажет екендігі туралы түсінік қалыптасады, ал жануарлар Түрлі тағамдарсыз, сусыз, жылы үйсіз өмір сүре алмайды. Балалар ағаштар, бұталар, шөпті өсімдіктер, бақша өсімдіктері, гүлзарлар, көкөністер, жемістер, үй және жабайы жануарлар сияқты жалпылама ұғымдарды меңгереді.

Ересек топтың тәрбиеленушілері табиғи нысандарды қадағалауда. Бұл қызмет алдыңғы топтармен салыстырғанда қиындайды. Балаларды бақылау міндеттерін анықтауға үйретеді, олар зерттеу қызметін талдауға үйретеді. Мектепке дейінгі кіші жастағы сияқты орта топ балалары жануарлар мен өсімдіктерге деген сүйіспеншілікті тәрбиелеуді жалғастырады, бірақ енді олар табиғат бұрышында өздерінің питомниктерін іс жүзінде көрсетуі тиіс.

Жоғары топта негізгі міндет балаларда табиғаттағы өзара қарым-қатынас және өзара қарым-қатынас туралы: өмір сүру жағдайы мен жағдайларына байланысты өсімдіктер мен жануарлардың қажеттілігі туралы, кейбір органдар мен олардың қызметтері арасындағы өзара байланыс туралы білімді қалыптастыру болып табылады.

Балалар өсімдіктердің өсу және даму кезеңдері, табиғаттағы маусымдық өзгерістер және олардың себептері, маусымдық өзгерістердің кейбір кезектері туралы біледі. Мектепке дейінгі ересек жастағы балалардың білімі жүйеленеді; өсімдіктердің, жануарлардың қажеттіліктері мен осы қажеттіліктерді қанағаттандыруға бағытталған адамның еңбегі арасындағы байланыс белгіленеді; Жануарлар органдары, олардың функциялары мен тіршілік ету ортасы (балықта – суда жүзетін жүзгіштер; құстарда – қанаттар мен аяқтар, ауада ол ұшады, жерге барады, секіреді) арасындағы байланыс орнатылады.

Маусым туралы білімді жүйелеу уақытша (не болып жатыр) және себеп-салдар байланыстарын (белгілі бір құбылыстар пайда болады) орнату негізінде жүргізіледі. Балалардың қабілеттерін дамыту маңызды табиғи құбылыстардың өзгерістерін қадағалау, барлық тірі адамдарға махаббат сезімін тәрбиелеу, табиғатты қорғаудың кейбір күрделі емес тәсілдерін үйрету. Мектепке дайындық тобында негізгі міндет өлі табиғат құбылыстарының заңды өзгерістері туралы білімді нақтылау және кеңейту, оларды одан әрі жүйелеу және жинақтау болып табылады. Маусымдардың ауысуы туралы, күн мен түн ұзақтығының өсуі (немесе азаюы) туралы, ауа температурасының заңды өзгеруі, жауын-шашын сипаты туралы түсініктерді қалыптастыру қажет[6].

Балаларда әр жануар мен өсімдіктің белгілі бір мекендеу ортасына бейімделуі туралы нақты түсінік қалыптасады. Мектеп жасына дейінгі балалар өсімдіктер мен жануарлар өміріндегі маусымдық өзгерістер туралы білімдерін меңгереді, олардың қажеттіліктері мен жыл сайынғы қанағаттану деңгейі арасындағы байланысты белгілейді. Өсімдіктер мен жануарлардың өсуі мен дамуы туралы, олардың негізгі топтары туралы (олардың мекендейтін ортасы мен алып отырған аумағы – орманға, шабындық, Акватория, Севу және т.б. жағдайларға бейімделу сипаты бойынша) білім жинақтау және жүйелеу жалғасуда. Өсімдіктер мен жануарлардың қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін оның қажеттіліктерін түсіну негізінде ересектердің табиғаттағы еңбегі туралы білім жүйеленеді.

Күрделі білім беру балалардың ақыл-ой қызметін жетілдіруді талап етеді. Оларды бақылау міндеттерін қоюға, оны қарапайым жоспарлауға, бақылаудың әртүрлі тәсілдерін қолдануға үйретеді. Іздестіру қызметінің алғашқы дағдылары, жағдайды талдай білу, Күрделі емес тапсырмаларды қабылдау немесе қою, болжау, жиналған фактілерді салыстыру, қорытынды жасау дағдылары қалыптасады. Еңбек процесінде балаларда қандай да бір жұмыстың қажеттілігін көре білу, оның бірізділігін жоспарлау, құрдастарымен өзара іс-қимыл жасай білу қалыптасады. Табиғатпен қарым-қатынас жасау кезінде ұқыпсыздық немесе қатыгездік көріністеріне жағымсыз қарым-қатынасты қалыптастыруға, оны қорғауға ықпал етеді.

Қорытындылай келе, мектеп жасына дейінгі балалар табиғат туралы қарапайым білім жүйесін меңгереді, бұл ақыл-ой қызметін дамытуға және табиғатқа деген тұрақты позитивті көзқарасты қалыптастыруға ықпал етеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Назарбаев Н.Ә.Қазақстан -2030.-Алматы:Білім, 1997. 256бет.
2. Қазақстан-2030даму стратегиясы бағдарламасында «Егемен Қазақстан», 2008ж.5 Сәуір.
3. Үлгілік оқу бағдарламасы «Мектепке дейінгі балалық шақ» Республикалық орталығы , - Астана,2016ж.-185бет.
4. Астана-2016«Біз мектепке барамыз»мектепке дейінгі ересек жастағы балаларды тәрбиелеу мен оқыту бағдарламасы,-Астана,2016.-106бет.
- 5.Виноградова Н.Ф. Умственное воспитание детей в процесс ознакомления с природой. М., 1999. 342 бет.
6. Шалтаева Р.Ж,Жанысбаева Р.М.,Балабаева А.И. Мектеп жасына дейінгі балаларды қоршаған ортаментаныстыру теориясы мен әдістемесі.Оқу құралы. -Қарағанды:болашақ-Баспа РББ,2020ж.-260 бет.

РЕЗЮМЕ/RESUME

**Шалтаева Роза Жиёмбаевна
Жанысбаева Роза Мазраповна
Қазақстан Республикасы, Қарағанды қаласы,
«Bolashaq» академиясы**

Воспитательно-образовательный процесс и формирование экологической культуры приобщения дошкольников к окружающей среде

В статье рассматривается важность экологического воспитания детей дошкольного возраста, имеющее большое значение, так как в этом возрасте закладывается основа экологической культуры личности, которая является частью духовной культуры. Показана необходимость осуществления нравственного, трудового, физического и эстетического воспитания детей в процессе ознакомления с природой.

Ключевые слова: воспитатель, «экологическое сознание», «экологическое мышление», «экологическая культура», «непрерывное экологическое образование», «экологическое воспитание дошкольников»

**Shaltaewa Roza
Zhanysbaeva Roza**

Academy «Bolashaq», Karaganda, Republic of Kazakhstan

EDUCATIONAL PROCESS AND FORMATION OF ECOLOGICAL CULTURE OF INTRODUCING PRESCHOOL CHILDREN TO THE ENVIRONMENT

The article discusses the importance of environmental education of preschool children, which is of great importance, since at this age the Foundation of the ecological culture of the individual is laid, which is part of spiritual culture. The necessity of moral, labor, physical and aesthetic education of children in the process of familiarization with nature is shown.

Key words: educator, «ecological consciousness», «ecological thinking», «ecological culture», «continuous ecological education», «ecological education of preschoolers».

List of references:

1. Nazarbayev NA Kazakhstan -2030.-Almaty: Education, 1997.256 pages.
2. "Egemen Kazakhstan" in the program of development strategy Kazakhstan-2030, April 5, 2008.
3. Standard curriculum Republican Center "Preschool Childhood", Astana, 2016 - 185 pages.
4. Astana-2016 "We go to school" program of education and training of children of preschool age, - Astana, 2016.-106 pages.
5. Виноградова Н.Ф. Mental upbringing of children in the process of acquaintance with nature. М., 1999. 342 pages.
6. Shaltaeva R.Zh., Zhanysbaeva RM, Balabaeva AI Theory and methods of environmental education of preschool children. Textbook. - Karaganda: Boashak Publishing House, 2020 - 260 pages.

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МАҒЛҰМАТ

Арунова Жанна Ануаровна, аға оқытушы, «Bolashaq» академиясының магистрі, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Балабекова Ляззат Гинаятовна, аға оқытушы, Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Бейсенбекова Гульмира Бекиновна, доцент, педагогика ғылымдарының кандидаты, академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды, Қазақстан Республикасы.

Галынская Юлия Сергеевна, э.ғ.к., доценті, Сібір тұтыну кооперативтерінің университеті, Новосибирск, Ресей Федерациясы

Жанысбаева Роза Мазраповна педагогикалық ғылымдарының магистрі, аға оқытушысы, «Bolashaq» академиясы, Қарағанды, Қазақстан Республикасы

Искакова Дана Маратовна, педагогика ғылымдарының магистрі, "Bolashaq" академиясы, Қарағанды, Қазақстан Республикасы.

Коростелева Наталья Александровна, п.ғ.к., доцент, Сібір тұтыну кооперативтерінің университеті, Новосибирск, Ресей Федерациясы;

Мусраунова Айгуль Сериковна, аға оқытушы, академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Оразбекова Толкын Канатовна, магистрант, академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды, Қазақстан Республикасы.

Храпченков Владимир Георгиевич, педагогика ғылымдарының доктор, профессор, Новосибирск мемлекеттік педагогикалық университетінің балалық шақ институты, Новосибирск, Ресей Федерациясы

Храпченкова Ирина Витальевна, педагогика ғылымдарының кандидаты, доценті, Новосибирск мемлекеттік педагогикалық университетінің балалық шақ институты, Новосибирск, Ресей Федерациясы

Шалтаева Роза Жиёмбаевна, педагогикалық ғылымдарының кандидаты, доцент, «Bolashaq» академиясы, Қарағанды, Қазақстан Республикасы

СВЕДЕНИЕ ОБ АВТОРАХ

Арунова Жанна Ануаровна старший преподаватель, магистр Академия "Bolashaq" Караганда, Республика Казахстан;

Балабекова Ляззат Гинаятовна, старший преподаватель, Карагандинский университет им. академика Е.А. Букетова, Караганда, Республика Казахстан;

Бейсенбекова Гульмира Бекиновна, кандидат педагогических наук, доцент, Карагандинский университет им. Е.А.Букетова, Караганда, Республика Казахстан.

Галынская Юлия Сергеевна, кандидат социологических наук, доцент кафедры педагогики, психологии и социологии, Сибирский университет потребительской кооперации, Новосибирск, Российская Федерация;

Жанысбаева Роза Мазраповна, магистр педагогических наук старший преподаватель, Академия «Bolashag», г. Караганда, Республика Казахстан

Искакова Дана Маратовна, магистр педагогических наук, Академия «Bolashaq», Караганды, Республика Казахстан

Коростелева Наталья Александровна, кандидат педагогических наук, доцент кафедры педагогики, психологии и социологии, Сибирский университет потребительской кооперации, Новосибирск, Российская Федерация;

Мусраунова Айгуль Сериковна, старший преподаватель, Карагандинский университет им. Е.А.Букетова, Караганда, Республика Казахстан;

Оразбекова Толкын Канатовна, магистрант, Карагандинский университет им. Е.А.Букетова, Караганда, Республика Казахстан.

Храпченков Владимир Георгиевич, доктор педагогических наук, профессор, Институт детства, Новосибирского государственного педагогического университета, Новосибирск, Российская Федерация

Храпченкова Ирина Витальевна, кандидат педагогических наук, доцент, Институт детства, Новосибирского государственного педагогического университета, Новосибирск, Российская Федерация

Шалтаева Роза Жиёмбаевна, кандидат педагогических наук, доцент, ЧУ Академия «Bolashag», г.Қараганда, Республика Қазақстан

INFORMATION ABOUT AUTHORS

Arunova Zhanna, senior lecturer, master's degree "Bolashag" Academy Karaganda, Republic of Kazakhstan;

Balabekova Lyazzat, teacher, E. A. Buketov Karaganda University, Karaganda, Republic of Kazakhstan;

Beisenbekova Gulmira, docent, Candidate candidate of pedagogical sciences, E.A.Buketov Karaganda State University, Karaganda, Republic of Kazakhstan

Galinskaya Yulia, c.p.s., assistant professor, Siberian University of consumer cooperation, Novosibirsk, Russian Federation;

Zhanyshaeva Roza, master of pedagogical Sciences senior lecturer, Academy "Bolashag", Karaganda, Republic of Kazakhstan rozaakan@mail.ru).

Iskakova Dana, master of pedagogical Sciences, Academy «Bolashag», Karagandy, Republic of Kazakhstan;

Korosteleva Natalya, c.p.s., assistant professor, Siberian University of consumer cooperation, Novosibirsk, Russian Federation;

Musraunova Aigul, teacher, E. A. Buketov Karaganda University, Karaganda, Republic of Kazakhstan.

Orazbekova Tolkyn, student of master's degree, E.A.Buketov Karaganda State University, Karaganda, Republic of Kazakhstan

Khrapchenkov Vladimir, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Institute of Childhood, Novosibirsk, Russian Federation

Khrapchenkova Irina, Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor, Institute of Childhood, Novosibirsk, Russian Federation

Shaltayeva Roza, candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor, Academy " Bolashag ", Karaganda, Republic of Kazakhstan (roza-r-9@mail.ru).

УДК 336.22
МРНТИ 06.73.55

Байтасова Әмина Берікқызы
a.baitass@mail.ru
«Bolashaq» академиясы, Қарағанды, Қазақстан Республикасы

ҚОСЫЛҒАН ҚҰН САЛЫҒЫНЫҢ ЕСЕПТЕЛУ МЕХАНИЗМІ ЖӘНЕ ТӨЛЕУ ӘДІСТЕРІН ТАЛДАУ

Мақалада Қазақстан Республикасындағы жанама салықтардың, соның ішінде Қосылған құн салығының есептелуі мен төлеу әдістері келтірілген.

Бюджет төлеміне жататын Қосылған құнға салынатын салық тауарды немесе жұмыс пен қызметті ақшаға айналдыру барысында салынатын салықтың сомасы мен керектелінген тауардың, я болмаса орындалған жұмыс, қызметтің төлеміне салынатын салықтың сомасы арасындағы айырмашылық ретінде анықталады.

Қазіргі таңда Қазақстан Республикасында қосылған құнға салынатын салық ставкасы 12% -ды құрап отыр.

Салық кодексінде «тіркеу табалдырығын» енгізудің аса зор маңызы бар. Ол бойынша қосылған құнға салынатын салықты төлеушілердің қатарынан тауар айналымының жылдық мөлшері 30 мың айлық есептік көрсеткішке жетпейтін кәсіпкерлер шығарылып тасталады. Ал егер жылдық айналым отыз мың АЕК – ке жеткен айдың соңына дейін ҚҚС төлеуші ретінде тіркеуге тұруға міндетті. Мұндай шара салықтық басқару тетіктерін одан әрмен жетілдіріп, оларды мықтылап, салықтық фактура-шоттары қозғалысының тазалығын қамтамасыз етеді.

Біздің Республикамыздың Қосылған құнға салынатын салыққа қатысты заңдары белгілі бір деңгейде халықаралық ережелерге сәйкестендірілген.

Кілт сөздер: қосылған құн салығы, акциз, жанама салықтар, импорт, экспорт, айлық есептік көрсеткіш, кірістер мен шығыстар.

Қосылған құнға салынатын салық - бұл кірісті алушыға тікелей салынатын, тауардың (жұмыстың және қызметтің) бағасына қосылып, оны көтеретін жанама салықтардың бірі.

Экономиканың тұрақсыздық жағдайында қосылған құнға салынатын салықты салу тек тұтынушыларға ғана кері әсер етіп қоймай, өнім өндірушілерге да зардабын тигізеді [1].

Қосылған құнға салынатын салықты енгізген барлық мемлекеттерде (оның ішінде Қазақстан да бар) осы салықты салудың екі нысаны қолданылады.

- тауарды (жұмыс пен қызметті) ақшаға айнаодыруға;
- тауарды импорттауға.

Сонымен қатар, Қосылған құнға салынатын салықты салу бірінші кезекте салық органдарының құзырына берілген, тек импортталған тауарларға салынатын Қосылған құнға салынатын салықтың жинақтарымен кеден саласының мамандары айналысады. Екі жағдайда да Қосылған құнға салынатын салықты алудың өзіндік әдіс-тәсілдерінің ерекшеліктері бар [1, 619-620 б.].

Ол нақтылық пен тұнықтыққа, оларды қолданудағы есептердің қарапайымдылығына негізделген. Бұл туралы алдағы мәтіндерде айтылатын болады.

Тауар айналымы толыққанды жүрмеген жағдайда қосылған құнға салынатын салықты салу қосылғын құн ретінде емес, сатып алушыдан салық пен керектенілген тауарды ұсынушыдан алынған салықтың арасындағы айырма ретінде салынады. Осының барлығын назарға ала отырып, қосылған құнға салынатын салықтың кейде артықшылықтары барын, кейде кемшіліктері барын айтуға болады. Ол артықшылықтар мен кемшіліктер келесі кестеде көрсетілген.

Кесте 1

Қосылған құнға салынатын салықтың артықшылықтары мен кемшіліктері

№	Артықшылықтары	Кемшіліктері
1	Салықтық түсімнің мөлшерінің өзгермегеніне қарамастан бағаның өсуімен тікелей байланыстырады және бюджет құралдарының құнсыздану барысының алдын алатын тиімді тұтқасы	Қосылған құнға салынатын салықтың жоғарғы мөлшерлері халықтың сатып алу қабілетін төмендетіп, өнім өндірушінің өнімдерін өткізу нарығын тарылтады, сонымен қатар, сатып алушылардың мүмкіндігін шектейтіндіктен өнім өндірушілердің өнімдерін тез арада ақшаға айналдыруына шектеу қояды
2	Қосылған құнға салынатын салық мөлшері әрқилы ету арқылы мемлекетке тұтынушылардың сұраныс қабілетін басқаруына әжептәуір қолайлылық туғызады.	Соңғы тұтынушыға дейін қосарланып жететіндіктен белгілі бір деңгейде кереғар жанама салық болады
3	Мемлекетке кіріс кіргізетін міндетті атқарады және бағаны тұрақтандырып, құнсыздануына ауыздықтауда мемлекеттің мүддесімен қабысады.	Шикізат тауарын ұсынушының Қосылған құнға салынатын салықты төлейтін кезі сатып алушыдан тұтынатын өнімі үшін алынатын Қосылған құнға салынатын салықты алатын кезімен сәйкеспейді
4	Мемлекеттің экономиканы басқарып отыратын құралының міндетін атқарады және шектен тыс өнім өндіруден туындайтын дағдарыспен күрестің ролін де ойнайды.	Мұны қолдану салық есебін есептеуде салық төлеудің өзіндік айналым құралын алаңдатады.
5	Қосылған құнға салынатын салықтың мөлшерлерінде әлемдік тәжірибеде тек деңгейлері бойынша ғана емес, саны бойынша да өзгешеліктері бар, мөлшерлемелерді азайту азық-түлік өнімдеріне салынса, оны көтеру- сән салтанатбұйымдарына салынады.	Қосылған құнға салынатын салықтың жоғары мөлшерлері бағаның көтерілуін тездетіп, өзін-өзі қаржыландыру процесін қамтамасыз ете алмайды
6	Әлемдік тәжірибеде сұраныстан тыс көп өндірілген өнімдерден болатын дағдарысты болдырмау үшін өнеркәсіпті тежеу саясатының құралы болып табылатын Қосылған құнға салынатын салық әлсіз өнім өндірушілерді нарықтан ығыстырып шығару құралының ролін де атқарады	Басқару мүмкіндіктерін орынсыз қолдану кәсіпкерлік қызметтерге, әсіресе өнеркәсіп салаларына кері әсер етеді.

Қосылған құнға салынатын салыққа мінездеме бере отырып, оның барлық тауарлар мен қызмет түрлерін қамти алатын әмбебаптығын айта кеткен жөн.

Қосылған құнға салынатын салықты анықтаудың тәсілдеріне (шетелдік және Қазақстандық тәжірибелер) назар аударайық.

1995-жылға дейін Қазақстанда қосылған құнға салынатын салықты төлеудің жаңа нысаны, кәсіпорынның кірісімен тікелей байланысты түрі қолданылып келген болатын. Әрі, керектенілген ресурстарға төленетін салық сомасы өзіндік құнның құрамында есептеліп, осы арқылы салық жинағы жүргізілген. Осыдан барып қосылған құнға салынатын салықты жинаудың өсімқор (кумулятивный) қасиеті пайда болатын. Салық салу саласындағы мамандардың ойынша қосылған құнға салынатын салықты салудың мұндай тәсілі жанама салықтарға кіру үшін қажет болатындай тұтынуға салынаты емес, кіріске салынатын, тура салық қатарына қосылып кетеді. Қазақстандық қосылған құнға салынатын салықтың мұндай қабатталуы Қазақстан тауарларының бәсекеге төтеп беру қасиеттерін төмендетіп, елге келетін шетелдік инвестициялардың ағынына бөгет жасалды.

2020 жылы Қазақстан Республикасында қосылған құнға салынатын салық ставкасы 12% -ды құрап отыр.

Салық кодексінде «тіркеу табалдырығын» енгізудің аса зор маңызы бар. Ол бойынша қосылған құнға салынатын салықты төлеушілердің қатарынан тауар айналымының жылдық мөлшері 30 мың айлық есептік көрсеткішке жетпейтін кәсіпкерлер шығарылып тасталады. Ал егер жылдық айналым отыз мың АЕК – ке жеткен айдың соңына дейін ҚҚС төлеуші ретінде тіркеуге тұруға міндетті. Мұндай шара салықтық басқару тетіктерін одан әрмен жетілдіріп, оларды мықтылап, салықтық фактура-шоттары қозғалысының тазалығын қамтамасыз етеді.

Қазақстан Республикасының салық заңдарына енгізілген №37 «Қосылған құнға салынатын салықты төлеу мен есептеудің тәртібі туралы» нұсқау бойынша, салық салынатын айналымының мөлшерін анықтау тәртібі нақтыланып, оның әртүрлі салалардағы ерекшеліктері де (тасымал, құрылыс, туризм, шикізатты өңдеу жұмыстары, кепілдік мүлік қатынастарын жүзеге асыру) нақтыланып көрсетілген. Қосылған құнға салынатын салықты есепке алудың тәртібі мен «экспорт тауарларына нөлдік мөлшелемелерді қолдануды реттеу» де, импорттық тауарларға салынатын Қосылған құнға салынатын салықтың ерекшеліктері нақтыланып көрсетілген.

Қосылған құнға салынатын салықты нольдік ставка термині ноль процентке тең ставка бойынша қосылған құнға салынатын салықты төлетуді білдіреді, яғни жалпы айтқанда, бірқалыпты түрде салық салудан толығымен босатылуы.

Бірақ, қосылған құнға салынатын салықтан толық босатылғандағы ерекшелік “нольдік ставка” бойынша салық алынған кезде салық төлеуші нольдік ставка бойынша қосылған құнға салынатын салықты төлемей, бірақ қосылған құнға салынатын салықты төлеуші болып қала отырып, нольдік ставка бойынша салық салынатын тауарларды өндіру және сату, қызметтерді көрсету кезінде тұтынылған және пайдаланылған тауарлар (жұмыстар, қызметтер) бойынша Қосылған құнға салынатын салықты сомасы орнын толтыру құқығын алады.

Қазақстан Республикасының салық кодексінде сәйкес нольдік ставка бойынша экспорт тауарларын сату бойынша салық салынады.

Салық төлеуші экспортқа тауарларын сатып, нақты экспорттық тауарларды белгілейтін салық органына құжаттарды тапсырғаннан кейін жүргізілетін Қосылған құнға салынатын салықтың орнын толтыруға құқық алады [20].

Қосылған құнға салынатын салықты есептеу кезінде келесі жағдайларда тауарлардың (жұмыстар, қызметтер көрсету) құнына енгізіледі [2, 48-49 б.].

Кесте 2

Қосылған құнға салынатын салықты есептеу кезінде тауарлардың (жұмыстар, қызметтер көрсету) құнына енгізілетін жағдайлар

Жағдай	ҚҚС-ты жатқызу
Тауарлар (жұмыстар, қызмет көрсетулер) ҚҚС төлеуші кәсіпкерлік қызметіне қатыссыз шараларда жүргізу үшін ұсынылған	ҚҚС тауарлар (жұмыстар, қызмет көрсетулер) құнына енгізіледі және салық төлеушінің салымына қатыспайды
қонақ үй ретінде пайдаланылатын ғимараттарды қоспағанда, тұрғын үй қорындағы ғимараттарды (ғимараттардың бір бөлігін) пайдалану	ҚҚС ғимараттың құнына енгізіледі және салық төлеушінің жиынтық жылдық табыс алуы үшін ғимаратты пайдалануы кезінде салықтық амортизация арқылы жатқызылады.
Негізгі құралдар ретінде жеңіл автомобильдерді сатып алу	ҚҚС жеңіл автомобильдер құнына енгізіледі және салық төлеушінің жылдық жиынтық табысты алуы үшін осы автомобильдерді пайдалануы кезінде салық амортизациясы арқылы есепке жатқызылады

жалдау шартына сәйкес жөндеу шығыстарын жалға беруші өтеген және жөндеуді жүзеге асырған жалға алушының салық салынатын айналымы болып табылатын жағдайларды қоспағанда, тұрғын үй қорындағы жалға алынған ғимараттарды жөндеуге тауарларды және қызмет көрсетулерді пайдалану	ҚҚС тауарлар мен қызмет көрсетулердің құнына енгізіледі, және салық төлеушінің жылдық жиынтық табыс алуымен жөндеуге кеткен шығындар байланысты болған кезде Кодекстің 113 бабының 4-бөлімінде қарастырылған тәртіпте жөндеу шығындары құрамында салымға жатқызылады
өтеусіз қалған мүлікті (тауарларды, жұмыстарды, қызметтерді) осындай мүлік Қазақстаннан тыс жерлерден әкелінген және осы мүлікті алушы импорт кезінде Қосылған Құн Салығын төлеген жағдайларды қоспағанда, алу	ҚҚС мүлік (тауарлар, жұмыстар, қызмет көрсетулер) құнына енгізіледі, және салық төлеушінің жылдық жиынтық табыс алуы үшін оларды пайдаланған кезде, белгіленген тәртіппен салымға жатқызылады.

Қосылған құнға салынатын салықты тауарлар (жұмыстар, қызметтер) алынған салық кезеңінде (айда немесе кварталда) есепке алуға жатқызылады.

Резидент емеске қосылған құнға салынатын салықты төлеу жағдайында төленген салық бюджетке салық нақты төленген салық кезеңінде есепке алуға жатқызылады.

Өндірісті лицензиялау және жанар-жағар май импортын шектеу бойынша нормативтік-құқықтық реттеуге өзгертулер енгізудегі болып жатқан тәжірибе оңтайлы нәтижелерге әкелуі мүмкін, бірақ басқа шектеу шараларының кері жақтары бар-олар қоршаған ортаның ластануына әкелетін мұнай өнімдерінің сапасына бақылау жүргізудің болмауымен сипатталатын жасырын айналымның өсіуіне әкеледі және мүмкіндіктер туғызады.

Бірақ, аталған мәселелерге қарамастан, Салық кодексінде көтерме және бөлшек сауда критерийлерінің, бюджет алдындағы міндеттемелердің анықталуы, сонымен қатар міндеттемелердің пайда болуының басталуы- акцизді төлеуші екендігін растайтын тіркелген карточканы алу салық төлеушінің мемлекетпен заңды қарым-қатынасқа ұмтылысының негізін көрсететіндігін атап кету керек [4].

Осыдан орай шаруалық етуші субъектілердің қатарына тексеру жүргізу, яғни жанар-жағар май материалдарының жасырын айналымын болдырмау бойынша жүргізілген шаралардың қатарында, асы салада жүйелік әкімшілендірудің тиімділігін болашақта жетілдіру және артырудың қажеттілігін көрсетті.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1. Худяков А.И., Бродский Г.М. Теория налогообложения: Учебное пособие. – Алматы: ТОО «Издательство «НОРМА-К», - 2012. 162-163 б.
2. Ілиясов Қ.Қ., Құлпыбаев С. Қаржы: Оқулық - А.: 2005. 552 б.
3. Бюллетень бухгалтера №2, февраль, 2019г, 15-19 б.
4. Бюллетень бухгалтера №1, январь, 2019г, 8-12 б.

РЕЗЮМЕ/RESUME

Байтасова Амина Бериковна

Академия «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан

АНАЛИЗ МЕХАНИЗМА ИСЧИСЛЕНИЯ И МЕТОДОВ УПЛАТЫ НАЛОГА НА ДОБАВЛЕННУЮ СТОИМОСТЬ

В статье приведены методы исчисления и уплаты косвенных налогов в Республике Казахстан, в том числе налога на добавленную стоимость.

Налог на добавленную стоимость, относящийся к платежу в Бюджет, определяется как разница между суммой налога на добавленную стоимость при денежном обращении товара или работы или услуги и суммой налога на оплату необходимого товара, либо выполненной работы, услуги.

В настоящее время ставка налога на добавленную стоимость в Республике Казахстан составляет 12%.

Большое значение в Налоговом кодексе имеет введение «регистрационного порога». По нему исключаются из числа плательщиков налога на добавленную стоимость предприниматели, годовой

объем товарооборота которых не достигает 30 тыс. месячных расчетных показателей. А если годовой оборот достиг тридцати тысяч МРП, то обязаны встать на учет в качестве плательщика НДС до конца месяца. Такая мера еще больше усовершенствует механизмы налогового управления, укрепит их и обеспечит чистоту движения налоговых фактур-счетов.

Законодательство нашей республики в отношении налога на добавленную стоимость в определенной степени приведено в соответствие с международными правилами.

Ключевые слова: налог на добавленную стоимость, акциз, косвенные налоги, импорт, экспорт, месячный расчетный показатель, доходы и расходы.

Baitassova Amina
Academy "Bolashaq", Karaganda, Kazakhstan
ANALYSIS OF THE MECHANISM OF CALCULATION AND METHODS OF PAYMENT
OF VALUE ADDED TAX

The article provides methods of calculation and payment of indirect taxes in the Republic of Kazakhstan, including Value Added Tax.

Value-added tax, subject to budget payment, is defined as the difference between the amount of tax levied on the conversion of goods or works and services into money and the amount of tax on the payment of goods or works or services performed.

Currently, the value added tax rate in the Republic of Kazakhstan is 12%.

The introduction of the "registration threshold" in the tax code is of great importance. According to it, entrepreneurs whose annual turnover does not reach 30 thousand monthly calculation indices are excluded from the number of payers of Value Added Tax. And if the annual turnover reaches thirty thousand MCI, you must register as a VAT payer before the end of the month. This measure will further improve the mechanisms of tax management, strengthen them and ensure the cleanliness of the movement of tax invoices.

The laws of our Republic regarding Value Added Tax are brought into line with international regulations to a certain extent. **Keywords:** value added tax, excise tax, indirect taxes, import, export, monthly calculation index, income and expenses.

List of references:

1. Khudyakov A. I., Brodsky G. M. Theory of taxation: Textbook. – Almaty: NORMA-K Publishing house LLP, - 2012. 162-163 p.
2. Lesov, Bev S. Arzy: Owly - A.: 2005. 552 p.
3. accountant's Bulletin No. 2, February, 2019, 15-19 p.
4. accountant's Bulletin No. 1, January, 2019, 8-12 p.

УДК 369.04
МРНТИ 06.91

Глухова Валентина Ивановна
Glukhova710@gmail.com
Кременчугский национальный университет имени Михаила Остроградского,
Кременчуг, Украина

ГОСУДАРСТВЕННОЕ ФИНАНСИРОВАНИЕ ПЕНСИОННОГО
ОБЕСПЕЧЕНИЯ В УКРАИНЕ

В статье раскрываются особенности современного состояния пенсионного обеспечения в Украине. Показаны теоретические и практические аспекты государственного финансирования пенсионного обеспечения. Детально рассматривается состояние доходной и расходной части бюджета Пенсионного фонда, который является основой государственного пенсионного обеспечения в стране. Анализ статистических данных свидетельствует о дефицитности Пенсионного фонда. В статье раскрываются причины этого и указаны источники покрытия дефицита его бюджета. Проанализировано состояние пенсионных выплат в разрезе разных категорий пенсионеров. Освещаются проблемы государственного финансирования пенсионного обеспечения и предлагаются

меры по улучшению деятельности, укреплению финансовой устойчивости пенсионной системы Украины. Для решения существующих проблем в этой сфере предлагается: сокращение уровня тенезации экономики и увеличение собственных доходов Пенсионного фонда, усиление контроля за начислением и уплатой Единого социального взноса, разработка эффективных механизмов сбалансирования бюджета Пенсионного фонда за счет легализации рынка труда, реформирование пенсионной системы путем полномасштабного введения в действие накопительной системы пенсионного обеспечения и расширение деятельности негосударственных пенсионных фондов.

Ключевые слова: пенсионное обеспечение, государственное финансирование, Пенсионный фонд, дефицит, пенсия, бюджет.

В связи с нарастающей демографической диспропорцией экономически активного населения и пенсионеров финансовое обеспечение общеобязательного государственного пенсионного страхования играет чрезвычайно важную роль в реализации социальной политики государства.

В условиях дефицитности централизованных финансовых ресурсов вопросы государственного пенсионного обеспечения приобретают в Украине, как и во всем мире, особую актуальность. Вопросам государственного пенсионного страхования, особенностям функционирования системы пенсионного обеспечения, трансформации финансовых механизмов государственного управления пенсионной системой и ее развитием посвящены научные работы отечественных и зарубежных исследователей [1,2,3,4]. Однако до сих пор остается много нерешенных вопросов.

Пенсионные выплаты, осуществляемые государством, являются одним из важных факторов, определяющих уровень жизни населения и благосостояния наименее обеспеченных его слоев.

Отечественные ученые имеют различные подходы к объяснению термина «пенсионное обеспечение». Так, А.А. Казанчак под пенсионным обеспечением понимает вид социального обеспечения населения, связанный с выплатой ежемесячных и, как правило, пожизненных денежных выплат - пенсий, нетрудоспособным гражданам в связи с наступлением определенных наиболее неблагоприятных социальных обстоятельств - старости, инвалидности, потерь кормильца и других, предусмотренных действующим законодательством [5].

Т.В. Кравчук объясняет пенсионное обеспечение как форму материального обеспечения физических лиц - субъектов общеобязательного государственного пенсионного страхования, в виде пенсий и социальных услуг, которые формируются за счет страховых взносов, уплачиваемых из средств юридических и / или физических лиц, государственного и местных бюджетов, целевых фондов, и аккумулированных на банковских счетах Пенсионного фонда, банковских учреждений. [6]. По нашему мнению, это определение является наиболее полным.

В соответствии с Законом Украины «Об общеобязательном государственном пенсионном страховании» система пенсионного обеспечения в Украине состоит из трех уровней. Первый уровень - это солидарная система, основанная на принципах солидарности и субсидирования и осуществления выплат пенсий за счет средств Пенсионного фонда на условиях и в порядке, предусмотренных Законом [7]. Второй уровень – накопительная, третий – негосударственные пенсионные фонды. Преобладает в Украине в основном государственное пенсионное обеспечение, финансирование которого осуществляется их централизованных государственных финансовых ресурсов Пенсионного фонда. За счет средств Пенсионного фонда в солидарной системе назначаются пенсии: по возрасту, по инвалидности, в связи с потерей кормильца.

Бюджет Пенсионного фонда Украины - план образования и использования целевого страхового фонда, который формируется за счет страховых взносов в солидарную систему, основной частью которых является сумма единого взноса, распределенная на общеобязательное государственное пенсионное страхование, и поступлений из других источников, определенных Законом Украины «Об общеобязательном государственном пенсионном страховании».

Источники формирования доходов Пенсионного фонда: собственные за счет Единого социального взноса, от инвестирования резерва, от использования временно свободных средств фонда, добровольные и благотворительные взносы, а также сформированные за счет средств государственного бюджета.

Динамика и структура доходов ПФУ приведена в таблице 1.

Таблица 1

Динамика и структура доходов бюджета ПФУ за 2014-2018 гг., млн. грн.

Доходы ПФУ	2014	2015	2016	2017	2018	Отклонение 2018/2014	
						+/-	%
Собственные поступления	165 923	169 874	111 707	158 910	202 084	36 923	21,80
Удельный вес, %	67,92	63,73	43,52	54,19	56,36	-11,56	-91,69
Средства государственного бюджета	75 813	94 812	142 586	133 459	150 091	74 292	98,01
Удельный вес, %	31,03	35,57	55,55	45,51	41,86	10,83	34,90
Другие источники финансирования	2539,6	1850,5	2 374	870	1772,1	3 838	151,10
Удельный вес, %	1,05	0,69	0,92	0,30	1,78	0,74	71,15
Всего доходов	244 263	266 536	256 667	293 240	353 947	114 293	46,79

Составлено автором на основании [8,9]

Как свидетельствуют данные таблицы 1, за анализируемый период, произошло увеличение доходов на 114293 тыс. грн., или на 46,79%.

Динамика основных статей доходной части бюджета ПФУ характеризуется увеличением собственных поступлений, начиная с 2016 года. В период 2014-2016 гг. показатель колеблется. Сокращение суммы собственных поступлений в 2016 году вызвано уменьшением ставки Единого социального взноса до 22% и отменой уплаты взноса физическими лицами.

В структуре доходов существенную долю занимают собственные доходы, хотя их удельный вес сокращается с 68% в 2014 году до 56% в 2018 году. Увеличение доли дотаций имеет негативную тенденцию, поскольку характеризуется высоким уровнем зависимости фонда от государственного бюджета, а значит, от экономического состояния страны в целом, что увеличивает риски, связанные с социальным обеспечением лиц пенсионного возраста.

Направления использования средств бюджета Пенсионного фонда следующие: выплата пенсий; предоставление социальных услуг; льготы и надбавки; финансирование административных расходов и доставки пенсий; формирование резервов. В структуре расходов ПФУ на протяжении 2014-2018 гг. преобладают расходы на пенсионные выплаты (примерно 75%) [8,9].

Соотношение всей суммы расходов ПФУ и собственных доходов (табл.2) свидетельствует о дефицитности Пенсионного фонда Украины, причем с тенденцией к увеличению.

Таблица 2

Динамика собственных доходов, всех расходов и дефицита бюджета ПФУ за 2014-2018 гг., млн.грн.

Годы	2014	2015	2016	2017	2018
Собственные доходы	165 923,3	169 873,9	111 706,6	158 910	202 084,2
Расходы ПФУ	243 477,9	265 667,8	253 448,6	291 467	358 555
Дефицит	-77554,6	-95793,9	-141742,1	-132556,9	-156520,4

Составлено автором на основании [8,9]

Для покрытия дефицитной части используются в основном средства бюджета. Рассмотрим балансирование бюджета Пенсионного фонда на примере 2018 года. Общая сумма дефицита, как видно в табл.2, составляет 156520,4 млн. грн., Основные источники его финансирования: ассигнования из государственного бюджета 150091 млн. грн. (95,9%), займы с Единого казначейского счета на покрытие временных кассовых разрывов на сумму 4 755,5 млн. грн. (3,0%), переходящий остаток средств ПФУ на начало года в сумме 1673,9 млн грн. (1,1%).

Таким образом, анализ основных показателей Пенсионного фонда Украины отражает углубление его несбалансированности и неспособности правительства решить ее в течение последних лет, финансовое состояние ПФУ характеризует его зависимость от дотаций из государственного бюджета Украины.

По нашему мнению, одной из главных причин нарастающего дефицита ПФУ является наличие в структуре экономики Украины значительного объема теневого сектора. Решение проблемы детенизации заработной платы должно стать одним из приоритетных направлений обеспечения успешного функционирования пенсионной системы.

Основной статьей расходов Пенсионного фонда Украины является выплата пенсий, поэтому рассмотрим количественные показатели пенсионного обеспечения. В 2018 году число пенсионеров составило 11711299 человек, что на 1822009 лиц (или 14,5%) меньше по сравнению с 2014 годом [10].

Средний размер пенсионных выплат в 2018 г, составил всего 2479 грн, увеличение по сравнению с 2014г. в 1,6 раза. Однако наблюдается значительная дифференциация в пенсионном обеспечении разных категорий пенсионеров. Так, например, в 2018 году наивысший размер средней пенсии был у судей (25,9 тыс. грн), народных депутатов (15 тыс. грн.), прокуроров (10,7 тыс. грн). Причем темп роста средней пенсии судей (1,63) опережает темп роста среднего размера выплат пенсий из Пенсионного фонда [8,9].

О недостаточном уровне государственного пенсионного обеспечения основного количества пенсионеров говорит тот факт, что доля группы пенсионеров, получающих пенсию от 1301 до 3000 грн., в 2014 году составила 34%, а в 2018 году 76% от общего количества пенсионеров, получающих пенсии по солидарной системе социального страхования [8].

Анализ основных показателей уровня финансового состояния и устойчивости пенсионной системы в Украине свидетельствует:

1. Коэффициент демографической нагрузки имеет тенденцию роста: в 2014г. он составлял 1,343, в 2018 г. - 1,406. Таким образом, в Украине демографическая нагрузка достаточно высокая: на трех работающих человек приходится 2 пенсионера.

2. Коэффициент замещения, который зависит от пенсионной формулы, тарифа, в 2014 г. составлял 38,03%, в 2018 г. сократился до 23,45%.

3. Коэффициент охвата. Взносы в Пенсионный фонд осуществляет не все занятое население. Это объясняется зарплатами «в конвертах», высоким уровнем развития теневого сектора. Коэффициент охвата в 2014 году составляет 0,40, в 2018 году 0,39. Отчисления в Пенсионный фонд осуществляют только 40% населения страны, учитывая, что 27% составляет доля пенсионеров [8,9].

Анализ расчетных показателей свидетельствует о финансовой неустойчивости пенсионной системы Украины, вызванной демографическими, экономическими и политическими факторами.

По нашему мнению, перманентное увеличение средств бюджета в общей структуре доходов Пенсионного фонда Украины является неприемлемым явлением, поскольку в основе его функционирования должен лежать исключительно страховой принцип. Поэтому необходимо найти альтернативный механизм преодоления финансовых трудностей, построенный на рациональном сочетании распределительной и накопительной составляющих пенсионной системы.

Одним из возможных путей преодоления такого соотношения доходной и расходной части бюджета ПФУ является законодательное уменьшение суммы пенсионных выплат привилегированным категориям пенсионеров, что приведет к уменьшению расходов бюджета Пенсионного фонда.

Таким образом, для решения существующих проблем в системе государственного финансирования пенсионного обеспечения в Украине и улучшения деятельности ПФУ представляется необходимым и целесообразным: сокращение уровня тенезации экономики, увеличение собственных доходов Пенсионного фонда; увеличение уровня ответственности за неуплату Единого социального взноса в бюджет Пенсионного фонда Украины; разработка и внедрение новых механизмов сбалансирования бюджета Пенсионного фонда за счет легализации рынка труда; реформирование пенсионной системы путем полномасштабного введения в действие накопительной системы пенсионного обеспечения и расширение деятельности негосударственных пенсионных фондов.

Список использованных источников:

1. Бренер А.В., Набатова Ю.А. Анализ современного состояния пенсионного обеспечения Украины с 2010 - 2015 гг. Эффективная экономика. 2015 № 5. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/efek_2015_5_22

2. Горбунова А.А. Реформирование системы пенсионного обеспечения: зарубежный опыт и возможности использования в Украине. Научный вестник Полтавского университета экономики и торговли. Серия: Экономические науки. 2018. № 3. С. 118-125. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvpushk_
3. Дидур С.В., Глухова В.И., Князева М.В. Совершенствование финансового обеспечения общеобязательного государственного пенсионного страхования в Украине. Инновационная экономика. 2014. № 5 (54). С.236-240.
4. Кучеренко М.А., Леваева Л. Ю. Анализ современного состояния системы пенсионного обеспечения в Украине. Экономический вестник университета. 2018. № 36 (1). С. 215-229. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ecvu_2018.
5. Казанчан А. А. Понятие и виды пенсионного обеспечения граждан в Украине. Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. Серия «Юридические науки». 2016. Том 23. № 1. С. 142-149.
6. Кравчук Т. В. Пенсионное обеспечение в случае потери кормильца в солидарной пенсионной системе Украины: автореф. дис. канд. юрид. наук. Одесса, 2008. 20 с.
7. Об общеобязательном государственном пенсионном страховании: Закон Украины от 09.07.2003 г. № 1058-IV. Дата обращения: 01.01.2020. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/514-17/>
8. Деятельность Пенсионного фонда 2014-2018 гг..URL: <https://feao.org.ua/wp-content/uploads/2018/08/2018-08-28.-analiz-pf-za-2014-2018>.
9. Отчет о выполнении показателей бюджета Пенсионного фонда Украины за 2014-2018 годы. URL:<https://www.pfu.gov.ua/33974-zvit-pro-vykonannya-pokaznykiv-byudzhetu-pensijnogo-fondu-ukrayiny/>
10. Государственная служба статистики Украины за 2014-2018 гг. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/>

ТҮЙІНДЕМЕ/RESUME

Глухова Валентина Ивановна
Михаил Остроградский атындағы Кременчуг ұлттық университеті,
Кременчуг, Украина
УКРАИНАДА ЗЕЙНЕТАҚЫМЕН ҚАМСЫЗДАНДЫРУДЫ
МЕМЛЕКЕТТІК ҚАРЖЫЛАНДЫРУ

Мақалада Украинадағы зейнетақының қазіргі жағдайының ерекшеліктері ашылған. Зейнетақымен қамсыздандыруды мемлекеттік қаржыландырудың теориялық және практикалық аспектілері көрсетілген. Елдегі мемлекеттік зейнетақымен қамсыздандырудың негізі болып табылатын Зейнетақы қоры бюджетінің кірісі мен шығысының бөлігінің жағдайы егжей-тегжейлі зерттелген. Статистикалық деректерді талдау Зейнетақы қорының тапшылығын көрсетеді. Мақалада мұның себептері ашылып, бюджет тапшылығын жабу көздері көрсетілген. Әр түрлі санаттағы зейнеткерлердің жағдайындағы зейнетақы төлемдерінің жағдайын талдады. Зейнетақымен қамсыздандыруды мемлекеттік қаржыландыру проблемалары көрсетілген және Украинаның зейнетақы жүйесінің қызметін тұрақтандыру, қаржылық тұрақтылығын нығайту бойынша шаралар ұсынылады. Осы саладағы проблемаларды шешу үшін мыналар ұсынылады: көлеңкелі экономиканың деңгейін төмендету және Зейнетақы қорының жеке кірістерін көбейту, Бірыңғай әлеуметтік жарнаның есептелуі мен төленуіне бақылауды күшейту, еңбек нарығын заңдастыру арқылы Зейнетақы қорының бюджетін теңгерімдеудің тиімді тетіктерін әзірлеу, зейнетақы жүйесін толық енгізу арқылы реформалау жинақтаушы зейнетақы жүйесінің жұмысы және мемлекеттік емес зейнетақы қорларының қызметін кеңейту.

Кілт сөздер: зейнетақымен қамсыздандыру, мемлекеттік қаржыландыру, зейнетақы қоры, тапшылық, зейнетақы, бюджет.

Glukhova Valentina Ivanovna
Kremenchug National University named after Mikhail Ostrogradsky
Kremenchuk, Ukraine
STATE FINANCING OF PENSION SECURITY IN UKRAINE

The article reveals the features of the current state of pensions in Ukraine. Shown are theoretical and practical aspects of state financing of pension provision. The state of the income and expenditure side of the

Pension Fund budget, which is the basis of state pension provision in the country, is examined in detail. The analysis of statistical data indicates the deficit of the Pension Fund. The article reveals the reasons for this and indicates the sources of covering the budget deficit. Analyzes the state of pension payments in the context of different categories of pensioners. The problems of state financing of pension provision are highlighted and measures are proposed to improve activities, strengthen the financial stability of the pension system of Ukraine. To solve the existing problems in this area, it is proposed: reducing the level of shadow economy and increasing the own income of the Pension Fund, strengthening control over the calculation and payment of the Unified Social Contribution, developing effective mechanisms for balancing the Pension Fund budget by legalizing the labor market, reforming the pension system through full-scale introduction of the operation of the accumulative pension system and the expansion of the activities of non-state pension funds.

Key words: pension provision, state financing, Pension fund, deficit, pension, budget.

List of references:

1. Brener A.V., Nabatova Yu.A. Analysis of the current state of pensions in Ukraine from 2010 to 2015 An efficient economy. 2015 No. 5. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/efek_2015_5_22
2. Gorbunova A.A. Reforming the pension system: foreign experience and opportunities for use in Ukraine. Scientific Bulletin of Poltava University of Economics and Trade. Series: Economic Sciences. 2018.No. 3.P. 118-125. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvpush_
3. Didur S.V., Glukhova V.I., Knyazeva M.V. Improving the financial support of compulsory state pension insurance in Ukraine. Innovative economy. 2014. No. 5 (54). S.236-240.
4. Kucherenko MA, Levaeva L. Yu. Analysis of the current state of the pension system in Ukraine. Economic Bulletin of the University. 2018. No. 36 (1). S. 215-229. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ecvu_2018.
five.
5. Kazanchan A. A. Concept and types of pension provision for citizens in Ukraine. Scientific notes of the Tavricheskiy National University named after V.I. Vernadsky. Series "Legal Sciences". 2016.Vol. 23. No. 1. P. 142-149.
6. Kravchuk TV Pension provision in case of loss of breadwinner in the solidarity pension system of Ukraine: author. dis. Cand. jurid. sciences. Odessa, 2008.20 p.
7. On Compulsory State Pension Insurance: Law of Ukraine dated 09.07.2003 No. 1058-IV. Date of access: 01.01.2020. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/514-17/>
8. Activities of the Pension Fund 2014-2018. URL: <https://feao.org.ua/wp-content/uploads/2018/08/2018-08-28.-analiz-pf-za-2014-2018>.
9. Report on the implementation of the budget indicators of the Pension Fund of Ukraine for 2014-2018. URL: <https://www.pfu.gov.ua/33974-zvit-pro-vykonannya-pokaznykiv-byudzhetu-pensijnogo-fondu-ukrayiny/>
10. State Statistics Service of Ukraine for 2014-2018. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/>

УДК 369.512

ГРНТИ 06.73.65

Дарибекова Айгуль Сагатбековна
Академия «Volashaq», Караганда, Республика Казахстан

РАЗВИТИЕ ПЕНСИОННОЙ СИСТЕМЫ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

В статье рассмотрены периоды развития пенсионной системы в Республике Казахстан, указаны причины перехода к многоуровневой системе пенсионного обеспечения. Пенсионная система — это совокупность правовых, экономических, организационных институтов и норм, которые имеют целью при определенных условиях материально обеспечивать граждан (обычно пожилых), выплачивая им пенсию. Благополучие общества во многом зависит от эффективности функционирования системы пенсионного обеспечения, а ее нестабильность является главным рисковым фактором для развития экономики в долгосрочной перспективе. Доля пенсионных накоплений в величине ВВП к началу

2020 года достигла 15,7%, что позволяет прогнозировать существенное увеличение инвестиционной роли пенсионного сектора в ближайшей перспективе. Рассмотрены проблемы пенсионной системы в Республике Казахстан и на основе динамики пенсионных накоплений вкладчиков в ЕНПФ показано развитие пенсионного обеспечения, которое содержат определенную накопительную и распределительную составляющие.

Ключевые слова: пенсия, пенсионная система, пенсионное обеспечение, Единый накопительный пенсионный фонд (ЕНПФ).

Пенсия — это гарантированная ежемесячная денежная выплата для обеспечения граждан по достижении ими пенсионного возраста, в случае потери трудоспособности, потери кормильца или в связи с длительной профессиональной деятельностью.

Впервые на государственном уровне ввел военные пенсии Гай Юлий Цезарь в Римской империи.

Первые в мире государственные пенсии появились более 100 лет назад, в 1889 году, в Германии при канцлере Бисмарке. Это была первая организованная государством система пенсий по возрасту работников, занятых в частном секторе [1].

Современное состояние пенсионной системы в Казахстане было заложено с принятием Закона РК «О пенсионном обеспечении в Республике Казахстан» от 20 июня 1997 года [2].

Главным в пенсионной реформе стал постепенный переход от распределительной системы пенсионного обеспечения, основанной на солидарности поколений, к накопительной пенсионной системе, предусматривающей индивидуальные пенсионные сбережения в накопительные пенсионные фонды.

Причинами перехода к накопительной пенсионной системе стали:

- рост уровня безработицы, снижение уровня рентабельности и появление большого количества убыточных предприятий, появление теневого сектора экономики, сокращение реальной заработной платы и задержка ее выплаты, падение объемов ВВП, иммиграция трудоспособного населения. Данные факторы отразились на сокращении поступлений доходов в государственный бюджет;

- увеличение демографической нагрузки в связи с ростом удельного веса пенсионеров в структуре населения, наличием многочисленных льгот при досрочном выходе на пенсию;

- высокие размеры обязательных отчислений от фонда оплаты труда во внебюджетные фонды (величина которых достигала 32%, в том числе пенсионных взносов - 25,5%) привели к неплатежам взносов и отчислений во внебюджетные фонды;

- неэффективная система управления пенсионным обеспечением;

- отсутствие персонализированного учета пенсионных взносов не стимулировало индивидуальную ответственность и заинтересованность населения в обеспечении старости.

Действующая система пенсионного обеспечения является многоуровневой, что позволяет предусмотреть интересы не только нового поколения граждан Казахстана. Она защищает интересы и той части населения, которая имеет право на получение пенсий еще из солидарной системы.

Пенсионная система РК стала базироваться на трех уровнях:

1) первый уровень включает в себя пенсионные выплаты за счёт средств государственного бюджета (солидарная и базовая пенсионные выплаты/минимальная гарантированная пенсия).

2) второй уровень представляет собой накопительную пенсионную систему (ЕНПФ- единый накопительный пенсионный фонд), которая включает в себя пенсионные выплаты за счёт:

- обязательных пенсионных взносов, осуществляемых самим работником (10% от зарплаты);

- обязательных профессиональных пенсионных взносов, перечисляемых работодателем в пользу работников, занятых на работах с вредными условиями труда (5% от зарплаты).

3) третий уровень включает в себя все пенсионные выплаты из добровольных взносов работника в ЕНПФ или в частные финансовые организации.

Таким образом, сегодня при выходе на заслуженный отдых пенсия казахстанца состоит из двух основных частей: пенсионные выплаты из госбюджета и выплаты из ЕНПФ.

Размер пенсии, выплачиваемой из бюджета, определяется и гарантируется государством. Будущий рост выплат этой части пенсии целиком зависит от роста налоговых и других доходов государственного бюджета.

С января по сентябрь 2020 года из республиканского бюджета на выплату базовой пенсии было направлено 576,4 млрд тенге, солидарных пенсионных выплат – 1 трлн 285,4 млрд тенге, а из ЕНПФ-153,3 млрд. тенге. Пенсионные выплаты из ЕНПФ были в 12,1 раза меньше, чем из бюджета [3].

Размер пенсии из ЕНПФ зависит только от того, сколько денег накоплено на счету работника, выходящего на пенсию (сколько накопил, столько и получил).

В накопительной пенсионной системе Казахстана государство гарантирует только, чтобы инвестиционный доход на пенсионные вклады в ЕНПФ был не меньше накопленной инфляции.

В 2012 году с учетом негативного эффекта от применения требования по минимальной доходности в Казахстане была осуществлена концентрация всех пенсионных накоплений в Едином накопительном пенсионном фонде. Негосударственные накопительные пенсионные фонды были упразднены. Это решение было направлено на повышение прозрачности деятельности по управлению индивидуальными пенсионными счетами, сокращение административных расходов и комиссионного вознаграждения, взимаемого с пенсионных накоплений вкладчиков.

Фонд стал некоммерческим акционерным обществом. Единственным его акционером стало Правительство Республики Казахстан.

Осуществление доверительного управления пенсионными активами АО «ЕНПФ» было возложено на Национальный Банк РК, обладающий опытом управления активами Национального фонда Республики Казахстан.

Функционирование накопительной пенсионной системы республики можно отразить в виде следующей схемы, представленной на рисунке 1.

Существующие в пенсионной системе Казахстана проблемы можно выразить в следующем виде:

- низкие размеры пенсий по их покупательной способности, которые не могут обеспечивать достойную жизнь большинству пенсионеров;
- ограниченные масштабы участия населения в пенсионном страховании. В значительной мере это связано с распространением неформальной занятости и слабым вовлечением населения в накопительную пенсионную систему, особенно сельского и самозанятого населения;
- низкий уровень финансовой грамотности и инвестиционной культуры населения;
- низкая доходность инвестирования пенсионных средств и дефицит привлекательных и в то же время надежных и ликвидных финансовых инструментов для инвестирования пенсионных активов;
- отсутствие механизмов влияния вкладчиков на инвестиционную политику Единого накопительного пенсионного фонда;
- недостаточная степень развития системы добровольных пенсионных накоплений и др.

В настоящее время пенсионеры получают государственную базовую и государственную солидарную пенсию. Так называемая солидарная пенсия зависит от трудового стажа и выплачивается из бюджета. Средний размер пенсионных выплат (с учетом базовой пенсионной выплаты) на 1 октября 2020 года составил 94 913 тенге [3].

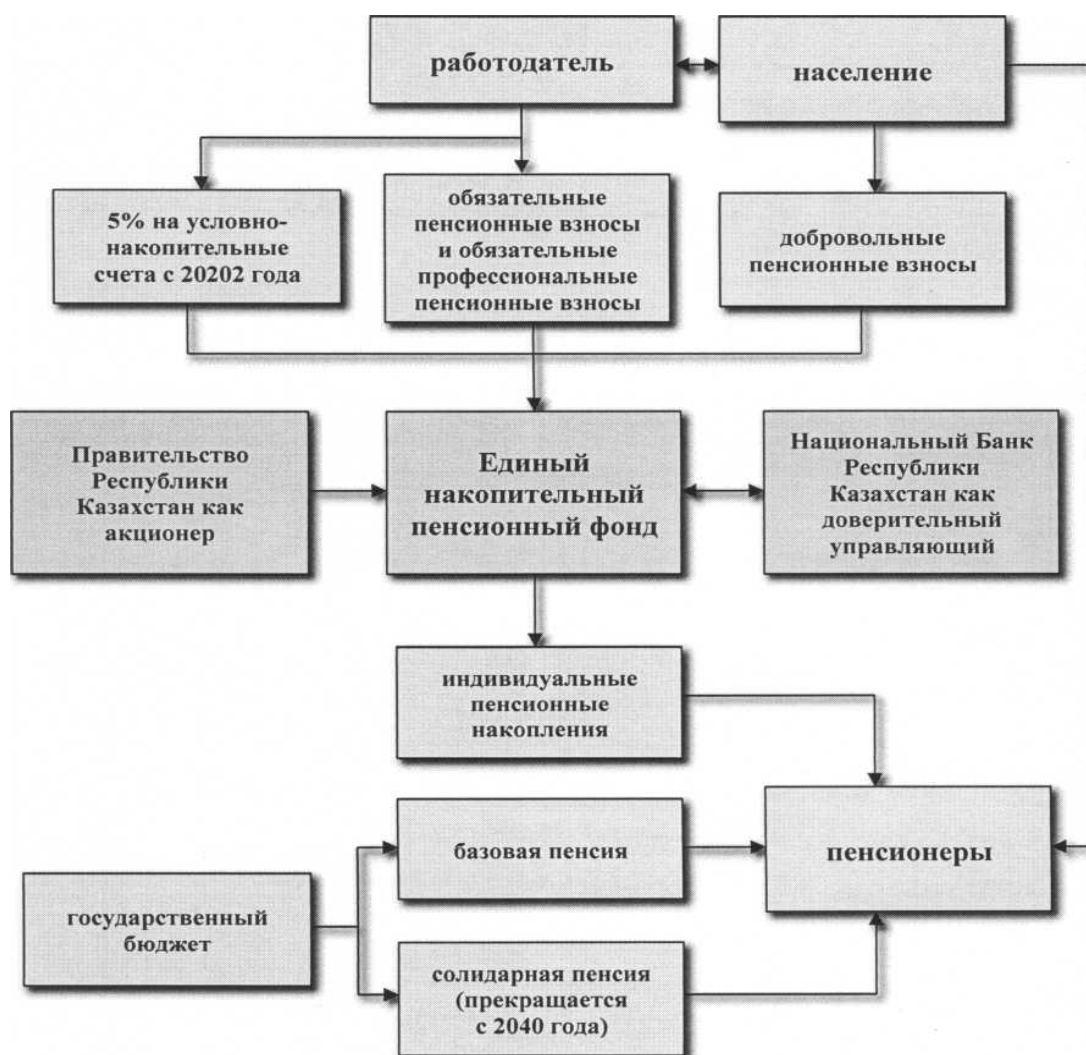

Рисунок 1 - Формирование накопительного пенсионного обеспечения в Республике Казахстан

С 2020 года в пенсионном обеспечении добавился еще один компонент - условно-накопительный, который предполагает, что на всех работников без исключения, вне зависимости от условий их труда, работодатель будет платить 5% на условно-накопительные счета работников. Главным преимуществом таких 5% обязательных пенсионных взносов работодателя является то, что пенсионер, за которого работодатель осуществлял эти взносы, будет получать пенсию из этого компонента пожизненно, даже если средства на его условном пенсионном счете будут исчерпаны.

Таким образом, адекватная пенсия будет складываться, как минимум, из трех компонентов: выплаты от государства, работодателя и индивидуальные пенсионные накопления.

Единый накопительный пенсионный фонд (ЕНПФ) является единственной организацией, осуществляющей привлечение обязательных пенсионных взносов, обязательных профессиональных пенсионных взносов и добровольных пенсионных взносов. Собственный капитал ЕНПФ по состоянию на 01.01.2020 года составил 10,5 трлн. тенге.

Динамика пенсионных накоплений вкладчиков в пенсионный фонд представлены в таблице 1[3].

За период 2014-2019 гг. наблюдается рост количества счетов вкладчиков (получателей) по обязательным пенсионным взносам - на 437523 счетов, по добровольным пенсионным взносам - на 894 счета, по обязательным профессиональным пенсионным взносам - на 119205 счета.

Динамика пенсионных накоплений вкладчиков в ЕНПФ

Показатель	01.01.2015	01.01.2018	01.01.2019	01.01.2020	Изменение (+,-)
по обязательным пенсионным взносам:					
- количество счетов вкладчиков	9474689	9431422	9578487	9911212	+437523
- пенсионные накопления, млрд. тенге	5762,0	7636,6	9178,3	10552,5	+4790,5
по добровольным пенсионным взносам:					
- количество счетов вкладчиков	39045	35473	36471	39939	+894
- пенсионные накопления, млрд. тенге	1,7	1,7	1,9	1,9	+0,2
по обязательным профессиональным пенсионным взносам:					
- количество счетов вкладчиков	372889	431888	462412	492094	+119205
- пенсионные накопления, млрд. тенге	64,5	142,4	197,4	246,1	+в 3,8 раза
Примечание - составлено на основе статистических данных Агентства РК по регулированию и развитию финансового рынка					

При этом наибольший рост за период 2018—2019 годы приходится на пенсионные накопления по обязательным профессиональным пенсионным взносам.

В таблице 2 представлены показатели, характеризующие роль пенсионного сектора в экономике Республики Казахстан [2].

Таблица 2

Динамика пенсионных накоплений, взносов и «чистого» инвестиционного дохода вкладчиков (получателей) за период 2015-2020 годы (на 1 января)

Показатели	На 1 января			
	2015г.	2018г.	2019г.	2020г.
ВВП млрд. тенге	38624,4	51566,8	59613,7	68639,5
Отношение пенсионных накоплений к ВВП	11,7	15,1	15,7	15,7
Отношение пенсионных взносов к ВВП	9,5	11,0	10,95	10,95
Отношение «Чистого» инвестиционного дохода к ВВП	2,6	5,2	6,2	6,3
Отношение совокупного капитала фондов к ВВП	11,7	14,6	16,0	15,7
Кол-во вкладчиков	9377563	9431422	9578487	9911212
Составлено автором по данным Агентства РК по регулированию и развитию финансового рынка за 2015-2019 годы				

Доля пенсионных накоплений в величине ВВП к началу 2020 года достигла 15,7% против 11,7% по состоянию на 01.01.2015 г., доля пенсионных взносов в величине ВВП - 10,95 %, увеличившись на 1,45%, а отношение «чистого» инвестиционного дохода к ВВП составило 6,3%, увеличившись на 3,7%.

В целом, общая положительная динамика позволяет прогнозировать существенное увеличение инвестиционной роли пенсионного сектора в ближайшей перспективе.

С 2040 года гражданам, выходящим на пенсию, солидарная пенсия выплачиваться уже не будет. Основную часть займет накопительная часть пенсии, которая формируется за счет пенсионных взносов, осуществляемых с 1998 года.

Эксперты Всемирного банка, участвовавшие в проведении пенсионных реформ более чем в 80 странах мира, также признают преимущества многокомпонентных систем пенсионного обеспечения, которые, при соответствующих условиях, содержат определенную накопительную и распределительную составляющие.

Список использованных источников:

1. История возникновения пенсии // <http://libraryno.ru/1-1-istoriya-voznikno> (Дата обращения 30.11.2020г.)
2. Закон РК «О пенсионном обеспечении в Республике Казахстан» от 20 июня 1997 года // zakon.kz (обращения 30.11.2020г.)
3. Данные Национального банка РК, Агентства РК по регулированию и развитию финансового рынка за период 2017-201- годы// <https://nationalbank.kz/kz?switch=russian>, <https://finreg.kz/?switch=russian> (Дата обращения 30.11.2020г.)

ТҮЙІНДЕМЕ / RESUME

Дарібекова Айгул Сағатбекқызы

Қарағанды қ., «Bolashaq», Академиясы

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ЗЕЙНЕТАҚЫ ЖҮЙЕСІНІҢ ДАМУЫ

Мақалада Қазақстан Республикасында зейнетақы жүйесінің даму кезеңдері қарастырылған, зейнетақымен қамсыздандырудың көп деңгейлі жүйесіне көшу себептері көрсетілген. Зейнетақы жүйесі-бұл белгілі бір жағдайларда азаматтарды (әдетте қарт адамдарды) оларға зейнетақы төлеу арқылы материалдық қамтамасыз етуге бағытталған құқықтық, экономикалық, ұйымдастырушылық институттар мен нормалардың жиынтығы. Қоғамның әл-ауқаты көбінесе зейнетақымен қамсыздандыру жүйесінің жұмыс істеу тиімділігіне байланысты, ал оның тұрақсыздығы ұзақ мерзімді перспективада экономиканың дамуы үшін басты тәуекел факторы болып табылады. 2020 жылдың басында ЖІӨ шамасындағы зейнетақы жинақтарының үлесі 15,7% - ға жетті, бұл жақын болашақта зейнетақы секторының инвестициялық рөлінің айтарлықтай өсуін болжауға мүмкіндік береді. Қазақстан Республикасындағы зейнетақы жүйесінің проблемалары қаралды және БЖЗҚ-дағы салымшылардың зейнетақы жинақтарының динамикасы негізінде белгілі бір жинақтаушы және таратушы құрамдас бөліктерден тұратын зейнетақымен қамсыздандыруды дамыту көрсетілген.

Кілт сөздер: зейнетақы, зейнетақы жүйесі, зейнетақымен қамсыздандыру, Бірыңғай жинақтаушы зейнетақы қоры (БЖЗҚ),

Dairbekova Aigul Sagatbekovna

«Bolashaq» Academy, Karaganda

DEVELOPMENT OF THE PENSION SYSTEM OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

The article considers the periods of development of the pension system in the Republic of Kazakhstan, and indicates the reasons for the transition to a multi-level pension system. The pension system is a set of legal, economic, organizational institutions and norms that are designed to provide material support to citizens (usually elderly) under certain conditions by paying them a pension.

The well-being of society largely depends on the effectiveness of the pension system, and its instability is the main risk factor for the development of the economy in the long term.

The share of pension savings in GDP reached 15.7% by the beginning of 2020, which makes it possible to predict a significant increase in the investment role of the pension sector in the near future.

The problems of the pension system in the Republic of Kazakhstan are considered and based on the dynamics of pension savings of depositors in the UAPF, the development of pension provision, which contain certain accumulative and distributive components, is shown.

Keywords: pension, pension system, pension provision, Unified accumulative pension Fund (UAPF)

List of references:

1. History of the pension // <http://libraryno.ru/1-1-istoriya-voznikno> (accessed 30.11.2020)
2. The law of the Republic of Kazakhstan "on pension provision in the Republic of Kazakhstan" dated June 20, 1997 // zakon.kz (accessed 30.11.2020)
3. Data of the National Bank of the Republic of Kazakhstan, the Agency for regulation and development of the financial market for the period 2017-201-years// <https://nationalbank.kz/kz?switch=russian>, <https://finreg.kz/?switch=russian> (accessed 30.11.2020)

УДК 330.131.5:62
МРНТИ 06.54.31

Омарова Б.А.
balnur6@bk.ru
«Bolashaq» академиясы,
Қарағанды, Қазақстан Республикасы

ӨНЕРКӘСІП КӘСІПОРЫНДАРЫНЫҢ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ҚЫЗМЕТІ

Инновация дегеніміз-практикалық қызметке ғылыми жаңалықты, технология түріндегі өнертабысты енгізу немесе трансфер әдістеріне қарамастан жаңа өнімді жасау. Айырықша белгілер-бұл ғылыми қызметтің ақпараттық нәтижесінің болуы және ашылу немесе өнертабысты қолдану негізінде жасалған өнімнің, технологияның жаңалығы. Тау-кен өндіруші кәсіпорынның айтарлықтай түпкі оң нәтиже беретін инновациялық қызметі - бұл ғылыми қызметпен айналысатын құралдардың, нысандардың, әдістердің, басқару органдарының өзара іс-қимылының, өндіріс құралдарын жетілдірудің, өндірілетін өнімнің тұтынушылық қасиеттерін жақсартудың, өнімнің жаңа түрлерін құрудың күрделі жүйесі. Инновациялық процестің маңызды шарты кәсіпорын иесінің, топ-менеджерлердің және барлық қызметкерлердің кәсіпорынның қазіргі жағдайын жақсартуға деген саналы қажеттілігі және олардың үнемі өзгерістерді іздеуде болуы, құрылымның ішінде және одан тыс өзгерістерге жауап беруі болып табылады. Тау-кен өндіру саласының кәсіпорындары нарықтық қатынастардың қатысушылары ретінде өзінің бәсекеге қабілеттілігін арттыру үшін үнемі инновациялық саясатты және стратегияны қалыптастырумен және жүзеге асырумен айналысуы тиіс. Мақалада елдің экономикалық дамуына айтарлықтай әсер ететін өнеркәсіптік кәсіпорындардың инновациялық қызметін дамытуға ықпал ететін факторлар, сондай-ақ осы кәсіпорындардың инновациялық стратегиясын қалыптастыру құралдары, нысандары мен принциптері қарастырылады.

Түйінді сөздер: кәсіпорын, өндіруші сектор, табиғи ресурстар, технологиялар, инновациялық әлеует, инновациялық қызмет.

Ұлттық экономиканың көптеген өндірістерінің шикізат негізі тау-кен қазу өнеркәсібі болып табылады, сондықтан металлургия, энергетика, химия, құрылыс және басқа да бірқатар салалардың жұмыс істеу мүмкіндіктері мен перспективалары оның даму деңгейіне байланысты.

Тау-кен қазу өнеркәсібінің кәсіпорындары өзіндік ерекшеліктерімен сипатталады: кен орындарына тікелей жақын орналасуы, шектеулі қызмет мерзімі, күрделі еңбек жағдайлары, кен орнын игеру процесінде шығындардың өсуі, өндірістің капиталды көп қажет етуі, қоршаған табиғи ортаға айтарлықтай әсер етуі.

Ұлттық экономиканың өндіруші саласындағы нарықтық реформалар табиғи ресурстарды пайдалану проблемаларын шиеленістірді, оның даму траекториясын одан әрі сарқылуға қарай өзгертті. Ескірген технологиялық процестер мен схемаларды қолдану көптеген өндірістердің табиғи-ресурстық базасының тарылуына әкеледі және табиғи ресурстардың шектеулілігі мен жаңартылмауына байланысты тау-кен өндіру өндірістерінің тиімді жұмысының негізгі шарты оларды ұтымды пайдалану, ресурстардың неғұрлым кенеусіз түрлерін айналымға тарту, сондай-ақ осы өндірісті стратегиялық жоспарлау болып табылады.

Отандық тау-кен өндіру өнеркәсібі өз өнімдерінің тиімділігін арттыру және бәсекеге қабілеттілігін сақтау тәсілдерін іздеуде озық технологиялар нарығын қалыптастыруға және дамытуға

ықпал ете отырып, өндірудің, байытудың, минералдық ресурстарды қайта өндеудің әлемдік стандарттарына жақындауға тиіс.

Тау-кен өндіруші кәсіпорынның айтарлықтай түпкі оң нәтиже беретін инновациялық қызметі - бұл ғылыми қызметпен айналысатын құралдардың, нысандардың, әдістердің, басқару органдарының өзара іс-қимылының, өндіріс құралдарын жетілдірудің, өндірілетін өнімнің тұтынушылық қасиеттерін жақсартудың, өнімнің жаңа түрлерін құрудың күрделі жүйесі.

Инновациялық процестің маңызды шарты кәсіпорын иесінің, топ-менеджерлердің және барлық қызметкерлердің кәсіпорынның қазіргі жағдайын жақсартуға деген саналы қажеттілігі және олардың үнемі өзгерістерді іздеуде болуы, құрылымның ішінде және одан тыс өзгерістерге жауап беруі болып табылады. Тау-кен өндіру саласының кәсіпорындары нарықтық қатынастардың қатысушылары ретінде өзінің бәсекеге қабілеттілігін арттыру үшін үнемі инновациялық саясатты және стратегияны қалыптастырумен және жүзеге асырумен айналысуы тиіс.

Инновациялық идеялардың пайда болуы үшін тиісті жағдайлар қажет: энергия ресурстары мен металға деген әлемдік бағаның күрт төмендеуі, оларға деген сұраныс деңгейі; кәсіпорында "әлсіз" технологиялық немесе құрылымдық буынның болуы, құндылықты мақсаттардың өзгеруі және т. б.

Әлемнің минералдық-шикізат базасын дамытуда минералдық шикізатты игеру саласындағы негізгі бағыттар: минералдық-шикізат әлеуетін болжау мен бағалаудың озық технологияларын құру; қазып алудың экологиялық қауіпті әдістерінен геотехнологиялық әдістерге көшу; байытудың кешенді тұйық жүйелерін әзірлеу; минералдық шикізатты қайта өндеудің түбегейлі жаңа технологиялық схемаларын жасау; энергетикалық ресурстардың дәстүрлі емес түрлерін өнеркәсіптік айналымға тарту болады.

Ұлттық деңгейдегі инновациялық әлеуетті тікелей және жанама әдіспен өлшеуге болады.

Ұлттық инновациялық жүйеде өнімділіктің тікелей индикаторлары ретінде жақында мынадай көрсеткіштер пайдаланылды – бір ғылыми қызметкерге есептегендегі немесе ғылыми-зерттеу және тәжірибелік-конструкторлық әзірлемелерге бір миллион доллар шығыстар есебінде берілген патенттердің саны. Сол сияқты ұлттық инновациялық әлеуеттің тікелей индикаторы патенттер мен ғылыми жарияланымдар нысанындағы техникалық және ғылыми білімнің әлемдік қорына ұлттық үлес болып табылады. К. Павитт [1] және Л. Соэт [2] АҚШ-тың шетелдік фирмаларға берген патенттерінің саны сияқты көрсеткішке негізделген кез-келген елдің инновациялық мүмкіндіктерін өлшеу бұрмалаудың ең төменгі деңгейінде белгілі ұлттық технологиялық жетістіктер туралы толық түсінік алудың ең жақсы тәсілі екенін көрсетті.

Жанама әдістер технологиялық тұрғыдан күрделі өнімдердің, қызметтердің және тиісті төлемдердің халықаралық ағындарын зерттеуге негізделген. Жоғары технологиялық өнімдер мен қызметтердің экспорты мен импортын, жоғары технологиялық өнімдердің сауда баланстарын, халықаралық патенттік баланстарды ұлттық инновациялық жүйелер мен олардың салыстырмалы мүмкіндіктерін жанама бағалау ретінде қарастыруға болады.

Тау-кен қазу өндірісі үшін процесстік инновациялар сипатты, бұл ретте айқындаушы фактор инновациялық нарықтың жаңа сегментін инновацияға сай құру емес, алдыңғы қатарлы технологиялардың көмегімен ғылыми-инновациялық қызметтің қолданыстағы өнімінің нарығын толтыру мүмкіндігі болады.

Инновациялық шешімдерді қабылдау процесі инвестициялық-инновациялық стратегияны қалыптастыру сатыларының мәнін айқындайды, ол мыналарды қамтиды: кәсіпорынның эволюциялық саясатының мақсаттары мен міндеттері; оның ғылыми-техникалық дамуының жай-күйі мен перспективалары; кәсіпорынның ғылыми-өндірістік әлеуетінің жай-күйі мен даму үрдістері; өткізу нарықтарындағы бәсекелестік және бәсекелес орта; кәсіпорында өндірілетін өнімнің негізгі топтарының өмірлік циклінің сатылары; әзірлеу және енгізу сатысындағы инновациялық жобалар.

Қазіргі заманғы техника мен технологияларды табысты енгізу үшін елдің тау-кен өндіруші кәсіпорындарға тығыз технологиялық, өндірістік және өткізу байланыстары бар құрылымдар біріктірілетін ғылыми-технологиялық кластерлерді пайдаланған орынды. Шикізат алудан бастап түпкілікті өнім шығаруға дейінгі циклге бағдарланған сатылас интеграцияланған құрылымдарда (СИҚ) қосылған құн тізбегін алудың интегралдық әсері туындайды, бұл кәсіпорынның бәсекеге қабілеттілігін арттырады.

СИҚ-ды практикада іске асыру: ғылым, техника, технологиялар саласындағы дамудың басым бағыттарын айқындау; озық технологиялық процестер саласында ізденістерге арналған шығыстар үлесін айқындау; инновациялық қызметтің тармақталған инфрақұрылымын құру; қаржы-өнеркәсіптік

топтар мен венчурлік қаржыландыру тетіктерін пайдалану; сала кәсіпорындары, жоғары оқу орындары мен ғылыми-зерттеу институттары арасындағы байланыстарды нығайту; инновацияларды қаржыландыру үшін қор құралдарын пайдалану; инновациялық салада лизингті қолдану және т. б. қажеттілігін керек етеді.

Сала кәсіпорындары, жоғары оқу орындары мен ғылыми-зерттеу институттары арасындағы байланыс кооперацияланатын құрылымдар үшін бірқатар пайда әкеледі: бір жолғы шығындар мен тұрақты шығындарды қысқарту, жаңа өнімді игеруді жеделдету есебінен тәуекел деңгейін төмендету; әрбір тараптың артықшылықтарын пайдалану есебінен тұрақты шығындар деңгейін төмендету, өндірісті ауқымда желішілік үнемдеу және ұтымды ету, технологияларды бірлесіп пайдалану; технологиялармен және патенттермен алмасу; ақпараттың бірыңғай банкін қалыптастыру, материалдық ресурстарға қол жеткізу, мамандардың байланыс мәліметтері, бірлескен қызметті үздік үйлестіру және т. б.

Кластерлеу өңірдің дамуын ынталандыру үшін қуатты құрал болып табылады, ол жұмыспен қамтуды, жалақыны, бюджетке аударымдарды ұлғайтудан, өңір өнеркәсібінің тұрақтылығы мен бәсекеге қабілеттілігін арттырудан көрінеді.

Жалпы жүйелік деңгейде жүйенің маңызды сипаттамаларына әсер ететін негізгі факторларға мыналар жатады: болашаққа деген ықтимал макроэкономикалық сценарий; мемлекеттік қаражат есебінен ғылыми-техникалық қызметті қаржыландыру мүмкіндіктерінің өзгеруі; экономикадағы инновациялық процестердің даму үрдістері; макроэкономикалық реформаның негізгі бағыттарының мазмұнының эволюциясы және оны іске асыру мерзімдері. Мемлекеттің маңызды міндеттерінің бірі - өнеркәсіптің барлық салаларында инновациялық қызметті ынталандыру. Инновациялық қызметті ынталандыру механизмі: инновацияларды ұсынуға әсер етуді; техника мен технологияның қазірдің өзінде құрылған түрлеріне сұранысты қалыптастыруды; қолайлы инновациялық ахуалды қалыптастыруға және дамытуға барынша жәрдемдесуді қамтиды.

Елдегі инновациялық қызметті дамытудың қазіргі кезеңінде ең жақсы нұсқа екі параллель процесті қалыптастыру болар еді: бизнес өзінің ғылыми базасын қалыптастырумен айналысады және ғылыми (ЖОО) ұйымдармен кооперациялық байланыстарды дамытады, ал мемлекет инфрақұрылымды белсенді түрде құрады, бірақ елде бәсекелестік нарықтық ортаның болмауы бұл процестерді тежейді.

Әлемдік экономикалық қоғамдастық басымдықтар мен оның даму негіздерінің күрт өзгеруі болмаған кезде дамудың жаңа жолына түсуде, керісінше, жаһандық өзара іс-қимыл жүйесі қолданыстағы байланыстар шеңберін кеңейтеді және нарық субъектілерінің, аймақтардың өзара іс-қимыл мүмкіндіктерін арттырады. Шетелде экономикалық қызметті кластерлеу дәрежесі өте жоғары екені белгілі. АҚШ-та компаниялардың 380-ге жуық кластері жұмыс істейді, негізінен олардың қызмет саласы елдің өнеркәсіптік өндірісі көлемінің 3/5-і өндірілетін өнеркәсіп пен қызметтердің бірқатар қайта өңдеу салаларын қамтиды. Жапонияда шамамен 19 индустриалды округ құрылды, Финляндияда 9 индустриалды округ жұмыс істейді. Тұтастай алғанда, экономикадағы кластерлердің таралуы бәсекелестіктің сипатын және бәсекелестік артықшылықтардағы географиялық орналасудың рөлін түсінудің маңыздылығын көрсетеді.

Елді индустриялық-шикізаттық бағдардан индустриялық-технологиялық бағдарға айналдыру айтарлықтай қаржы қаражатын, іске асырудың ұзақ мерзімдерін және экономиканың шикізат секторын тиімді дамытуды талап етеді. Осы процесті жеделдету – инновациялық процестерді мемлекеттік қолдауды күшейту, өңірдегі инновациялық процестерді жандандыру және ғылыми-технологиялық кластерлерді қалыптастыру үшін алғышарттар жасау кезеңдерін қамтитын ғылыми-технологиялық кластерлерді қалыптастыруға мүмкіндік береді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Pavitt K. Knowledge about knowledge since Nelson & Winter: a mixed record. SPRU, 2002. SPRU Electronic Working Paper Series.; №83, June 2002.
2. Soete L. Social impacts of the information society ~ National and community level / Finnish Institute of Occupational Health, Work in the Information Society, Helsinki., 1996.

РЕЗЮМЕ / RESUME

Омарова Балнур Алтынсаровна
Академия «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан
ИННОВАЦИОННАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ПРОМЫШЛЕННЫХ ПРЕДПРИЯТИЙ

Под инновацией подразумевается внедрение в практическую деятельность научного открытия, изобретения в виде технологии или создание нового продукта безотносительно способов трансфера. Отличительными признаками выступают наличие информационного результата научной деятельности и новизна продукта, технологии, созданного на базе применения открытия или изобретения. Инновационная деятельность горнодобывающего предприятия, дающая значительный конечный положительный результат, это непростая система взаимодействия средств, форм, методов, органов управления, занимающихся научной деятельностью, совершенствованием средств производства, улучшением потребительских свойств вырабатываемой продукции, созданием новых видов продукции. Важнейшим условием инновационного процесса является осознанная необходимость собственника предприятия, топ-менеджеров и всего персонала улучшить существующее положение предприятия и пребывание их в постоянном поиске изменений, реагирования на происходящие перемены внутри и за пределами структуры. Предприятия горнодобывающей отрасли, как участники рыночных отношений, для повышения своей конкурентоспособности должны постоянно заниматься формированием и осуществлением инновационной политики и стратегии. В статье рассматриваются факторы, способствующие развитию инновационной деятельности промышленных предприятий, оказывающих существенное влияние на экономическое развитие страны, а также средства, формы и принципы формирования инновационной стратегии этих предприятий.

Ключевые слова: предприятие, добывающий сектор, природные ресурсы, технологии, инновационный потенциал, инновационная деятельность.

Omarova Balnur
Academy «Bolashaq», Karaganda, Republic of Kazakhstan
INNOVATIVE ACTIVITIES OF INDUSTRIAL ENTERPRISES

Innovation refers to the introduction into practice of a scientific discovery, invention in the form of technology, or the creation of a new product, regardless of the transfer methods. Distinctive features are the presence of an informational result of scientific activity and the novelty of the product or technology created on the basis of the application of a discovery or invention. Innovative activity of a mining enterprise, which gives a significant final positive result, is a complex system of interaction of means, forms, methods, and management bodies engaged in scientific activities, improving the means of production, improving the consumer properties of the products produced, and creating new types of products. The most important condition of the innovation process is the conscious need for the owner of the enterprise, top managers and all staff to improve the existing situation of the enterprise and their constant search for changes, responding to changes taking place inside and outside the structure. Mining companies, as market participants, must constantly develop and implement innovation policies and strategies to improve their competitiveness. The article examines the factors contributing to the development of innovative activities of industrial enterprises that have a significant impact on the economic development of the country, as well as the means, forms and principles of the formation of the innovative strategy of these enterprises.

Key words: enterprise, extractive sector, natural resources, technologies, innovative potential, innovative activity.

List of references:

1. Pavitt K. Knowledge about knowledge since Nelson & Winter: a mixed record. SPRU, 2002. ~ SPRU Electronic Working Paper Series.; №83, June 2002.
2. Soete L. Social impacts of the information society ~ National and community level / Finnish Institute of Occupational Health, Work in the Information Society, Helsinki., 1996.

Пименов Александр Васильевич
3620733@mail.ru
«Академия «Bolashaq», г. Караганды, Республика Казахстан

ФАКТОРЫ ФИНАНСОВОЙ УСТОЙЧИВОСТИ БАНКОВСКОЙ СИСТЕМЫ В КАЗАХСТАНЕ

В данной статье рассматриваются факторы, влияющие на конкурентоспособность и финансовую устойчивость коммерческих банков Казахстана. Дана характеристика конкурентной среды и взаимосвязь внешних и внутренних факторов. Если внутренние факторы подлежат разрешению специалистами самого банка, то в основе группировки внешних факторов раскрывается их роль, значение и проблемы, которые возникают в процессе производства и реализации банковских продуктов и услуг. В частности рассматривается влияние глобализации на стабильность банковской системы и, как следствие, – внедрение инновационных продуктов с кратким отражением перспектив их развития с учетом сложившихся политических, экономических, демографических и иных условий в Казахстане, а также возникающих положительных и отрицательных последствий на финансово-экономическую деятельность банков, что в конечном итоге, отражается на их основных экономических показателях основной деятельности. В современных экономических условиях наибольшее влияние на устойчивость банковской системы оказывают не столько внутренние, а именно внешние факторы, задавая определенные, не зависящие от самих банков параметры их деятельности.

Ключевые слова: финансовая устойчивость, банковская конкуренция, внутренние и внешние факторы, глобализация финансового рынка, банковские инновации.

Финансовая, в том числе и банковская подсистема играют определяющую роль в обеспечении устойчивости экономической системы в целом, что соотносится с их задачами и функциями. Современная финансовая система развивается под влиянием процесса глобализации и регионализации, что предполагают принципиально нового подхода к изучению тенденций ее устойчивого развития.

Финансовая устойчивость банков второго уровня представляют собой результат одновременного воздействия большого числа факторов. Следовательно, изучение стратегии, направленной на повышение конкурентоспособности и финансовой устойчивости коммерческих банков в Казахстане требует дальнейшего исследования с учетом внутренних и внешних факторов, влияющих на финансовую деятельность банков.

Конкурентоспособность коммерческого банка зависит от конкурентной среды. Понятие «конкурентная среда» является устоявшимся и распространённым термином. На основе различных толкований термина «среда» её можно определить как следующие определения:

- ближайшее окружение субъекта (субъекты, с которыми он вступает в регулярные контакты);
- некая субстанция, материальная или нематериальная основа, которая соединяет между собой отдельных экономических субъектов;
- совокупность внешних и внутренних факторов (условий) существования экономического субъекта, способных оказывать на данного субъекта как позитивное, так и негативное влияние.

Исходя из комплексного подхода к анализу факторов, определяющих устойчивость банковской системы, нами предлагается объединить их в две группы: внешние и внутренние, хотя подобное разделение в некоторых случаях довольно условно, так как они взаимосвязаны и взаимообусловлены.

Внутренние факторы можно сгруппировать как организационные, экономические и технологические, которые образуют микросреду банка. Внутренние факторы играют решающую роль в обеспечении устойчивости банковской системы, для этого необходимо обеспечить благоприятные социально-экономические и политико-правовые условия.

К внешним факторам относятся те, которые не зависят непосредственно от деятельности самого банка. Поэтому конкурентоспособность банка в значительной мере будет зависеть от того, насколько соответствует выбранная им форма экономического поведения специфике условий, в которых функционирует банк [1].

Внешние факторы можно обозначить понятием «национальная экономическая среда» и «мировая макроэкономическая среда», в которых банковская система функционирует. На наш взгляд такое разделение внешних факторов имеет значение как для коммерческих банков, так и для проведения эффективной денежно-кредитной политики со стороны Центрального банка страны.

Среди внешних факторов наиболее важными представляются общеэкономические факторы, определяющие специфику национальной экономической среды. Они оказывают существенное, если не определяющее влияние на устойчивость банковской системы. Совокупность экономических факторов отражает состояние экономики, выраженное в интенсивности и способах установления экономических отношений с участием банков. К числу экономических факторов можно отнести потенциал реального сектора экономики, обновление и выбытие производственных мощностей, конкурентоспособность товаропроизводителей, сальдо платежного баланса страны, возможности межотраслевого перелива ресурсов, инвестиции (приток /отток капитала), состояние и развитие финансового рынка, состояние и перспективы развития фондового рынка, политико-правовые и институциональные условия бизнеса в стране.

Ю.С. Калитвенцева и О.И. Лаврушин с помощью корреляционно-регрессионного анализа выявили, что «...Существенным фактором, влияющим на объем корпоративного кредитования, является валовой внутренний продукт. Валовой внутренний продукт отражает объем производства предприятий, что должно значительно влиять на объемы кредитования, так как фундаментальной основой для работы предприятия являются привлеченные ресурсы (банковские кредиты). Существует прямая взаимосвязь между ВВП и объемом корпоративного кредитования» [2].

Изменение любого из этих факторов может повлиять на положение банка на рынке банковских услуг. Эффективное управление конкурентоспособностью банка предполагает умение учитывать изменения конкурентной среды и создавать стратегии, способные удерживать устойчивое состояние независимо от влияния этих факторов.

Главным внешним фактором развития банковского сектора в современном мире стал процесс глобализации, который достиг наибольшего прогресса в финансовой сфере. Важным фактором, воздействующим на устойчивость банковской системы в Республике Казахстан, является как вхождение отечественных банков второго уровня в мировую финансовую систему, так и присутствие иностранных банков в национальной банковской системе, в результате чего усиливается конкуренция как между отечественными финансовыми институтами, так и между отечественными и иностранными банками.

Все возрастающие процессы глобализации усиливают финансовую конкуренцию между странами, оказывая воздействие на процесс дерегулирования, финансовую интеграцию, создание новых финансовых инструментов и введение финансово-технологических инноваций. Положительным последствием процесса финансовой глобализации является внедрение инноваций в банковском секторе, как новая тенденция в его развитии.

Данную тенденцию в развитии банковского сектора необходимо рассматривать не только в связи с процессами усиления конкурентной борьбы в условиях глобализации. Усиление конкурентной борьбы за клиента, за долю на рынке банковских продуктов и услуг связано еще с тем, что глобализация становится важным фактором изменения не только в сфере производства экономических благ, но и в сфере потребления. По мере усиления интеграционных связей коренным образом меняются вкусы и предпочтения потребителей. Потребитель банковских продуктов становится более избирательным, требовательным к качеству того, что ему предлагают. Кроме того, современный потребитель банковских продуктов и услуг более образованный и рациональный, то есть он делает осознанный выбор на основе своих знаний, умеет анализировать информацию. В таких условиях, чтобы удовлетворить потребности клиентов коммерческим банкам приходится постоянно искать и внедрять новые инновационные продукты или совершенствовать уже существующие, а это еще больше усиливает конкурентную борьбу между коммерческими банками за потребителя.

С одной стороны, технологические и информационные нововведения на банковском рынке явились мощнейшим фактором взаимозависимости финансовых рынков. С позиции коммерческого банка принимая решение о кредитовании клиентов банк руководствуется собственными целями и предпочтениями относительно риска и дохода. Насколько точно банк определяет выгодность выдачи кредита зависит от того, насколько полно он информирован относительно всех факторов, влияющих как на риск, так и на доход. Если в будущем доходность кредита в точности соответствует степени предполагаемого риска, то информацию, на основе которой было принято решение, можно считать эффективной.

С другой стороны, технологические и информационные нововведения в банковском секторе оказывают давление на издержки производства и реализации банковских продуктов. С одной стороны, необходимость сокращения затрат, с другой - необходимость увеличивать расходы на внедрение новых информационных и телекоммуникационных технологий создает противоречие между стремлением к экономии и необходимостью крупных капитальных вложений. Разрешить эти противоречия могут только крупные и стабильные банки. Поэтому для отечественных банков второго уровня Казахстана обеспечение стабильности и достаточного уровня ликвидности становится первостепенной задачей.

Результаты внедрения инновационных банковских продуктов и услуг как отмечает Р.Т. Балакина «... могут проявляться в расширении клиентской базы банка и его филиальной сети, увеличении доли рынка, сокращении транзакционных издержек проведения банковских операций, в обеспечении устойчивости функционирования банка в долгосрочной перспективе. В условиях растущей конкуренции на рынках банковских услуг банковские инновации в основном направлены на привлечение новых и удержание существующих клиентов, а также на расширение спектра предоставляемых услуг и совершенствование технологий их предоставления клиентам» [3].

Использование современных банковских информационных технологий ускоряет операционные процессы и тем самым увеличивают предложение банковских продуктов и услуг, повышают их качество. Они способствуют эффективному управлению кредитными рисками и повышает конкурентоспособность банков. Социальная полезность производства и продвижения инновационных банковских продуктов и услуг является критерием качества.

С другой стороны, инновации создают положительные и отрицательные внешние эффекты. В Казахстане эти эффекты во многом связаны социально-психологическими факторами, уровнем развития информационно-коммуникационной системы, уровнем финансовой и технической грамотностью населения.

Для Республики Казахстан, где значительная часть населения проживают в сельских районах, где отсутствует интернет, где нет терминалов, - использование дистанционных взаимоотношений и электронных переводов денег становится проблемой. Кроме того, определенная часть населения в связи с возрастом предпочитают наличные деньги так как существуют определенные причины отрицательного отношения к электронным деньгам в силу привычек, не желание афишировать свои доходы, сомнения относительно стабильности национальной экономики, недоверие к коммерческим банкам. На наш взгляд коммерческие банки должны тщательно изучать все причины, которые отрицательно влияют на продвижение новых банковских продуктов и услуг.

В последние годы казахстанские банки второго уровня добились определенных успехов, но еще существуют недостатки. Казахстанские банки в современных условиях, в первую очередь, должны заботиться о своем имидже. Поэтому банки должны проводить эффективную политику, направленную на улучшение качества и расширение количества услуг не только по электронным карточкам, но и по всем видам услуг. Вместе с тем, электронные карты, Интернет-банкинг, виртуализация банковского обслуживания имеют и отрицательные социальные эффекты.

Специфические особенности банковских продуктов и услуг предполагают особые отношения между тем, кто их производит и тем, кто их покупает. В этих отношениях большую роль играют живое общение, психологические факторы, которые влияют на решение как банка, так и клиента. Особенностью банковских услуг является то, что они индивидуальны для каждого потребителя. Они производятся и тут потребляются. Так как услуги не имеют материально-вещественную форму, клиент не может визуально определить их качество. Кроме того, в силу своей «виртуальности» услуги Интернет-банкинга не могут полностью учитывать психологические аспекты взаимоотношений по схеме «банк-клиент». Кроме того отсутствие непосредственного общения с клиентом может предполагать асимметричность информации. Когда банк получает сведения о другом банке, клиенте, конкуренте (с его согласия или без согласия), между ними формируется особый тип отношений - информационные отношения, поскольку информация лежит в основе принятия рациональных экономических решений [4].

Безусловно, коммерческие банки, особенно виртуальные банки внедряют различные формы непосредственного общения, предоставляя клиенту возможность общаться с сотрудниками банка и оперативно получать ответы на интересующие вопросы через чат-лайны и форумы, но это полностью не снимает проблемы и не устраняет отрицательные социальные эффекты.

Таким образом, рассмотренный перечень внешних факторов, способных оказать воздействие на устойчивость банковской системы, очень индивидуален и зависит от особенностей организации и

содержания работы каждого отдельно взятого банка. Между тем нельзя отрицать, что в современных экономических условиях наибольшее влияние на устойчивость банковской системы оказывают именно внешние факторы, задавая определенные, не зависящие от самих банков параметры их деятельности. Поэтому коммерческим банкам необходимо постоянно осуществлять должный мониторинг и анализ не только микросреды, но и общеэкономических факторов.

Список использованных источников:

1. Шалабай С.И., Шалабаев М.И. Финансовый менеджмент и конкурентоспособность банков Республики Казахстан. Монография. - Алматы: Экономика. 2008. - 350 с.
2. Калитвенцева Ю.С., Лаврушин О.И. Анализ факторов, влияющих на объем кредитования в экономике Российской Федерации //Universum: Экономика и юриспруденция: электрон. науч. журн. - 2017. - № 6(39). URL: <http://7imiversum.com/ru/economy/archive/item/>
3. Р.Т. Балакина. Влияние инноваций на развитие банковского бизнеса. - М.: КноРус, 2018. - 116 с.
4. Ю.А. Юденков и др. Интернет-технологии в банковском бизнесе. Перспективы и риски: Учебно-практическое пособие. - М.: КноРус, 2015. - 318 с.

ТҮЙІНДЕМЕ/RESUME

Пименов Александр Васильевич

«Bolashaq» академиясы, Қарағанды қ., Қазақстан Республикасы

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ БАНК ЖҮЙЕСІНІҢ ҚАРЖЫЛЫҚ ТҰРАҚТЫЛЫҚ ФАКТОРЛАРЫ

Бұл мақалада Қазақстандағы коммерциялық банктердің бәсекеге қабілеттілігі мен қаржылық тұрақтылығына әсер ететін факторлар қарастырылған. Бәсекелестік ортаның сипаттамалары және сыртқы және ішкі факторлардың байланысы келтірілген. Егер ішкі факторларды резервуардың мамандары шешетін болса, онда сыртқы факторларды топтастыру олардың рөлін, маңыздылығын және банктік өнімдер мен қызметтерді өндіру мен сату процесінде туындайтын проблемаларды ашады. Атап айтқанда, жаһанданудың банк жүйесінің тұрақтылығына әсері және соның салдарынан Қазақстанның қазіргі саяси, экономикалық, демографиялық және басқа жағдайларын, сондай-ақ қаржы-экономикалық қызметке пайда болған оң және теріс салдарын ескере отырып, олардың даму болашағын қысқаша көрсете отырып, инновациялық өнімді енгізу. сайып келгенде, олардың негізгі қызметтің негізгі экономикалық көрсеткіштеріне әсер ететін факторлар. Қазіргі заманғы экономикалық жағдайларда банк жүйесінің тұрақтылығына ішкі, сыртқы факторлар әсер етіп, олардың қызметтерінің банктердің өзіне тәуелді болмайтын белгілі бір параметрлерін белгілейді.

Кілттік сөздер: қаржылық, тұрақтылық, банктік бәсекелестік, ішкі және сыртқы факторлар, қаржы нарығының жаһандануы, банктік инновациялар.

Pimenov Akexandr Vasiljevich

Academy "Bolashaq", Karaganda, Kazakhstan

FACTORS OF FINANCIAL SUSTAINABILITY OF THE BANKING SYSTEM IN KAZAKHSTAN

This article examines the factors affecting the competitiveness and financial stability of commercial banks in Kazakhstan. The characteristics of the competitive environment and the relationship of external and internal factors are given. If internal factors are to be resolved by specialists of the bank itself, then the grouping of external factors reveals their role, significance and problems that arise in the process of production and sale of banking products and services. In particular, the impact of globalization on the stability of the banking system and, as a consequence, the introduction of innovative products with a brief reflection of the prospects for their development, taking into account the current political, economic, demographic and other conditions in Kazakhstan, as well as the emerging positive and negative consequences on financial and economic activities banks, which ultimately affects their main economic indicators of the main activity. In modern economic conditions, the greatest impact on the stability of the banking system is exerted not so much by internal, but by external factors, setting certain parameters of their activities that do not depend on the banks themselves.

Keywords: financial stability, banking competition, internal and external factors, financial market globalization, banking innovations.

List of references:

1. Shalabay S.I., Shalabayev M.I., Financial management and competitiveness of banks in the Republic of Kazakhstan: Monograph. – Almaty: Economy, 2008. – 350 p.
2. Kalitventseva Yu.S., Lavrushin O.I. Analysis of factors affecting the volume of lending in the economy of the Russian Federation //Universum: Ekonomiks and jurisprudence: electron. Zhurn. – 2017. - № 6 (39). UPL: <http://7imiversum.com/ru/economy/archive/item/>.
3. Balakin R.T. Influence of innovations on the development of banking business. – M.: KnoRus, 2018. - 116 p.
4. Yudencov Yu.A. et al. Internet technologies in the banking business. Prospects and Risks: Educational and Practical Guide. - M.: KnoRus, 2015. – 318 p.

УДК 331.108.45
МРНТИ 06.81.23

Sheviakova Anna Leonidovna
shevyakova.anna@gmail.com
Bolashaq Academy, Karaganda, Republic of Kazakhstan

Tugina Irina Valerievna
I.tyugina@atameken.kz

**"Atameken" National Chamber of Entrepreneurs of the Republic of Kazakhstan, Nur-Sultan,
Republic of Kazakhstan**

**"South Ural State University" Federal State Autonomous Educational Institution of Higher Education
(National Research University), Chelyabinsk, Russian Federation**

Malitskaya Natalia Anatolyevna
malitskiy-79@mail.ru

**Master's student of the Bolashaq Academy, Karaganda,
Republic of Kazakhstan**

DEVELOPMENT OF COMPETENCIES OF ENTERPRISE PERSONNEL UNDER THE INFLUENCE OF INDUSTRY 4.0, INCLUDING THE ROLE OF NGOS

The article reveals the requirements for the entry of the world economy into the fourth industrial revolution and Industry 4.0 to the competence of the personnel of enterprises. Industry 4.0 promises new digital solutions to optimize the entire flow of value creation in production systems. The article systematizes company specific competencies and skills of employees and, based on them, form recommendations and solutions for enterprises, as well as describes the role of NGOs in the possible solution of these problems.

Keywords: Industry 4.0., competences, digitalization, enterprises, training and learning, NGO, professional development

Introduction

A successful transition to Industry 4.0 in the coming years will determine the competitiveness and future viability of Russian and Kazakh industry, as well as the creation of added value in Russia and Kazakhstan as a new place to locate business. Technological opportunities for linking objects, data and processes open up both opportunities for improving the efficiency of industrial processes and constructive potential for developing new business models. This will revolutionize not only products and production, but also industrial value creation. Industry 4.0 is expected to benefit both large companies and small and medium-sized businesses (SMEs) and non-governmental organizations (NGOs) as the most flexible and adaptive structural elements of the economy. Industry 4.0 is transforming the world of work in a sustainable way.

Germany started the national programs of "organized" digital economy, having adopted the concept "Industry 4.0" in 2012. To date, such strategies have been adopted and provided with regulatory documents in almost two dozen countries from the local "Smart Nation" in Singapore (2015) to the global Chinese concept of "Internet +" (2015) and the launch of the Russian digital economy program (2016). The issues of economic development, which take into account regional peculiarities, peculiarities of formation of

economic and political associations, have been repeatedly considered in the works of economists and sociologists (Delmon, 2015; Boronenko & Lavrinenko, 2015; Petrenko, Shevyakova et al., 2016, 2019).

The purpose of the conducted research on the basis of analysis of necessary competences for successful integration of Kazakhstan and Russian enterprises into Industry 4.0 is to systematize company specific competences and skills of employees, to develop directions of author's roadmap of implementation for development of competences in Industry 4.0, and also to form recommendations and solutions for NGOs, which will undoubtedly participate in this process.

The majority of world companies consider the Industry 4.0 as an opportunity. At the same time, there are still many questions regarding its implementation. Small and medium enterprises, as well as NGOs in particular, are much more cautious about the possibilities of the fourth industrial revolution than large companies and, compared to them, have a greater need to develop - both to implement the Industry 4.0, and to improve the skills of their staff.

Skills Development for Industry 4.0

Industry 4.0 describes an economic paradigm shift that brings both opportunities to improve process efficiency and the potential for the development and transformation of value addition and new business models of (industrial) companies. Digital change is increasingly breaking down tight value chains. Flexible value-added networks, platform markets and innovative intellectual services are replacing them. The real-time networking of products, processes and infrastructures heralds the fourth industrial revolution, in which supply, production, service and delivery, as well as customer service, will be linked to each other over the Internet. Both the increase in process efficiency in line with Industry 4.0 and the development and implementation of new business models during digitization require new or changed management and workforce skills.

The fourth industrial revolution is also leading to sustainable changes in the world of work. The new degree of flexibility and digital networks require innovative qualification solutions that are available depending on the situation and make the behavior of autonomous cyberphysical systems transparent to humans.

The competence development research industry for Industry 4.0 is based on the fundamental assumption that:

- There is a significant need for competence development for Industry 4.0 at Russian and Kazakh enterprises,
- SMEs and NGOs set different priorities in competence development compared to large enterprises,
- Targeted employee development measures are needed as a key to creating digital change.

The fourth industrial revolution is not only a long-term change in the existing models of value added and industrial production, but also in the world of work, the forms of organization in enterprises, as well as the requirements for the competence and qualification of the workforce. However, the prospects for the future development of work, the competence profiles of employees and the impact on employment are assessed differently by different researchers (Abele et al., 2015, 2017; Monostori et al., 2016; Kagermann et al., 2013; Liker, 2004; Bauernhansl et al., 2016). The discussion on competence and qualification development requirements for Industry 4.0 is currently in its infancy (Metternich et al., 2017; Tisch et al. 2013; Enke et al. 2015; Meudt et al. 2017).

This article cannot provide a comprehensive analysis, but it does attempt to contribute independently to the overall picture and to identify skill requirements for Industry 4.0 based on empirical evidence. Based on this, recommendations for action will be made for companies (including NGOs), policymakers, and education providers, and methodological entry points for qualification solutions will be identified.

The starting point here is that the digital change and implementation of Industry 4.0 does not follow a deterministic model, but rather that there are a variety of technical and organizational alternatives that can be influenced and shaped by specific company and labor policy decisions. As a social and technical system, Industry 4.0 focuses on the interdependent linkages between all elements of the production system. It takes into account the interactions between technology, people, and organization, as well as the operating and policy environment, strategic and regulatory specifications, networking, and value chain development.

Implementation of Industry 4.0 opens up a wide range of development options. Since it can be assumed that the spread of digital technologies will not occur simultaneously and that there will be significant challenges at the human, operational and organizational levels, the complementary design concepts, in particular, have great technological and economic potential for the implementation of Industry 4.0.

Future qualification needs and use of professional development tools

A decisive component for the successful implementation of Industry 4.0 in enterprises and the expansion of opportunities for the future working world is the qualification of employees. This requires, on the one hand, the determination of future requirements to company competences (company specific competences). A company can meet these needs through technology acquisition, external consulting, recruitment, cooperation with external service providers or training of its own staff (which in our opinion is a niche for NGOs). On the other hand, the expected skills that are important to the company's own employees, as well as their skills, should be specified.

A change in job descriptions places new demands on the skills needed in companies and on the skills of the workforce. The results of the research allowed systematizing the company specific competences and skills of employees:

1) Technology and data-centric competencies and skills, which cover special competences in the development, application and mastery of digital technologies.

2) Process and customer-centric Competencies and Skills describe the understanding of relationships in value-added networks, including the organization and coordination of customer relationships.

3) Infrastructure and organization-centric Competencies and Skills refers to working with key technical components in the enterprise and soft skills.

The decisive goal of developing competencies for Industry 4.0 at Russian and Kazakh enterprises and the corresponding qualifications of those already working is to avoid the so-called "digital divide", as digitalization is the fundamental basis of Industry 4.0. However, successful application of such modern digital technologies cannot be achieved by delegating such topics only to IT specialists, but requires a comprehensive understanding of methods and concepts by users. However, this knowledge and experience is subject to complex and, depending on the target group, previously unknown relationships.

In order to facilitate the development of competencies for Industry 4.0, the following recommendations should be taken into account by the institutions:

Development of framework conditions and awareness raising

While most companies see Industry 4.0 as a breakthrough opportunity, small and medium enterprises have mixed views on this topic. In order to reduce the number of reservations, it is necessary to create an understanding of the causes and a revolutionary idea of Industry 4.0. Dedicated decentralized process management is not an end in itself, but preserves a company's ability to act and respond in future complex and rapidly changing market conditions.

Further Development of Business Models

A critical analysis of the current business model directly follows from an understanding of the destructive nature of Industry 4.0 for established and traditional ways of doing business. This can be changed due to the introduction of new technologies, for example, digitalization facilitates contact with end users and, if necessary, direct sale of products. One-component production technologies - such as 3D printing - will change the supply landscape and increase customer expectations for more personality personality.

Targeted change management

The digitalization and implementation of Industry 4.0 is usually accompanied by changes in organizational structure (e.g. in the form of a reduction in the hierarchy in favor of increased personal responsibility) and staffing structure (e.g. in the sense of workforce development), as well as sometimes a completely different understanding of the business and very often outsourcing. For this reason, change management should be integrated as part of the competence development in companies - especially among managers. SMEs and NGOs, in particular, often need external support in implementing change management processes. Besides that, further training should be fixed as a permanent strategic task in management and human resources departments.

Developing a digitalization strategy

The use of new and innovative technologies is an important aspect of Industry 4.0, although concepts for Industry 4.0 can also be implemented on a small scale. The large-scale use of modern technologies - from intelligent mobile devices for an employee through cloud services to autonomous transport systems without a driver - is, as a rule, inevitable. The key advantage (in accordance with the spirit of Industry 4.0) is that it allows the company to remain flexible and adaptive. Digitalization makes data more complete, fast and accurate, providing a transparent overview of the production system and all other business areas.

Professional development of employees

To successfully implement the Industry 4.0, employees must be appropriately qualified. This applies to all areas of qualification in enterprises: training in digitalization of content is as important for dual training

and qualified work as it is for all forms of professional development. The most important qualification topics are data evaluation and analysis, process management and customer relationship management. This qualification must be continuous during the gradual implementation of Industry 4.0.

For this purpose, it is important to make the qualification a management task. It is recommended that digital formats be used for content transfer. They allow to demonstrate correlations using real, digitally available process data. Smart terminals, connected to the cyber level, can give employees knowledge.

The development of holistic competence for Industry 4.0 requires the interaction of several participants, which occurs at different stages, which can usually be divided into implementation, development, consolidation and sustainable bindings. The level of company leadership plays an important role in this process. Other participants are universities and public educational institutions, private educational institutions, centers of competence for SMEs, NGOs, associations and trade unions. For example, for NGOs, as well as associations, chambers and unions, potential roles in competence development are as follows:

- integration of all stakeholders;
- creation of framework conditions and awareness raising;
- conducting information campaigns and posting promotional materials on websites;
- networking and assistance in obtaining information;
- creation of seminars and special formats of events for business leaders;
- active promotion and development of concepts for the integration of people into the Industry 4.0;
- creating opportunities for presentation of best practices through networks and exchange of experience.

Conclusion

The areas of data evaluation and analysis, process management and increasing process know-how, as well as interdisciplinary thinking and action, are considered by enterprises as central elements of staff qualification for Industry 4.0. Information technology competencies - above all as extensive knowledge - are also regarded as being of great importance for the fourth industrial revolution. When setting priorities for the future, differences will become apparent: while large companies focus on technology and data-centric topics, SMEs and NGOs will focus on customer-centric processes and areas of expertise related to infrastructure and organization.

In general, Russian and Kazakh companies have significant development potential for further implementation of digital technologies. This is especially true for SMEs and NGOs. Against this background, it is obvious that it is necessary to raise awareness of digital changes in SMEs and NGOs and convey not only the benefits of Industry 4.0, but also clear strategies for its implementation.

List of references:

1. Abele E., Metternich J., Tisch M., Chryssolouris G., Sihn W., ElMaraghy H., Hummel V., Ranz F. 2015. Learning factories for research, education, and training, *Procedia CIRP*.
2. Abele E., Chryssolouris G., Sihn, Metternich W., et al. 2017. Learning factories for future oriented research and education in manufacturing, *CIRP annals* 66, 803-826.
3. Bauernhansl T., Krüger, G. Reinhart J., Schuh G. 2016. WGP-Standpunkt Industrie 4.0, *Wissenschaftliche Gesellschaft für Produktionstechnik*.
4. Boronenko V., Lavrinenko, O. 2015. *Territorial development of Iceland: case study of social and economic interactions within global context*. Social sciences for regional development in 2015: Proceedings of the X International scientific. Conf. (16-17 October 2015). Daugavpils University Latvia.
5. Brynjolfsson E. and Kahin B. (editors). 2000. *Understanding the Digital Economy*, The MIT Press, Cambridge, Massachusetts, and London, England, 2000,408 p.
6. Enke J., Kraft K., Metternich J., *Competency-oriented Design of Learning Modules*. 2015. *Procedia CIRP* 32, 7-12.
7. Kagermann H., Wahlster W., Helbig J. 2013. *Umsetzungsempfehlungen für das Zukunftsprojekt Industrie 4.0: Abschlussbericht des Arbeitskreises Industrie 4.0*, Forschungsunion.
8. Liker J.K. 2004. *The Toyota way: 14 management principles from the world's greatest manufacturer*. McGraw-Hill, New York u.a.
9. Metternich J., Adolph S., Hambach J., Hertle C. et al. 2017. *Lean 4.0: Durch Digitalisierung die nächste Stufe der Exzellenz erreichen - der Darmstädter Ansatz*, *Praxishandbuch Industrie 4.0: Branchen - Unternehmen - M&A*.
10. Meudt T., Metternich J., Abele E. 2017. Value stream mapping 4.0: Holistic examination of value stream and information logistics in production, *CIRP Annals-Manufacturing Technology* 66, 413-416.

11. Monostori L., Kádár B., Bauernhansl T., Kondoh S. et al. 2016. Cyber-physical systems in manufacturing, *CIRP Annals-Manufacturing Technology* 65, 621-641.
12. Olefirenko O., Petrenko E., Shevyakova A., Zhartay, Z. 2016. Towards economic security through diversification: case of Kazakhstan, *Entrepreneurship and Sustainability Issues* 5(4): 509-518. doi: [http://dx.doi.org/10.9770/jssi.2016.5.4\(6\)](http://dx.doi.org/10.9770/jssi.2016.5.4(6))
13. Shevyakova, A., Petrenko E. 2019. Features and Perspectives of Digitization in Kazakhstan// Ubiquitous Computing and the Internet of Things: Prerequisites for the Development of ICT. *Studies in Computational Intelligence*// In: Popkova E. (eds). 2019, vol 826. Springer, Cham. doi: https://doi.org/10.1007/978-3-030-13397-9_91
14. Shevyakova A., Shalaev V., Vechkinzova E., Vatyukova O. 2019. Innovative economy in the 21st century: contradiction and opposition of developed and developing countries // *The 21st Century from the Positions of Modern Science: Intellectual, Digital and Innovative Aspects*// In: Popkova E. (eds). *ISC 2019. Lecture Notes in Networks and Systems*, vol 91. Springer, Cham, pp.552-560. doi: 10.1007/978-3-030-32015-7_62
15. Tisch M., Cachay J., Abele E., Metternich J. et al. 2013. A Systematic Approach on

ТҮЙІНДЕМЕ/RESUME

Шевякова Анна Леонидқызы
«Болашак» академиясы, Қарағанды, Қазақстан Республикасы
Тюгина Ирина Валерийқызы
«Атамекен» Қазақстан Республикасының Ұлттық кәсіпкерлер палатасы, Нұр-Сұлтан,
Қазақстан Республикасы
«Оңтүстік Орал мемлекеттік университеті» жоғары білім берудің федералды мемлекеттік
автономды оқу орны, Челябинск, Ресей Федерациясы
Малицкая Наталия Анатолий қызы
«Болашак» академиясының магистранты, Қарағанды, Қазақстан Республикасы
ИНДУСТРИЯ 4.0 ӘСЕРІНЕН КӘСПОРЫНДАР ПЕРСОНАЛЫНЫҢ ҚҰЗЫРЕТТЕРІН
ДАМУ, ОНЫҢ ІШІНДЕ ҮЕҮ РӨЛІ

Мақалада әлемдік экономиканың төртінші өнеркәсіптік революцияға және Индустрия 4.0-ге кәсіпорындар персоналының құзыретіне енуіне қойылатын талаптар көрсетілген. Индустрия 4.0 өндіріс жүйелеріндегі барлық құндылықтар ағымын оңтайландыру үшін жаңа цифрлық шешімдерді уәде етеді. Мақала компания қызметкерлерінің нақты құзыреттері мен дағдыларын жүйелейді және олардың негізінде кәсіпорындарға ұсыныстар мен шешімдер қалыптастырады, сондай-ақ осы мәселелерді шешуде қоғамдық ұйымдардың рөлін сипаттайды.

Кілтті сөздер: Индустрия 4.0., Құзыреттер, цифрландыру, кәсіпорындар, оқыту және тәрбиелеу, ҮЕҮ, біліктілікті арттыру.

Шевякова Анна Леонидовна
Академия «Volashaq», Караганда, Республика Казахстан
Тюгина Ирина Валерьевна
Национальная палата предпринимателей Республики Казахстан "Атамекен", Нур-Султан,
Республика Казахстан
"Южно-Уральский государственный университет" Федеральное государственное автономное
образовательное учреждение высшего образования, Челябинск, Российская Федерация
Малицкая Наталия Анатольевна
Магистрант Академии «Volashaq», Караганда, Республика Казахстан
РАЗВИТИЕ КОМПЕТЕНЦИЙ ПЕРСОНАЛА ПРЕДПРИЯТИЯ ПОД ВЛИЯНИЕМ ОТРАСЛИ
4.0, ВКЛЮЧАЯ РОЛЬ НПО

В статье раскрыты требования к вступлению мировой экономики в четвертую промышленную революцию и промышленности 4.0 к компетентности персонала предприятий. Отрасль 4.0 обещает новые цифровые решения для оптимизации всего потока создания стоимости в производственных системах. В статье систематизированы специфические компетенции и навыки сотрудников предприятия и на их основе сформулированы рекомендации и решения для предприятий, а также описана роль неправительственных организаций в возможном решении этих задач.

Ключевые слова: Индустрия 4.0, компетенции, цифровизация, предприятия, обучение и образование, НПО, повышение квалификации.

АВТОР ТУРАЛЫ МАҒЛҰМАТ

Байтасова Әмина Берікқызы, экономика ғылымдарының магистрі, «Bolashaq» Академиясы «Қаржы» кафедрасының аға оқытушысы, Қарағанды, Қазақстан Республикасы.

Глухова Валентина Ивановна, Михаил Остроградский атындағы Кременчуг ұлттық университеті, Кременчуг, Украина

Дәрібекова Айгүл Сағатбекқызы, «Bolashaq» академиясы «ЖМ «Қаржы» кафедрасының профессоры, экономика ғылымдарының кандидаты

Омарова Балнұр Алтынсаровна, «Қаржы» кафедрасының профессоры, «Bolashaq» академиясы ЖМ, Қарағанды, Қазақстан Республикасы

Пименов Александр Васильевич, «Bolashaq» академиясы «ЖМ «Қаржы» кафедрасының доценті, экономика ғылымдарының кандидаты

Шевякова Анна Леонидқызы, м.ғ.д., «Болашақ» академиясының доценті, Қарағанды, Қазақстан Республикасы

Тюгина Ирина Валерийқызы, «Оңтүстік Орал Мемлекеттік Университеті» докторанты, Ресей Федерациясы, Челябині қаласы, жоғары білім берудің федералды мемлекеттік автономды білім беру мекемесі; «Атамекен» Қазақстан Республикасы Ұлттық кәсіпкерлер палатасының шағын бизнесті дамыту департаментінің басқарушы директоры - директоры, Нұр-Сұлтан, Қазақстан Республикасы

Малицкая Наталия Анатолійқызы, «Болашақ» академиясының магистранты, Қарағанды

СВЕДЕНИЕ ОБ АВТОРЕ

Байтасова Амина Бериковна, магистр экономических наук, старший преподаватель кафедры «Финансы» Академии "Bolashaq", Караганда, Республика Казахстан.

Глухова Валентина Ивановна. Кременчугский национальный университет имени Михаила Остроградского, Кременчуг, Украина

Дарибекова Айгуль Сагатбековна, профессор кафедры «Финансы» «Академия «Bolashaq», кандидат экономических наук

Омарова Балнур Алтынсаровна, профессор кафедры «Финансы» ЧУ «Академии «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан.

Пименов Александр Васильевич, доцент кафедры «Финансы» ЧУ «Академия «Bolashaq», кандидат экономических наук

Шевякова Анна Леонидовна, доктор экономики, к.э.н., доцент Академии «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан.

Тюгина Ирина Валерьевна, докторант «Южно-Уральский государственный университет» Федеральное государственное автономное образовательное учреждение высшего образования, Челябинск, Российская Федерация; управляющий директор- директор Департамента развития малого бизнеса Национальной палаты предпринимателей Республики Казахстан «Атамекен», Нур-Султан, Республика Казахстан

Малицкая Наталия Анатольевна, магистрант Академии «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан/

INFORMATION ABOUT AUTHOR

Baitassova Amina, master of Economics, senior lecturer of the Finance Department of the Bolashaq Academy, Karaganda, Republic of Kazakhstan.

Glukhova Valentina Ivanovna, Kremenchug National University named after Mikhail Ostrogradsky. Kremenchuk, Ukraine

Daribekova Aigul Sagatbekovna, Professor of the Finance Department of the bolashaq Academy, candidate of economic Sciences

Omarova Balnur, professor of the department «Finance» CHU «Academy «Bolashaq», Karaganda, Republic of Kazakhstan.

Alexander V. Pimenov, associate Professor of the Department of Finance, bolashaq Academy, candidate of economic Sciences

Shevyakova Anna Leonidovna, Doctor of Economics, Ph.D., associate professor of the Academy "Bolashaq", Karaganda, Republic of Kazakhstan

Tyugina Irina Valerievna, PhD student "South Ural State University" Federal State Autonomous Educational Institution of Higher Education, Chelyabinsk, Russian Federation; Managing Director - Director of the Small Business Development Department of the National Chamber of Entrepreneurs of the Republic of Kazakhstan "Atameken", Nur-Sultan, Republic of Kazakhstan

Malitskaya Natalia Anatolyevna, Master's student of the Bolashaq Academy, Karaganda, Republic of Kazakhstan;

УДК 81:373
МРНТИ 16.21.21

Ахметова Нұрбала Темірхановна.
nurbala.a@mail.ru
ЖММ «Болашақ» академиясы
Қарағанды қ. Қазақстан Республикасы

СӨЗЖАСАМДЫҚ ТӘСІЛДЕР

Мақалада сөзжасамның зерттеу нысандарының бірі – сөзжасамдық тәсілдер түрлері қарастырылған. Сөзжасамдық тәсілдер бірден қалыптаспағандығы, уақыт өте келе, бірте-бірте қалыптасқандығы жөнінде айтылған. Қазақ тілінің сөзжасам жүйесінде көне замандардан бері қарай қолданылып әбден орныққан, қалыптасқан негізгі тәсілдер түрлері көрсетілген.

Кілт сөздер: синтетикалық тәсіл, аналитикалық тәсіл, лексика-семантикалық тәсіл, тілдік бірлік, лексикалық мағыналы сөз, туынды сөз, туынды түбір, негізгі морфема, көмекші морфема сөз, жұрнақ, біріккен сөздер, қос сөздер, тіркескен күрделі сөздер, қысқарған сөздер.

Сөзжасам – тіл білімінің жаңа мағыналы туынды сөздердің қалыптасуы мен мағыналық жағынан дамуын, жасалу тәсілдерін зерттейтін саласы. Зат не құбылыс туралы ұғым тілде таңбаланып, сөзжасамдық процесс негізінде атау ретінде танылады. Сөзжасамның зерттеу нысандарының бірі – сөзжасамдық тәсілдер. Сөзжасамдық тәсілдер ірден қалыптаспаған, уақыт өте келе, бірте-бірте қалыптасқан. Қазақ тілінің сөзжасам жүйесінде көне замандардан бері қарай қолданылып әбден орныққан, қалыптасқан негізгі тәсілдері мыналар:

- 1) синтетикалық тәсіл,
- 2) аналитикалық тәсіл,
- 3) лексика-семантикалық тәсіл.

Сөзжасамның синтетикалық тәсілі. Қосымшалы тілдерде синтетикалық сөзжасамдық тәсіл туынды сөз жасауда негізгі тәсілдер тобына кіреді. Түркі тілдері, оның ішінде қазақ тілі қосымшалы тілдер болғандықтан, сөзжасамның синтетикалық тәсілі тілімізде туынды сөз жасауда негізгі қызмет атқарады. Синтетикалық тәсіл арқылы туынды сөз жасауда екі тілдік бірлік қызмет атқарады: 1) лексикалық мағыналы сөз, 2) сөзжасамдық жұрнақ. [1].

Синтетикалық тәсіл арқылы сөзжасамға қатысатын бұл тілдік бірліктердің әрқайсысының атқаратын өзіндік қызметі бар.

Туынды сөз жасауға қатысатын лексикалық бірлік туынды сөздің мағынасына арқау болады. Сондықтан да туынды сөз жасауға лексикалық мағыналы сөздер ғана қатысады. Мысалы, табыскер, шырайлы, өнерпаз сөздеріне табыс, шырай, өнер сөздері негіз болып тұр, сондықтан олар негіз сөздер деп аталады. Туынды сөз жасауға қатысатын лексикалық бірліктерге қойылатын негізгі талап – оның лексикалық мағынасы болуы. Ал оның тұлғасы мен құрамына ешқандай шек қойылмайды, сондықтан туынды сөздің негіз сөзінің қызметін негізгі түбір сөз де, біріккен сөз де, қысқарған сөз де атқара береді. Мысалы, ем деген сөзден – ші қосымшасы арқылы емші деген жаңа сөз жасалған. Бұл жерде, ең алдымен –ші қосымшасы арқылы жаңа мағыналы (адам, яғни емдейтін адам) сөз туған. Бұл –ші қосымшасы арқылы туған жаңа лексикалық мағынасы. Екіншіден жаңа мағыналы сөздің ұғымы адамға байланысты, адамның мамандығына, қабілеттілігіне, икемділігіне, т.б. қасиеттеріне байланысты болғандықтан, әрі ол лексикалық мағына жалпыланып заттық мәнге қатысты болғандықтан, жаңа туынды сөз зат есім болып тұр. Синтетикалық тәсілдегі екінші тұлға, екінші тілдік бірлік – сөзжасамдық жұрнақ. Синтетикалық сөзжасамда жұрнақ негізгі мүше болып саналады, синтетикалық тәсіл арқылы туынды түбірді тек жұрнақ жасайды.

Синтетикалық тәсіл арқылы жасалған туынды сөздер туынды түбір деп аталады. Туынды түбір негіз сөз бен сөзжасамдық жұрнақ арқылы жасалады. Мысалы, арда+гер = ардагер, көрер+мен = көрермен, дәріс+хана = дәрісхана, ой+ла = ойла, айып+кер = айыпкер, сәулет+ші = сәулетші т.б.

Сонымен туынды түбірлер бір негізгі морфема мен бір көмекші морфемадан тұрады. Мысалы, өнерпаз>өнер (негізгі морфема)+паз (көмекші морфема). Осы сияқты барлық туынды түбірлер негізгі морфема мен көмекші морфемадан яғни лексикалық мағыналы сөз бен жұрнақтан тұрады.

Синтетикалық тәсіл арқылы жасалған туынды түбірлердің құрамындағы тілдік бірліктердің әрқайсысының орны бар, негіз сөз бірінші орында тұрады, жұрнақ екінші орында тұрады.

Туынды түбірдің құрамындағы морфемалардың орны тұрақты. Бұл заңдылықтан ауытқу тек басқа тілден кірген кейбір сөздерде кездеседі. Мысалы, *бисаясат, бейкүнә т.б.* Мұндай жағдай біздің тіліміздің заңдылығына жатпайды.

Туынды түбір жасаушы жұрнақтың да атқаратын өзіндік қызметі бар. Оның негізгі қызметі - туынды лексикалық мағына жасау. Сондықтан көпшілік сөзжасамдық жұрнақтар лексикалық жаңа мағына жасайды. Мысалы, *ойыншық* туынды түбірін жасаған -шық жұрнағы *ойын* негіз сөзінен басқа лексикалық мағына яғни ойнайтын заттың атын жасаған. Сонда мұндағы *ойын* сөзінің лексикалық мағынасынан *ойыншық* туынды түбірінің лексикалық мағынасы басқа.

Сөзжасамдық жұрнақтардың көбі осылайша жаңа лексикалық мағына жасайды. Олар - тілдегі ең көп жұрнақтар. Осы жағдай сөзжасамдық жұрнақ жаңа лексикалық мағына жасайды деген ұғымды қалыптастырған.

Сөзжасамдық жұрнақтың ішінде сөздің лексикалық мағынасын мүлдем өзгертпей, негіз сөздің мағынасын түрлендіретін жұрнақтар да бар. Мысалы, әкетай, жиеншар, басқаша, белес, әкежан, балақан, бірінші, біреу, ондаған т.б. осы сияқты туынды түбірлердің құрамындағы жұрнақтар негіз сөздің лексикалық мағынасын өзгертпей, оларға түрлі мағына қосқан.

Мұндай тілдік құбылыс басқа тілдерде де бар. Мысалы, орыс тілінде мұндай туынды түбірлердің мағынасын «модифицирующие значения» деп атаған.

Сондықтан сөзжасамдық жұрнақтар екіге бөлінеді:

1) лексикалық мағына жасайтын жұрнақтар,

2) лексикалық мағынаны түрлендіретін жұрнақтар. [2]. Сөзжасамдық жұрнақтардың әрқайсысының жеке мағынасымен бірге, жалпы мағыналары да бар. Айталық, бір топ жұрнақтардың мағынасы заттық ұғыммен байланысты. Мысалы, саудагер, көрме, емхана, оттық, сусын, белес, ауылдас т.б. осы сияқты туынды түбірлерді жасайтын жұрнақтардың мағынасы заттық ұғыммен байланысты. Ал *сәнкой, көңілді, өнімді, тапқыш, әсемпаз, жинақы, сыншыл, сәнді, көйлекшең, ақылды, көреген, білгіш* сияқты туынды түбірлердегі жұрнақтар сындық белгі мағынасын жасаған.

Мына туынды түбірлердегі жұрнақтар қимыл мағынасын жасаған: басқар, байы, сына, ағар, бөліс, қарай, көкте, ұзар, ақта, жина т.б.

Жұрнақтар мағынасымен байланысты сөз таптарына телулі болады. Әр сөз табының өз сөзжасамдық жұрнағы бар. Олар әр сөз табына қатысты туынды түбір сөз жасайды. Бұл жағдайға байланысты әр сөз табының өзіндік сөзжасамы қалыптасқан. Синтетикалық тәсіл барлық сөз табында сөзжасамдық қызмет атқарады.

Сөзжасамның аналитикалық, тәсілі. Аналитикалық сөзжасамдық тәсіл - тілімізде көне замандардан келе жатқан, тілімізді көптеген күрделі сөздермен толықтырған өнімді тәсіл. Ол көпшілік тілдердің сөзжасамынан орын алады. Ал кейбір тілдерде негізгі сөзжасамдық тәсіл болып саналады. Мысалы, ондай тілдерге жапон, қытай тілдері жатады.

Аналитикалық тәсіл деп екі я онан да көп сөзден бір лексикалық мағыналы сөздің жасалуы аталады. Мысалы, Екібастұз, ойтолғау, Нүрдәулет, Қызылорда, баспасөз, он сегіз, келіп кет т.б. Бұл мысалдардың біріншісі үш сөзден, қалғандары екі сөзден құралған.

Қосымшалы тілдерде аналитикалық тәсіл басқа тәсілдер қатарынан орын

Аналитикалық тәсіл арқылы жасалған туынды сөздер күрделі сөздер деп аталады. Күрделі сөздер толық мағыналы сөздерден жасалады.

Аналитикалық тәсіл арқылы жасалған күрделі сөздердің бәрі екі лексема арқылы жасалады, бірақ күрделі сөзде олардың әрқайсысы өзінің жеке тұрғандағы мәнін сақтамай, бір тұтас мәнге көшеді. Қазақ тілінде аналитикалық тәсіл жиі қолданылатын, өнімді тәсіл болумен бірге, оның іштей бірнеше түрі бар: 1) сөзқосым, 2) қосарлау, 3) тіркестіру, 4) қысқарту сияқты аналитикалық тәсілдің төрт түрі бар.

Бұлардың әрқайсысы да тілдің сөзжасамында өнімді қызмет атқарады, олар арқылы жасалған туынды күрделі сөздер тілде ете мол. Аналитикалық тәсілдің бұл ішкі түрлері арқылы жасалған күрделі сөздер де бір-бірінен басқа-басқа болады. Аналитикалық тәсілдің осы ішкі төрт түрі күрделі сөздің төрт түрін жасайды. Олар: біріккен сөздер, қос сөздер, тіркескен күрделі сөздер, қысқарған сөздер.

Сөзжасамның лексика-семантикалық тәсілі. Лексика-семантикалық тәсіл арқылы, зат есімге заттану арқылы көшкен сөздер өте көп: *бүлдірген, ағарған, қорған, қамал, айтыс, қоршау, ақ, асар, жетісі, екпін, тіл т.б.*

Лексика-семантикалық тәсіл арқылы тілде ғылымның әр саласында терминдер көп жасалған: сөз, буын, мағына, есім, шылау, Үстеу (тіл білімі), күн, нарық (экономика), тенеу, суреттеу, өлең, әңгіме (әдебиет), қимыл, қозғалыс (физика), үш бұрыш, көбейту, қосу, алу (математика) т.б.

Лексика-семантикалық тәсіл арқылы сөздің жаңа мағынаға көшуіне байланысты сөз бір сөз табынан екінші сөз табына ауысады, оны ғылымда конверсия деп атайды. Конверсия жолымен жаңа сөздің жасалуы - өте көп тараған тәсіл, оның ішкі ерекшеліктері де бар. Лексика-семантикалық тәсілде сөз мағынасының өзгеруіне байланысты ол үнемі бір сөз табынан екінші сөз табына ауыса бермейді. Сондықтан лексика-семантикалық тәсілдің іштей айырмасы бар:

- 1) сөздің жаңа мағына алуына байланысты басқа сөз табына көшуі,
- 2) сөз жаңа мағына алса да, сөз табын өзгертпей, өз сөз табының құрамында қалуы.

Сөздің жаңа мағына алуына байланысты басқа сөз табына көшуі. Ешбір тілдік бірліктің көмегісіз, сөз дыбыстық құрамын сақтай отырып, мағынасы өзгеріп, басқа сөз табына көшеді. Мысалы, қорған, айтыс, жарыс, бірге, біреу, басқа, өзге т.б. Бұл сөздердің дәл осы тұлғада, осы құрамда тілде басқа мағыналары бар және ол мағыналары алғашқы негізгі мағынаға жатады. Олар: 1) қорған, айтыс, жарыс-етістік, қимыл, бірге, біреу-сан есім, сандық ұғым, басқа-сын есім, өзгеше-есімдік.

Жоғарыда осы сөздердің: 1) қорған, айтыс, жарыс зат есімге көшкен мағынасы, 2) біреу - есімдікке көшкен мағынасы, 3) бірге, басқа, өзге - сын есімге көшкен мағынасы келтірілді.

Сөздің жаңа мағынаға ие болуы, сол арқылы басқа сөз табына көшуі түрлі жолмен іске асады. Оның ішінде ғылымда заттану (субстантивация)-тілдерге кең тараған түрі. Ал заттану - көбіне ықшамдау заңдылығына байланысты болатын құбылыс. Мысалы, қазіргі тілде *бір жұма, бір жеті* деген тіркестер бір-бірімен мағыналас. Осындағы *жеті (апта)* сөзінің заттық мағынасы *алғаш жеті күн* мағынасында қолданылып, *күн* сөзінің қолданыста түсіп қалып, ықшамдалуынан оның заттық мағынасы *жеті* сөзіне көшкен, сонда *жеті* сөзінің заттануына *күн* сөзінің қолданыстан шығуы себеп болған.

Үші, жетісі, қырқы, жүзі, тоқсан (оқу мезгілі) сөздері де осы ретте заттанған. *Бір, біреу* сөздерінің есімдікке көшуі, *бірге, басқа, өзге, кетеген, қашаған* сөздерінің сын есімге көшуі, *бірден, етпетінен, босқа, текке, зорға, бекерге, әреңге, алға, артта, әзірге, күніге, кейде, артта, алда, баяғыда, қапыда, қапелімде, әуелден, ежелден, шетінен, лажсыздан, төтеден, шынымен, жайымен, түйдегімен т.б.* осы сияқты сөздер үстеуге көшуі көнеру арқылы жүзеге асады. Бұл сөздер тілде осы тұлғада, осы қосымшалармен қолданылып жүріп, бірте-бірте басқа мағынаға ие болып, жаңа мағынасына қарай сөз табын өзгерткен, бұл үрдісте сөйлем (контекст) үлкен қызмет атқарған.

Сөзжасамдық тәсілдің осы 3 түрі «Қазақ тілінің сөзжасамы» оқулығында беріліп, ол ғылымда орныққан заңдылық ретінде танылған [7].

Сөзжасам мәселесінде сөзжасамдық тәсілдер мәселесі негізгі орын алатыны белгілі.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Оралбай Н. Қазақ тілінің морфологиясы. //Алматы, 2007.
2. Салқынбай А. Қазақ тілі сөзжасамы. //Алматы, 2003.
3. Бейсембайқызы З. Сөзжасам пәнін модуль бойынша оқыту. //Алматы, 2000.
4. Төлеуов Ә. Сөз таптары. //Алматы, 1982.
5. Қазақ грамматикасы. //Астана, 2002.
6. Қазақ тілінің грамматикасы. //Алматы, 1967.
7. Қазіргі қазақ тілінің сөзжасам жүйесі. //Алматы, 1989.

РЕЗЮМЕ/ RESUME

АХМЕТОВА НҰРБАЛА ТЕМІРХАНОВНА Академия «Volashaq», Караганды, Республика Казахстан СЛОВООБРАЗОВАТЕЛЬНЫЕ СПОСОБЫ

В статье рассматривается один из объектов исследования словообразования – виды словообразовательных приемов, говорится о том, что словообразовательные способы формировались

не сразу, а со временем, постепенно. В словообразовательной системе казахского языка отражены основные подходы, которые уже давно устоялись и сложились с древнейших времен.

Ключевые слова: синтетический метод, аналитический подход, лексико-семантический подход, единство речи, лексическое значение, производное слово, производный пень, базовая морфема, вспомогательная морфема, суффикс, комбинированные слова, косворды, сложные слова с фразами, аббревиатурами.

Akhmetova Nurbala Temirkhanovna
«Bolashaq» academy, Karaganda, Kazakhstan
WORD-FORMING METHODS

In the article, some of the objects of research of speeches - the kind of speech samples, he says, are words that the educational possibilities are not formalized, and with time, post-it. In words, the Kazakh language system has been used in the main provisions, which have already been completed and have been shared with the two countries in the world.

Keywords: synthetic method, analytical approach, vocabulary-semantic approach, speech unity, lexical meaning, derivative word, derivative stump, basic morpheme, auxiliary morpheme, suffix, combined words, coswords, complex words with phrases, abbreviations.

List of references:

1. Oralbay N. Morphology of the Kazakh language. "It's been a long time since I've been here," he said.
2. Sylybay A. Kazakh language. "Almaty, 2003.
- 3, Beisembayevna S. Word-jasm module-Almaty, 2000.
4. Tuleuov A. Word. "It's been a long time since I've been here," he said.
5. Kazakh grammar. "It's been a long time since I've been here," he said.
- 6, Kazakh Language Grammar - Almaty, 1967.
7. The system of speech creation of the modern Kazakh language. "It's been a long time since I've been here," he said.

УДК 81:373
МРНТИ 16.01.09

Жұмағали Задан Тасқалиұлы
bolashak_kazaktili@mail.ru
«Bolashaq» академиясы, Қарағанды қ. Қазақстан Республикасы

АБАЙ ТІЛІ ТУРАЛЫ...

Мақалада Абай поэзиясының көркемдік ерекшеліктері қарастырылған. Абай шығармасының тілі туралы ғалымдардың пікірлері мысалдармен көрсетілген. Сонымен бірге Абай өлеңдерінің тілдік ерекшеліктері М. Әуезовтің «Абай жолы» романындағы көрінісі баяндалған.

Кілтті сөздер: Абай поэзиясы, гуманист ақын, сөз тіркесі, синтаксистік бірлік, психологиялық негіз, поэзиялық лексика

Абайға дейін өзінен-өзі, Абай заманында сан алуан топшылауға бастайтын тіркестер сөйлеу тілімізге жөнді ене қоймағаны ләзім. Гуманист ақын өз өлеңдерінде келтірілген тосын ұғымдарды тек әдепсіздікті, анайылықты таңбалау үшін ғана емес, «алты қанат ақ орданы шайқарлық» ересен дауылға пара-пар сирек ситуацияны, кейбіреулерді төтенше бір мақсатқа тік көтерерлік оқыс себепті нысана еткен шығар. Тіптен берісі – бір сәттік төгіп-шашып, ішіп-жегенін батпандай олжаға балап асып-тасатын, ал жайшылықта тіршіліктің өзекті қырларын саралауға қауқары шағын дүмбілездерді бір ауық осылайша шықпыртуды жөн санаса керек. Ойдан ой туады дегендей, қазір ше? Соңғы жылдары ол ұғымдарды жиі-жиі қолданып жүрміз. Қасқырдың сорпасы (арақ-шарапты айтамыз) сығылыса самсаған дастархан басында не болмайды дейсіз. Осындай жиындар мен той-томалақтардың көпшілігінің жүген-құрық тимеген

бесті айғырдың ойраны дегеніңіз не, одан әлденеше зор апаттардай тамамдалуы ерсі қылыққа қосылмайды. Қайсы бір «еркін өскен ер ұландардың» басқасы басқа, өзінің туған әкесін зар қақсатып, сақалынан жетектеуді әдетке айналдырғанына да бүгіндері онша танданбаймыз. Етіміз әбден өліп кеткен. Біз осы қарабайырау тұжырымдарымызды Абай өрнегіне аз кем ой жіберу наз-наламызға қозғау түскендіктен айтып қалып жатырмыз. Басқа ештеңе де емес [1.150-151].

Сонау шәкірттік кезімізде синтаксистен сабақ жүргізген ұстазымыз Асхат аға Әбілқаев сөздің белгілі бір қажеттілік, белгілі бір мақсаттың жетегімен сыртқа шығатынын, соған байланысты оның айтушыға да тыңдаушыға да тікелей қатысты екенін, физиологиялық, логикалық, психологиялық негіздеріне сілтемелер жасай отырып жіліктейтін. Сөздің дыбыстық пішінінің жарасымды, жарастықты шығуы әркімнің болмысына байланысты болатынын, кісілікті деңгейі, шеберлік шын мәнінде осы тұста айқындалатынын, Абайдың оны өткірдің жүзі мен кестенің бізінен бетер ісмер деп тегіннен тегін бағаламағанын көсілте, баяндайтын [2. 114]. Тілге қатынасты мәселелерді тереңірек ұғыну үшін А.Потебняның, В.Виноградов бастаған білімпаздардың еңбектерін жастықтың орнына жастану дейтін. Әңгіме М.Әуезовке ауысқанда оның қаламынан туған дүниелердің талғампаздығын, әжептәуір дайындықты қажетсінетін, жай сыдыртпаға салынбай, қарақты көзбен оқығанда ғана тереңіне бойлауға шамаң жететінін қайыра-қайыра қайталап отыратын. Өзінің мамандығын жанындай жақсы көретін ұстазымыздың бір сабағын түгелдей М.Балақаевтың 1953 жылы «Социалистік Қазақстан» (№273) газетінде жарияланған мақаласына, екінші сабағын М.Әуезовтің оған қайтарған жауабына бағыштағаны сондай-ақ студенттердің ғылыми үйірмесінің бір мәжілісінде ол қайымдасудың ою-өрнегі туралы биік мазмұнды баяндама жасағаны есімде [3.118].

Пікір таласын бастаған бегілі лингвист М.Балақаев көркем шығарманы жұртшылықтың жылы қабылдауының негізгі бір өлшемі – оқиғаларының тартымды, сөйлемдерінің жинақы құралып, тілінің кедір-бұдырсыз, сылдыраған сұлу болуы дей келіп, «Абай», «Абай жолы» романдарында бойға бірден сіңіп жарытпайтын екі ұшты оқыс сөз тіркестер мен етек-жеңі олпы-солпы, шұбалаңқы сөйлемдер көптеп ұшырасады деп біраз сын айтқан-ды [4. 149]. М.Әуезов жоғарыда аталған басылымда жарық көрген жауабында («Тағыда көркем әдебиет тілі туралы») профессор ғалымның байқадым ба деген оғаш-олқылықтарын дәйекті дәлелдермен түгелдей жокқа шығарды. Жазушы «әдебиеттік көркем тілді тексеру үшін тек тіл маманы ғана болып болжау айтудың жетпейтінін», өйткені «поэзиялық лексика жай лексика емес», ендеше «оны аңғару үшін әрі тілші, әрі әдебиетші болу шарт» деп мәселені төтесінен қойды. Сондай-ақ автор әр қаламгердің қолдағы барды малданумен қанағаттанбай, «өз дәуіріндегі әдеби тілді өсіру, саралау, көріктеу, шеберлеу» ісіне үлес қосуға міндетті екенін, осындай жағдайда «бар жазушының стилін бір қалыпқа соғуға болмайтынын», «кейде шешендік үшін, поэзиялық синтаксистің, поэзиялық лексиканың соны сөздерден» құрылуына ерекше ілтипат бідіретінін ескертті [4. 216]. Осы саладағы пайымын ол былайша жалғастырды: «Нәзік келген көңіл жайын, ой толқынын, сезім ырғағын, психологиялық тартыс пен тайталасты тың тілмен, өзінше бір ораммен» бейнелеуге талаптанбай, әншейін, «құлаққа әбден сіңген тозыңқы, тақ-тұқ сөздерден» қол үзгісі келмейтін «жазушылықта жан жоқ, қасиет жоқ, ыстық, қызық, жарастық та жоқ». «Сол себепті де кейде көпшілік қолданбайтын, бірақ халық тіліне әбден қонымды келетін тың орамдар табуға» талпынушылықты толығымен жақтайтынын мәлімдеді [5. 214]. «Сәл ғана, азғантай лептей ғана болса да не мағыналық, не сезімдік, не айтуға тілге келісті, құлаққа күйлі, өзінше бір тың тынысы білініп тұратын» тіркесті дүниеге әкелудің мәні айрықша болатынын Абайдан, өзге әріптестерінен мысалдар келтіре отырып дәлелдеді. Нұсқалық сыйпаты зор тұжырымдар жасады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Абай. Энциклопедия. (Бас ред. Р.Н.Нұрғалиев). Алматы, 1995.
2. Белботаев А. Жұбанов. А.Өскенбаев. С. Тіл жиілік сөздігі. А.,1997.
3. Бекетаев Қ., Белботаев А., Жұбанов Қ., Мырзабеков М. М. Әуезовтің «Абай жолы» романының жиілік сөздігі. Алматы, 1979.
4. Төкебаева Ж. Абай шығармалары тілінің статоллингвистикалық аспектілері (Канд.дисс.авторефераты). Алматы, 2001.
5. Мұратова Г. Абайдың тілдік тұлғасы: дискурстық талдау мен концептуалды жүйесі (Докторлық дисс. Авторефераты). Алматы, 2009.

РЕЗЮМЕ/ RESUME

Жумағали Задан Таскалевич
bolashak_kazaktili@mail.ru
Академия «Bolashaq», Карағанды
О ЯЗЫКЕ АБАЯ...

В статье рассмотрены художественные особенности поэзии Абая. Мнения ученых о языке произведений Абая представлены примерами. Вместе с ним языковые особенности стихов Абая изложены в романе М. Ауэзова "Путь Абая".

Ключевые слова: поэзия Абая, поэт-гуманист, словосочетание, синтаксическое единство, психологическая основа, поэтическая лексика

Zhumagali Zadan Taskalevich
bolashak_kazaktili@mail.ru
«Bolashaq» academy, Karaganda
ABAI LANGUAGE

The article considers the artistic features of Abay's poetry. The opinions of scientists about the language of Abay's works are presented by examples. Along with it, the language features of Abay's poems are described in the novel "the way of Abay" by M. Auezov.

Key words: the poetry of Abai, the poet-humanist, phrase, syntactical unity, the psychological basis of poetic language

List of references:

1. Abay. The Encyclopedia. (General Ed. R. N. Nurgaliev). Almaty, 1995.
2. Belbotaev, A. Zhubanov. "No," I Said. C. language frequency dictionary. A., 1997.
3. frequency Dictionary of the novel "The way of Abai" by Beketayev K., Belbotaev A., Zhubanov K., Myrzabekov M. M. Auezov. Almaty, 1979.
4. tokebayeva zh. statolinguistic aspects of the language of Abay's works (Kand.diss.abstract). Almaty, 2001.
5. Muratova G. Abay's linguistic personality: a conceptual system and discourse analysis (doctoral diss. Abstract). Almaty, 2009.

УДК 81:373

МРНТИ 16.01.09

Исмаилова Райхан Налжигитовна
raihan-a@mail.ru
«Bolashaq» академиясы
Акатаева Ш.Б.
akataeva_shuga@mail.ru
Қазтұтынуодағы Қарағанды экономикалық университеті
Қарағанды қ. Қазақстан Республикасы

АЗАМАТТЫҚ ЛИРИКА ЖӘНЕ ҰЛТТЫҚ РУХ

Мақаламызда қазіргі қазақ поэзиясы жайлы сөз еттік. Т.Әбдікәкімов, Е.Раушанов, М.Ақдәулетұлы, Н.Мәукенұлы, Г.Салықбаева, М.Райымбекұлы және басқа да жас ақындардың өлеңдерін нысанаға ала отырып, поэзиядағы азаматтық болмыс пен ұлттық рухтың көрінісін барынша ашуға тырыстық.

Кілт сөздер: поэзия - сәбидің күнәсіз ажары, жарқын жанары, күміс күлкісі, жанды қуанышы, төкпе, суырып салма сұңғыла ақындар, азаматтық-идеялық-эстетикалық категория.

Шын ақын өмірі бір адамның басынан кешкендерімен шектелмейді. Ақын көптің өмірін сүреді, көп көргенді көре алады, көп сезгенді сезе алады. Бұл - ақын сезімі жалпы және жеке адам сезім -

күйінің жиынтығы деген сөз. Ол жеке адам көңіл - күйін заман рухымен жалғастырады. Жалпылық пен жекелікті осылай тұтастыра алғанда ғана ақын азаматқа айналады, өзінің ақындық, азаматтық тұлғасын қалыптастырады.

Поэзия - қасиетті де киелі сөз. Поэзияны үлкен құлып десек, оны ашатын алтын кілт – ақын жүрегі. Ақын халықтың сүйікті де ардақты азаматтарының қатарында тұрады. Халық қалаулысы болу ақынның тілге шешен болуы ғана емес, сонымен бірге халық тұрмысының шындығын суреттеуі, оның қуанышына бірге қуанып, қайғысына бірге қайғыруы.

Орыстың ұлы сыншысы В. Г. Белинский поэзияға мынадай анықтама береді: «Поэзия - сәбидің күнәсіз ажары, жарқын жанары, күміс күлкісі, жанды қуанышы. Поэзия - көрікті қыздың жүзіндей ұялшақ, албырт қызғылт, теңіздей, көгілдір аспандай тұңғық көзінің ынтықтық сәулесі. Әйтпесе оның кара көзіндегі өткір от, мәрмәр иығына төгілген бұйра шашының толқыны, торғын кеудесінің демігіп тыныстауы, күміс үнінің гармониясы, сиқырлы сөзінің музыкасы, тал бойы, сұңғақ сымбатының мінсіз мүшелері, сұлу қозғалыстарының ғажайып сиқыры... Поэзия - қайраты қайнардай балғын жігіттің отты көзі, өрен ерлігі, тентек тегеуріні, аспан мен жерді жалынды құшағына сыйдырмақ болған тойымсыз талабы... Поэзия - ұйығандай, құйылғандай орныққан, өз еркін әбден билеген, өмір үшін жетіккен, тәжірибемен шыныққан, рухани күші теңескен көңіл көзі көреген, ойға батыл, майданға батыр ер қуаты. Бүкіл әлем, гүл. Бояулар, дыбыстар, бар жаратылыс, барлық өмір - поэзия дүниесі, осы құбылыстардағы құпия қуат, оларға тіршілік, ойнақы өмір беретін сырлар - поэзияның тетігі мен жаны. Поэзия - әлемдік өмірдің қан тамырының соғуы, сол өмірдің қаны мен оты, жарығы мен күні»[1,12]. Поэзия Фариза ақынша айтқанда:

«Поэзия - әйелдей жұмбақ әлем,
Сиқыр сырын түсінер тұлға да кем
Жаны - тұнған тұңғық тереңдікте
Қимылы - ырғақ, әуен
Поэзия - арудай
Құпиясын
Ұқтырар жылдап әрең...»[2,38]

«Шетсіз де шексіз кең далада тыңдаушысы ашық аспан, толағай таулар мен жазира жайлау болған қазақ халқы әу бастан өлең мен жырды еншілеп өскен небір төкпе, суырып салма сұңғыла ақындар өз елін өнер құдіретімен тамсанта білген. Бауыры жазыла түскен бәйге атындай арқалы ақындар алқалы топта жыр төккенде, бойында қаны қызып, бала қырандай шаңқ етіп, сілкінбей қалған дала перзенті болмаған. Сол ақын халық, батыр халық елдің дәстүрінен нәр алып, оны қастерлеп, уақыт елегімен елеп - екшеп, барған сайын жаңарта, құлпырта беру болашақтың міндеті» .

Қазіргі қазақ поэзиясы ақынға да, өзіне лайықты бояуға да кенде емес. «Бүгінгі қазақ өлеңдеріндегі ең қымбат, ең қызықты проблемалардың қатарында өзекті екі желіні атап едік. Олар - поэзиямыздағы халықтық рух пен азаматтық әуен, дауыс» .

«Азаматтық үн... Жалпы, қай дәуір ақындарын оқысақ та, негізінен өлеңіне өміршең қуат, сөнбес от беріп тұратын тағы да осы азаматтық әуен, ақынның дүниетанымдық позициясы. Оларды ғасырлар қойнауларынан тыбыстырып, жалғастырып жататын дәстүр өзектері де сол төңіректен туындайды».

Азаматтық лирикаға ғалым З.Ахметов былайша анықтама береді: «Азаматтық лирика - лирикалық поэзияның әлеуметтік мәселелерді қозғайтын үлкен бір саласы. Өмір жөнінде, халықтың тағдыры туралы ой - толғамдар ақынның өз көңіл - күйімен терең ұштасып, өзінің өмірге қатынасын суреттеу арқылы көрінеді. Адамның белгілі бір дәуірге байланысты ой - арманын, мақсатын жырлайды, жалпы әлеуметтік мәселелерді толғайды. Сондықтан азаматтық лириканы кейде саяси - әлеуметтік лирикаға қосады. Әлеуметтік тақырып, саяси сарындар, әрине лириканың барлық түрінде кездеседі. Халық қамын, оның қоғамдық халін шығармасына арқау еткен әрбір ақын лирикасында азаматтық сарын басым болмақ. Тақырыпты көтеру арқылы ақын заман сырын ашады. Әсіресе оның қайшылықтары мен кемшіліктерін көрсетеді, алға, болашаққа жол сілтегендей ой қозғайды»[3, 32].

«Нағыз лирикалық туындылар жеке адамның жан дүниесін, толғанысын, тағдырын бейнелеп, сол арқылы бүкіл бір ортаны, қоғамды, заманды сипаттап береді».

«Ақынның көңіл - күйі әрқашан өзі өмір сүрген қоғамдық ортаның хал - жағдайына байланысты, өзін қоршаған шындықтың саяси - әлеуметтік сырымен сабақтас. Ол қуана шалқыса да, жабырқай толғанса да лирикада сол кезеңнің шындығы мен сыры жатады».

В. Г. Белинскийдің сөзімен айтсақ: «Ұлы ақын өзі туралы, өзінің жеке мені туралы айтса, жалпы жұрт туралы, бүкіл адам баласы туралы айтқаны; өйткені оның тұлғасында жалпы адам баласына тән күллі қасиеттердің бәрі бар».

«Поэзиядағы азаматтық үн әрқашан оның өнерлік күшін де, қоғамдық қызметін де айқындайтыны белгілі. Бүгін азаматтық дегеннің де мазмұны өзгерді. Бір кезде ұран үлгісінде жазылған өлеңдерді, риторика мен жалаң социологиялық үгітке толы жырларды ғана азаматтықтың үлгісі есебінде қараған кездеріміз де болған. Бүгін соның бәріне қарсы күресе отырып, қоғамдық құбылысқа, адамның жан дүниесіне тән сипаттарға терең талдау бере білетін жырлардың бәрінен де азаматтық үн табамыз. Шын ақын өз дәуірінің, өз замандасының сырына үңілмей тұра алмайды. Содан тапқаны мен көргенін айтады, сол негізде халық өмірі, оны толғантқан мәселелер жайлы ойланады, соның бәрін оқушысымен бөліседі. Поэзия - өзінді, өз құпиянды ашу, жария ету, Абай тілмен айтқанда, «сырынды жұртқа жаю». Поэзиядағы азаматтық әуен де сондықтан ақынның азаматтық кейпінен тұрады. Өз заманының алдыңғы қатарлы идеясымен қаруланған, әрқашан жаңалық пен жақсылықтың жаршысы, биік мұраты бар ақын - өз елінің азаматы да. Ендеше, оның бойындағы ақындық пафос пен рух та, оның адамзатпен, уақытпен сырласуы да, өзімен - өзі кенесетін шақтары да қоғам, ел мүддесімен, адамзаттың көкейкесті арманымен ұштасып жатады», - дейді С. Қирабаев [4,40].

«Азаматтық-идеялық-эстетикалық категория. Ол ақынның творчестволық позициясын, дүниетанымын белгілейді, сөйте тұра, өлең сөзге өлмес өмір сыйлайды».

«Ақын мен уақыт – егіз. Ақынды уақыт туғызады, ал ақын өз творчествосында сол уақыттың жанды бейнесін жасайды, заман шындығын, өмір сырын уақыт тезімен өлшеп, оны көркем образға айналдырады. Уақыттың үш мезгілі де ақын еңбегіне өлшем бола алады, оның ойына ой қосады, түсінігін байытады, сезімін толықтырады. Осы үшеуінің бірлігін сақтай отырып, ақын жалпы уақыт атынан сөйлеуге өкілдік алады. Шындыққа, тарихи фактілер жүйесіне өз дәуірінің көзімен қарап, уақыттың заманға әсерін таниды. Бүгінгі өмір материалын кешегімен салыстыру оған ертеңгі болашақты барларлық мүмкіндік туғызады. Мезгілдің осы бірлігін, тұтастығын танығанда ғана ақын ойы толысады, көзқарасы жетіледі. Егер ақын тек көргенін тіркеуші ғана болса, ол өмірде аңдағанын тарих сабағымен жинақтап қорыта да алмайды, ілгері тіршілікке тіреу ете алмайды. Шын ақын өмірі бір адамның басынан кешкендерімен шектелмейді. Ақын көптің өмірін сүреді, көп көргенді көре алады, көп сезгенді сезе алады. Бұл - ақын сезімі жалпы және жеке адам сезім - күйінің жиынтығы деген сөз. Ол жеке адам көңіл - күйін заман рухымен жалғастырады. Жалпылық пен жекелікті осылай тұтастыра алғанда ғана ақын азаматқа айналады, өзінің ақындық, азаматтық тұлғасын қалыптастырады.

Поэзиядағы азаматтық әуен де ең алдымен ақынның азаматтық тұлғасына байланысты. Әдебиеттің халық алдындағы биік мақсат - мұратын дұрыс түсініп бағалаған, сөз өнерінің күнін ардақтай сыйлаған, өмір шындығын, қат - қабат құбылыстарын оның терең мазмұнына үңіле отырып суреттей алған ақын жыры әрқашан қоғамдық, азаматтық мәселелерді көтереді. Ақынның азаматтық тұлғасын оның шығармаларының азаматтық үні ғана таныта алады».

Жазба әдебиетте азаматтық сарын Абай шығармаларынан бастау алады. «20 - ғасырдың бас кезінде бұл сарындағы лирика Ахмет Байтұрсынов, Мағжан Жұмабаев, Міржақып Дулатов поэзиясында үлкен әлеуметтік маңызға ие болды. Қоғамдық өмірдің ең көкейкесті мәселелері халықтың тағдырына, мүдделеріне кемшілігіне байланысты сарындар азаматтық лирикаға арқау болды. Азаматтық лириканың тамаша үлгілерін С. Сейфуллин, І. Жансүгіров, С. Мұқанов, Т. Жароков, Қ. Аманжолов, М. Мақатаев, Қ. Мырзалиев, Т. Молдағалиев, Ж. Нәжімеденов шығармаларынан табамыз».

«Қай заманда да қазақ өлеңінің бағы тайып, сағы сынған жері жоқ. Заман сырын, замандас келбетін, яғни өмірдің өзін жырлау жөнінде қазақ ақындарының манында қарыз жоқ сияқты. Атам заманғы Кет - Бұға, Асан - Қайғыдан Абайға, кешегі Мағжаннан Мұқағалиға дейінгі аралықтағы ақындардың шығармаларын оқи отырып осындай ойға қалып, түйін түйесің және бұл пікірдің талассыз екенін мойындайсың» [5,410]. Тіл тұсалып, ой тұтқындалған тұста, шындық шырғалаңға түсіп, сөздің саудаға салынған, саясаттың қақпайына бағынған кешегі тоқырау жылдары да қазақ жыры ақиқат жолын ұстады. Орағытып өтіп, орайын тауып, қиын жағдайда қисынын келтіріп, кемел ойлы, келісті, кестелі қыр маржандарын тізген ақиық ақындардың көркемдігін шығармаларын оқи, біле жүріп те осындай ой түйіп, тұжырым жасайсың.

Әлбетте, әр заманның өз жыршысы болуға тиіс. Рас, ұлы ақындар ұлт өмірінде өшпес із қалдырып, жырлары мәңгі жасайды. Солай бола тұра әр заманның сыры бөлек, ендеше жыры да

бөлек қой. Қазір заман да, қоғам да, соған орай өмір де, адам да өзгерген шақ. Жалғыз қазақ елі емес, жер жүзінде ғажайып жаңалықтар, ғаламат өзгерістер бар. Ендеше, сол уақыт көшінің - алмағайып заманның аңсысын аңсап, ақиқатын аңғартып өлеңде өрнектейтін өзгеше сипаттағы жаңа ақындар керек. Бұл орайда қазіргі қазақ әдебиетінің орға жығылып, орта жолда қалып қоймайтындығы көңілге медет, ойға азық. Ескі және жаңа замандардың арасындағы өзара мезгілдің өзінде - ақ қазақ поэзиясына сыры да, жыры да бөлек жаңа ақындар толқыны келіп қосылып, ұлтымыздың көркем ойының көшін түзуде.

Жаңарған заман, өзгерген қоғам сияқты жаңа ақындар да көктен түскен, ғажайыптан пайда болған жоқ. Абай, Махамбет, Мағжан, Ілияс дәстүрін дәріптеп, қазақ өлеңінің жұлдызын жарқыратып, көкке көтерген Қасым, Ғафу, Жұмекен, Мұқағали, Фариза, Тұманбай, Қадыр сынды саңлақтардан қара үзіп кетпесе да жаңа ақындарға із салған кешегі Кеңшілік, Жұматай, Жарасқан, ортамызда жүрген Темірхан, Мұхтар, Иранбек, Исраил, Ұлықбек, Есенғали. Осынау кешегі жас, бүгінгі бас ақындардың тынымсыз ізденістері, құдай берген құдірет дарындары нәтижесінде қазақ поэзиясына жаңа ақындардың тегеуірінді легі келіп қосылғаны анық. Олар біреу - екеу емес, бір топ. Атап айтсақ, Тыныштықбек Әбдікәкімов, Гүлнар Салықбаева, Жанат Әскербекқызы, Нұрлан Мәукенұлы, Маралтай Райымбекұлы. «Толқыннан толқын туады» дегендей, осы ақындарымыздың ізін басып келе жатқан жас толқынның бар екенін айтпай кету мүмкін емес. Шын ақын - қашанда өзгеріс, қашанда жаңару мен жаңғыру. Әрине, ол өзгерістер, ол жаңару мен жаңғыру өзінен - өзі пайда болып, өзінен өзі түзіліп жатпайды. Олар ақын жанының қоршаған орта әсерімен, ең бастысы уақыт пен заман лебімен жанды байланысынан пайда болары белгілі. Ақын толысып, кемелденген сайын оның бойындағы құбылыстардың ошағы кеңіп, отыны молая түседі. Заманмен байланысты о баста басталғандай әлсіз бір талшықтармен емес, білем - білем күре тамырлармен жалғасып кетеді. Мұнан да дәлірек айтсақ, ақын бара - бара өмірдің, уақыт пен заманның қызығы мен мұңын төбе үстінде отырып қадағалап, бақылаушыдан сол өмірдің, сол заман мен уақыттың қызығымен гүлдеп, мұңымен өртенушіге айналады. Бұл - енді ақынның уақыт пен заманмен тағдырлас болып кетуі.

Ең алдымен, ұлттық рух деген не? Соған тоқтала кетсек. Ұлттық рухқа «Төрт ана» атты кітапта былайша анықтама берілген. «Ұлттық рух дегеніміз - өте киелі ұғым. Ол өзге халықтан бөлектену, оқшаулану, өз артықшылығыңды көрсету, өзгеге менсінбей қарау дегенді білдірмейді, оның беті аулақ болсын, оны шовинизм дейді. Біздің халық ешқашан да оның дертіне шалдығып көрген емес, алдағы уақытта да сол кесепатты ауруға ұшырамас та.

Ұлттық рух дегеніміз - өз ұлтыңның озық салт - дәстүрлерін, әдет - ғұрпын, таңғажайып тілін бала кезіңнен бастап, қашан жер құшағына енгенше төбене ту етіп көтеру, тілін, тәрбиесін берген халықтың лайықты азаматы бола білу деген сөз».

1980-90 жылдары қазақ поэзиясына жаңа леп алып келген жас ақындар, қазіргі аға буын ақындар Ұ.Есдәулетов, Е.Раушанов, Т.Әбдікәкімов, Н.Мәукенұлы, М.Ақдәулетов еді.

Тыныштықбек Әбдікәкімовтың мына бір сыры мен арманына құлақ түріп тыңдайықшы:

«Мен бейшара Даламның айтқан сырын,

Пенделердің тіліне аударамын!

Ей, Уақыт, сөз берме,

Берсең маған Ұлып шыққан ойлардың кезегін бер».

Ақын ұлы Даланың сырын ұғып, тереңнен ой толғап, соны өлең түріне көшіруге өлердей ынтық, құштар. Пайымдауымызша, Тыныштықбек өлеңін өзі жазып отырмағандай, тек Даланың сырлы жырын жүрегімен тыңдап, жанарына көшіріп, қағаз бетіне түсіргендей. «Жалпы, Т. Әбдікәкімов нені айтып, нені жазса да тыңнан жол салуға шебер. Оған айсыз түнде даласы мен дарыны адастырмайтын, жалғызсыратпайтын жансерік. Ақын арманы - табиғаттың қаз қалпында сақталуын аңсау».

Көдерімді, шіркін - ай, сақтап қалсам,

Көдерімнің мөлдірін берсем де мен!

Көзін берсе көлін сақтап қалуды армандаған ақын сөзінің ақиқаттығына сенесің.

«Қайдасың сен, бауырым - қоңыр тауым?!

Қайдасың, самал жел - қарындасым?!

Қайнамайды мендегі қалайша қан:

(Қаңтарда да көрмедім балауса қар!)

Көз алдымда барасың сен үзіліп,

Көде мұртты Далам - ай, селеу сақал!

Түсіндіре алар ма мұны ғалым,

Түйсіктердің сайраған тілі қане?
Көрсетпеші, бұралқы итке айналып,
Ағысы жоқ арнаның ұлығанын!...
Тонауменен, Далам - ай, күн кештің - ау
Тоғайлардан томарлар ғана қалған!...
...Жарасынан жанымның дірдек қағып,
Дірдек қағып, қып - қызыл жыр ағады...».

Тоналған табиғат, күйкі тірлік құрбаны болып кеткен адамдарды көрген ақын сан қилы ой жетегіне ілеседі:

Тағдырыңа тақсырет тап болды ма,
Сыртыңда - шөл, жұртым - ай, ішінде - шер?!
...Неге, неге, мына жұрт салғырт, керек?
Ойлай білер ұлдары мәнгүрттенген...».

Ұлттық намыс, ел болашағы туралы толғаныстан туған мұндай әрі мұңды, әрі жігерінді қамшылайтын қайсар жырлар Тыныштықбек талантына тәнті етері сөзсіз.

Мысалы, «Қайран» өлеңінде Абайдан мұра болған сыншылдық дәстүрмен қазақ мінезін егжей - тегжейлі сөз етеді. Бұл өлең ұлт мінезінің жағымсыз жақтарын сынаумен ғана емес, олардың ұлы тағдырына тигізген әсерін қоса жырлайды.

«Мен - қазақпын,
Зарығымда қан жылап,
Суканымда сүт күлген!...
Мен - қазақпын,
Делебемнен селебем,
Кезенемнен кебенегім бар!

Мен - қазақпын,
Дәтім кәлимадан да ауыр
Зәрем жаһаннамнан да терең».

Осы жолдардан жұртым деп соққан жүрек, ұлтына деген ақын махаббаты айқын көрінеді.

«Даласына сертіне адал, берік,
Намысына жаны құл адамға еріп,
Өткел кешсең,
Өлмейтін рухым менің
Жылынар саған келіп.
Қайсар төзім қайысып босағанда,
Езбен кетсең,
Жаралы рухым менің

Жылайды босағанда»-дейді М.Ақдәулетұлы «Жоламан батырдың қоштасуы» өлеңінде. Батырдың жорыққа аттанарда артында қалып бара жатқан жарына айтқан аманатынан оның елінің ертеңін, ұрпағының тексізденбеуін ойлау бар. Біздің пікірімізше, ақын осы батырдың жарына айтқан аманаты арқылы халқына аманатын айтқан сияқты.

Тарихымыз бен мәдениетіміздің көлеңкелі жақтарының ашылуының ұлтымыздың рухани өміріндегі маңызы ерекше. Шәкәрім, Ахмет, Міржақып, Мағжан шығармаларының жарыққа шығуы поэзиямыздың көркемдік көкжиегінің кеңеюіне, ұлттық бояуының айқындала түсуіне өз әсерін тигізбей қойған жоқ. Дамыған сайын, ондағы ұлттық белгілер ашық бедерлене түсті.

Мақаламызда қазіргі қазақ поэзиясы жайлы сөз еттік. Т. Әбдікәкімов, Е.Раушанов, М. Ақдәулетұлы, Н. Мәукенұлы, Г. Салықбаева, М. Райымбекұлы және басқа да жас ақындардың өлеңдерін нысанаға ала отырып, поэзиядағы азаматтық болмыс пен ұлттық рухтың көрінісін барынша ашуға тырыстық.

Пайдаланылған әдебиеттері:

1. Белинский В.Г. Таңдамалы шығармалары. 2-кітап / -Алматы, 1950.
2. Оңғарсынова Ф. Дауа /Ф. Оңғарсынова. - Алматы: Атамұра, 2002.
3. Ахметов З. Әдебиеттану терминдер сөздігі. / -Алматы: Ана тілі, 1998.
4. Қирабаев С. Шығармалар 2 - том /-Алматы: Жазушы, 1992.
5. Құрманғали Қ. Қоңыр күз күмбірі / -Алматы: Санат, 2002.

РЕЗЮМЕ/ RESUME

Исмаилова Райхан Налжигитовна
Академия «Bolashaq»
Акатаева Ш. Б.

Карагандинский экономический университет Казпотребсоюза
Караганда, Республика Казахстан

ГРАЖДАНСКАЯ ЛИРИКА И НАЦИОНАЛЬНЫЙ ДУХ

В статье речь пойдет о современной казахской поэзии. Ориентируясь на стихи Т.Абдикакимова, Е.Раушанова, М.Акдаулетулы, Н.Маукенулы, Г.Салыкбаевой, М.Райымбекулы и других молодых поэтов, мы постарались максимально раскрыть проявление гражданского самосознания и национального духа в поэзии.

Ключевые слова: поэзия-безгрешный подвиг младенца, яркая душа, серебряная улыбка, живая радость, поэты-импровизаторы, гражданско-идейно-эстетическая категория.

Ismailova R.N
Academy «Bolashaq», Karaganda
Akatayeva Sh.B.

Karaganda economic University of kazpotrebsoyuz
Karaganda, Republic Of Kazakhstan
CIVIC LYRICS AND NATIONAL SPIRIT

The article will focus on modern Kazakh poetry. Focusing on the poetry of T. Abdikarimov, E. Rosanova, M. Akdauletuly, N. Mukanuly, Salykbaeva, M. Raiymbekov and other young poets, we tried to reveal the manifestation of civic consciousness and national spirit in poetry.

Keywords: poetry-the sinless feat of a baby, bright soul, silver smile, living joy, poets-improvisers, civil-ideological-aesthetic category.

Used literature:

1. Belinsky V. G. Selected Works. Book 2 / - Almaty, 1950.
2. Ongarsynova F. Dava / F. Ongarsynova. - Almaty: Atamura Publ., 2002.
3. Akhmetov Z. Dictionary of literary criticism terms. / - Almaty: Ana Tili, 1998.
4. Kirabayev S. Works Volume 2 / - Almaty: writer, 1992.
5. Kurmangali K. Konyr Kuz kumbiri / - Almaty: Sanat, 2002.

УДК 81' 25

МРНТИ 16.01.09

Назарова Лейла Малгельдиевна
Nazarova_Leila@mail.ru

Сайлаугийн Жазигул
Jazi_ai_naz16@mail.ru

Омарова Жазира Аземхановна
Jazi-69@mail.ru

«№65 ЖББОМ» КММ
Қарағанды қ. Қазақстан Республикасы

ИЛІЯС ПОЭМАЛАРЫНЫҢ КӨРКЕМДІК ЖӘНЕ СТИЛЬДІК СЫР-СИПАТЫ

Мақалада Қазақ әдебиеті көркемсөз шеберлерінің бірі -Илияс Жансүгіров шығармашылығынан осындай стильдік өзгешеліктері талданды. І.Жансүгіровтың «Күйші» (1934), «Құлагер» (1937) поэмалары 30-жылдардағы қазақ поэма жанрын шырқау биікке көтерген шын мағынасындағы классикалық шығармалар. Ильяс Жансүгіров вносит значительный вклад в культуру казахского поэтического языка. Осы поэмаларына талдау жасалды.

Кілт сөздер: Поэмалардың сюжеті, ұлттық әдебиет, ағартушылық, тапқыр суреттеу, пейзаждың суреттелуі, оқиғаның баяндалуы, авторлық позициялары, стильдік мәнерлері.

Ілияс Жансүгіров-ақын, драмашы, прозашы, оның поэзиясы ұлттық әдебиеттің классикалық байлығының қатарына жатады. Ақынның терең идеялы, көркем мүсінді, эпикалық кең тынысты шығармаларының танымдық, тәрбиелік мәні зор. Олар қалың оқырманның ойына ой, сезіміне сезім қосады, қиялына қанат бітіреді, эстетикалық ләззат беріп, гуманистік адамгершілік идеяларды толғайды.

1927-1937 жылдар арасында поэзия, проза, драматургия, сын, аударма салаларында жиырмадан астам кітап шығарып, артына бай әдеби мұра қалдырды. Оның лирикалық шығармалары, «Дала», «Күй», «Күйші», «Құлагер» поэмалары, «Жолдастар» романы, «Кек», «Турксиб», «Исатай - Махамбет» пьесалары қазақ әдебиетінің алтын қорына қосылған өлмес туындылар. Он жылдың ішінде осынша шығарма берген қалам қайраты, талант табандылығы ғажап.

Басқа да замандас жазушылары сияқты Ілияс Жансүгіров біраз жанрда қатар еңбектенуіне тура келді. Оның сатираға деген бейімділігі ертерек көзге түсті. Кейін драма жанрына қалам тартты. Орта мектепке оқулық жазу, қазақтың тұңғыш календарын жасау, ауыз әдебиеті мұраларын жинап бастыруға, әдеби сынға, көркем аудармаға да ат салысты. Жазушының әр жанрда жазған шығармаларының тақырыбы, идеялық мазмұны бірімен бірі іштей байланысты еді. Ертерек кездері жазылған өлеңдерінде ол көңіл -күйін білдіретін, өнер - білімді дәріптейтін ағартушылық, демократия, бағытын айқын көрсетті. Сатиралық шығармалары да жарық көре бастаған -ды. Еңбек адамдарының жарқын бейнесін жасау интернационалдық достық идеясының жалауын биік көтеру Ілияс Жансүгіров поэзиясының көрнекті арнасына айналды. Ауыз әдебиетіне тән дәстүрлі өлең, жыр үлгілерін еркін пайдаланған ол, әсіресе Абай поэзиясының кестесі, ою - өрнек нақыштарына да қатты еліктеген. Кейбір өлеңдері оған ұқсаңқырап кеткені байқалады -дегенімен Ілияс Жансүгіров бірте - бірте Абай поэзиясының еңселі толқындарының астында қалып қоймай, оны творчестволық жолмен игереді өз қолтанбасын танытуға бет алады [1,12].

Бірақ ол әр кезде Абайды ұстаз тұтудан жалыққан емес. Ел өміріндегі жаңалықтарды көрсету жаңа дәуір лебін таныту үшін тың көркем бейнелеулер іздейді. Көбіне көшу - қону сияқты қазаққа тән үрдістерде жаңа мазмұн береді. Ескі жұртпен жаңа қоныстың көрінісі заман сипатына орай өзгере бастағаны «Көші - қон», «Бүгінгі дала» т.б. өлеңдерінен көрінеді.

Дала - ақын творчествосынан берік орын тепкен тұрақты бейне. Осы арқылы халық тұрмысын көрсетуі ақынның жаңалығы еді. «Заводта», «Отарба» өлеңдерінде жаңа құбылыстың ішкі сырларын халықтың рухани өмірімен қабыстыра, сабақтастыра беретін нәзік арналарды да ол жақсы білді. Сонымен өмір сырын шынайы қалпында, тапқыр суреттеуге ден қоюы сол кездің өзінде -ақ оған заман туралы реалистік бейне жасауға мүмкіндік берді. Жат қылықтарды әшкерленетін фельетон, сықақ өлеңдері, әңгімелер («Құк», «Сөз Қамысбаевқа», «Жалаңаштар жиналысы», «Жанды қуыршақ») жарық көрді. Бас бостандығы үшін, таптық тартыс, революциялық жеңісті тұрақтандыру үшін Ілияс «Кек» (1931), «Түріксіб», «Исатай-Махамбет» (1936) сияқты дарамалық шығармаларында Ілияс Жансүгіров жаңа қырынан танылады. Жаңа қалыптасып келе жатқан драматургиядағы бұл шығармаларының да өз орны бар. Орыс классиктері В. Маяковский (Ленинград), М. Горкий (Дауылпаз) А.С.Пушкин (Евгений Онегин) т.б. ақындардың шығармаларын аударды. Ақынның классикалық шығармалары көбінесе поэма жанрында туған. Олардың бір сыпырасы («Мақпал», «Көбік шашқан») аяқталмай қалған. «Рүстем қырғыны» (1926), «Байқал» (1937) ақынның көзі тірісінде жарияланған жоқ. Жаңа өмірдің шындығынан алып жазылған «Жорық», «Мәйек» «Кәмпеске» поэмаларында ақынның тың тақырыптың қиындықтарына кездескені байқалады. Дегенмен тақырыптың актуальдығы жағынан бұл шығармалары кезінде халық санасын оятуға белгілі бір дәрежеде қызмет атқарғаны даусыз. Жаңа тақырыпқа сәтті жазылған лиро -эпикалық поэмасын - «Дала». Ақынның бұл шығармасында халық дархан дала, ал «Гималай» атты тамаша өлең - толғауларында құдыретті тау бейнесінде суреттеледі. «Дала» дастанында лирикалық жоспардағы бейнелеуді ақын эпикалық сарынға көшіреді.

Қазақ халқын басынан кешкен сан - алуан тарихи кезеңдер дәстүрлі дала бейнесі арқылы кең құлашты көлемде баяндалады. Ақын ұзақ тарихтың сырын ашуда ұтымды композиция құра білген І.Жансүгіровтың «Күйші» (1934), «Құлагер» (1937) поэмалары 30 -жылдардағы қазақ поэма жанрын шырқау биікке көтерген шын мағынасындағы классикалық шығармалар. Бұл поэмаларда Ілияс Жансүгіров өткен ғасырлардағы өнер иелерінің тағдыры арқылы үлкен әлеуметтік сыр шерткен. Сөз

өнері, әншілік -күйшілік туралы шабытты жыр төккен ақын 1929 жылы «Күй» поэмасын жазған. Бұл «Күйші», «Құлагер» поэмаларының кіріспелері іспеттес.

Поэмалардың сюжеті, композициялы желісі шебер құрылған. Басты - басты кейіпкерлер бейнесі ұмытылмастай әсер қалдырады, романтикалық пафос пен реалистік өрнегі өз биігінде көрінген. «Күйшіде» әлеуметтік күреспен бірге психологиялық тартыс қатар жүреді. Хан тұқымы Қарашаштың күйшіні құл ететін, сапақты әшкерелейтін оқиғаларда әлеуметтік мәселе тікелей қозғалса оның өнерпаз күйшіге көңілі құлай ауғандығы ішкі драмасыда жоғарыда айтқан әлеуметтік мәселемен қабысып жатыр. Қыздың таптық мен -мендігі, төрелік тәкәппарлығы өз сезімінен де биік тұр. Сондықтан сезім отына да ол ақырында су құйып өшіреді. Қарашаш реалистік -романтикалық бағыттағы сом тұлға дәрежесіне көтерілген. Ақын күйді, күйге еліккен адам сезімдерін лирикалық нәзіктікпен төгілте, романтикалық асқақтықпен шалқыта береді.

Қазақ әдебиеттану ғылымында да әдебиеттегі стиль мәселесіне жуырда ғана көбірек назар аударылатын болды. Жеке ақын, жазушылардың творчествосына арналған монографияларда сол суреткердің стилі жайлы да ара-тұра пікір айтылып қалатыны бар. Алайда қазақ қаламгерлерінің стиліне арналған арнайы ғылыми еңбектер әлі жарық көре қойған жоқ.

Жазушының стилі не деген мәселе жөнінде бірқалыпқа түскен анықтама, тұжырым әзірге кездеспейді. Стильдің анықтамасы жайлы бүгінгі таңда әр түрліқайшы, қиғаш көзқарастар бар.

Стиль көркемдеп сөйлеудің, ойды айтылу мақсатына қарай бейнелеп деткізудің амал-тәсілдерінің жиынтығына, тілдік бірліктердің қалыптасқан жүйесіне тың тұжырымдар жасап, жазушының сөз саптау шеберлігі, сөз қолдану ерекшелігі, ой білдірмақсатына лайық тілдің көркемдегіш құралдарын сұрыптап ғылыми даму жолдарын жаңаша зерделеуге мүмкіндік береді.

Стиль әрбір жазушының творчестволық ерекшелігін танытатын маңызды сыпат болғандықтан, оны жан-жақты және терең зерттеу қажет. Сонымен бірге стиль мәселесін сөз еткенде шығарманың түрін мазмұнынан ажыратып зерттеу қисынсыз. Стиль жазушы шығармасының әрі идеялық, әрі көркемдік ерекшелігі болуға тиіс.

Стиль-жазушының көркемдік шеберлігімен тікелей байланысты. Көркемдік шеберлігі әбден кемелденіп жетілген суреткерден ғана стиль аңғаруға болады. Ал көркемдік сапасында мін-мүлтік бар шығармадан стильдік өзгешелік іздеу мүмкін емес. Сонымен стиль сөз зергерлерінің үлкен шеберлікпен жасаған көркем туындыларынан көрінуге тиіс.

Профессор Қ.Жұмалиев «Стиль» ұғымына жазушының сөйлем құрылысы, мәнері шығармаларының композициясы, оқиға дамыту әдістері, тақырып таңдаулары, жанрлық ерекшеліктері, тағы басқа компоненттер енеді, ең орталық мәселе-идеялық мазмұн» деген пікір қосады [2,42].

Стиль дегеніміз-тілдің қоғамдық қызметінің әр қилы орайында тілдік тәсілдердің белгілі мақсатпен жинақталған жүйесі.

Стилистика – тіл материалдарын мағынасына, әсеріне қарай пайдалана отырып, ойды дәл, анық және тартымды етіп жеткізе білу үшін қолданылатын құралдары туралы ілім.

Әдеби тілге сіңіскен, әдеби тілде орныққан тіл байлықтары-«тілдік норма» дегенге жатады. Тілдік нормадан тысқары құбылыстар, ауытқулар ауызекі сөйлеу тілінің ерекшеліктері болып саналады. Сондықтан, «әдеби тіл», «әдеби емес тіл» дегенді халық тілінің нормалану нысаналарына қарап айтамыз. Тіл материалдарын сұрыптап бүкіл халыққа тегіс түсінікті, әрі ұтымды, дәл, анық ету арқылы ғана тілдің икемділігін арттыруға болады. Тілдік норма жазуда ғана емес, сөз қолдануда да, сөздің айтылуынан да, грамматикалық тұлғаларды пайдалануда да, сөйлем құруда да, қысқасы, тілдің өң бойында болуға тиіс. Тілдің нормалануы үздіксіз жүріп отырады. Бірақ ол процесті жеделдететін кез -әдеби тілдің еркін, жан-жақты даму жолына түскен кезі. Әдеби тіл - белгілі жүйеге түскен тіл болып табылады

Мұндай стильдік ерекшелігі бар жазушы қай әдебиетте болса да онша көп емес. Ондай қасиет үлкен дарын иелерінен ғана табылады.

«Күйші» поэмасының жалпы композициялық бітімінің өзі шын шебердің қолынан шыңнан асыл бұйымдай мінсіз. Басы артық деталь, немесе өлең шумағын таба алмайсыз. Бәрі де орны-орнында. Кейіпкердің образы, олардың әрекет жасайтын ортасы, пейзаждың суреттелуі, оқиғаның баяндалуы т. б. көркем стильдік компоненттер тек қана құдіретті ақынның қолынан шыққанын куәландырады. Құрылысы жөнінен де «күйші» поэмасы бас-аяғы жинақы, ықшам, адам мінезін, сезім күйлерін дәл басып, өнерлі де әдемі суреттейтін үздік ақындық үлгі боп қалады.

І.Жансүгіровтің стильдік ерекшеліктері оның ең жетілген, кемелденген туындыларынан анық көрінеді. І. Жансүгіров оннан аса поэма жазған ақын. Сол поэмаларының бәрі бірдей шетінен

жетілген, шебер мүсінді еңбектер емес. Олардың ішінен көркемдік шеберліктің үлгісі боларлықтай поэмалары деп «Дала», «Күй», «Күйші», «Құлагерді» алдымен атаймыз. Бұл поэмалардың да өзара көркемдік, стильдік өзгешелігі бар.

I. Жансүгіровтің 1934 жылы жазған «Күйші» поэмасы кезінде қазақтың эпикалық поэзиясындағы үлкен елеулі құбылыс болды. 1929 жылы жазған «Күй» атты поэмасы ақынның поэма жанрындағы өнер тақырыбын қозғауының басы, әдемі бастамасы болса, «Күйші» соның сатылы заңды жалғасы еді. «Күйшіде» ақын өнер /тақырыбын өрістете түсті. Көркемдік шешімі тұрғысынан қарағанда, ақын ілгері басты. Сюжет-Тіл композиция-лық, образдық, тілдік шеберлік бағытында ақын «Күй» поэмасынан ілгерілей түсумен бірге биіктей де түсті.

«Күйші» поэмасы жалпы алғаш шыққан кезде-ақ әр түрлі пікірлер, тұжырым-топшылаулар айтыла бастады. Әдебиетші, сыншылар поэма жайлы сол жылдардың дәрежесіне қарай кейбір жаңсақ пікірлер айта тұрса да, поэманың әдебиеттегі ұнамды құбылыс екенін мойындап, оны қазақ поэзиясының табысы ретінде дұрыс бағалады.

Кейінірек қазақ әдебиетін жаппай зерттеп, үлкен-үлкен кітаптар шыққан тұста бұл поэмаға назар аудармаған әдебиетші болған жоқ. Олардың бірі көп, бірі аз дегендей, «Күйші» поэмасы жайлы байсалды тұжырымды жасай отырып, бәрі де поэманы өнер тақырыбын қозғайтын ұлттық әдебиеттегі кесек құбылыс деп білді.

Сонымен бірге «Күйші» поэмасы әлгі үздік қасиеттерімен, бір жағынан, ақынның дәл осы шығармаға тән айрықша стиль өзгешеліктерін анықтаса, екіншіден, бүкіл Жансүгіров поэмаларына хас жалпы стиль ерекшелігін қалыптастырады дей аламыз.

Қазақ поэзиясында бүгінге дейін өнер жайында көп жазған және көркемдіктің шыңына жеткізе жазған I. Жансүгіров пен теңдесер қаламгер жоқ. Сонау 20-жылдардың бас кезінде өмірге келген "Әнші" өлеңінен басталған бұл тақырып тек қазақ әдебиетінде ғана емес, қазіргі әлемдік поэзиядағы айтулы туындылар санатындағы «Күйші» мен «Құлагер» сияқты классикалық поэмаларға ұласты.

Қ. Қуанышұлы «Жансүгірұлының екі поэмасы» деген мақаласында «... Ілиястың жоспарынша мәселе музыкада, музыканың әсерінде. Міне, осы музыканы тап мәселесін шешуге құрал етуден үлкен қате шықпай ма? Мүмкін дүние жүзіндегі жақсы күйшілерді жыйып алып күй тартқыза берсе, тап жауының бәрі де балқып, мейірімі түсіп кедейлерді құлдықтан босатар» - дей келіп, одан әрі: «Поэманың осы күнгі түрінде сенуге қиын жерінде, ол -күшінің құл болдым деп зарлануы. Күйші ханның қызымен бір үйде тұрады осы жағынан оның пәтер құлшылығын көрмегендігі айқын көрінеді. Сапақ Қарашашты оятқанда жендеттердің біреуі күйшіні ұрайын деп ұмтылса, «мейірімді» Қарашаш ұрғызбайды «күйшіме тиме» дейді. Күйші күйінен жаңылып күшенген кезде «мейірімді» ханның қызы күйшінің басына бос тандық береді. Осының қандай жерінде құлдық бар? Бізше күйшінің зарлауы тек автордан шайнап берген, ауызға салған сөз ғана бұл пікір дәлелсіз тұр», - деп жазды [3,206].

Сол биікке Ілияс «Күйші» поэмасымен көтеріліп, күні бүгінге дейін өзінің жарқын поэзиясымен елді ерітіп келеді [4,29].

Ілияс Жансүгіровтың эпикалық поэзия жанрындағы ең биік жетістігі -«Құлагер» поэмасы. Мазмұны терең,көркемдігі кемел, құрылысы шымыр бұл шығарма ақын творчествосындағы зор белес қала емес, бүкіл қазақ әдебиетінің айтулы туындыларының бірі. «Күйші мен Құлагердің» озық орнын сөз ете келіп, М. Әуезов: «Бұл шығармалар біздегі поэзия мәдениеті Абайдан соңғы дәуірде революциялық тәрбие нәтижесінде биік сатыға шыққанын дәлелдейді», - деп жазды [5,38].

I. Жансүгіровтың «Құлагері» ақынның ақындық жолына жақын тақырып -халықтың ән-күйін, дарынды өнерпаз адамдарының тағдырын жырлаудағы үздіксіз ізденістерінің жаңа асуы. өмір шындығын көркем жинақтап, өткеннің оқиғалары ішінен әлеуметтік қайшылықтармен теңсіздіктердің себебін ашып, кейіпкерлер мінезін шебер талдауы жағынан поэма әдебиетіміздің үздік табысы [6,42].

I. Жансүгіровтың «Құлагері» ақынның ақынның жолына жақын тақырып -халықтың ән-күйін, дарынды өнерпаз адамдарының тағдырын жырлаудағы үздіксіз ізденістерінің жаңа асуы өмір шындығын көркем жинақтап, өткеннің оқиғалары ішінен әлеуметтік қайшылықтармен теңсіздіктердің себебін ашып, кейіпкерлер мінезін шебер талдауы жағынан поэма әдебиетіміздің үздік табысы.

Қазақ әдебиеті көркемсөз шеберлерінің бірі -Ілияс Жансүгіров шығармашылығынан осындай стильдік өзгешеліктер мен жаңалықтарды молынан кездестіреміз. Өлең жолдарының ішкі үндестігі, жаңа инверсия, аллитерация, ассонанстар, қиыннан қиысқан ұйкастар негізгі айтайын деген ойды

беруге айрықша қызмет етеді. Сөйтіп, Ілияс Жансүгіров қазақтың поэтикалық тіл мәдениетіне елеулі үлесін қосады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Жансүгіров І. Абай кітабы // Тілші. – 1923.
2. Жұмалиев Қ. Стиль ерекшеліктері. - Алматы, 1984.
3. Қуанышұлы Қ. І. Жансүгіровтың екі поэмасы туралы. \Қазақ әдебиеті, 1936.
4. Жансүгіров І. Қазақ күйлері жиналсын. \ Еңбекші қазақ,-1927,
5. Әуезов М. Әр жылдар ойлары.- Алматы, 1959.
6. Қаратаев. М. І. Жансүгіров. – Алматы, 1961.

РЕЗЮМЕ/ RESUME

**Назарова Лейла Малгельдиевна
Сайлаугийн Жазигул
Омарова Жазира Аземхановна
КГУ «Средняя общеобразовательная школа №65»
Қарағанда, Республика Қазақстан**

ХУДОЖЕСТВЕННЫЙ И СТИЛЕВЫЙ ХАРАКТЕР ПОЭМ ИЛЬЯСА

В статье проанализированы стилевые отличия казахской литературы от творчества одного из мастеров художественного слова-Ильяса Жансугурова. Поэмы И. Жансугурова «Күйши» (1934), «Кулагер» (1937) являются классическими произведениями истинного значения, которые подняли жанр казахской поэмы 30-х годов. Ильяс Жансугуров вносит значительный вклад в культуру казахского поэтического языка.

Ключевые слова: сюжет поэм, национальная литература, просвещение, остроумное описание, описание пейзажа, повествование истории, авторские позиции, стилевые манеры.

**Nazarova Leyla Malgeldievna
Sailaugiin Zhazigul
Omarova Zhazira Azemkhanovna
KGU "Secondary school №65»
Karaganda, Republic Of Kazakhstan**

ARTISTIC AND STYLISTIC CHARACTER OF ILYAS ' POEMS

The article analyzes the stylistic differences of Kazakh literature from the work of one of the masters of the artistic word-Ilyas Zhansugurov. I. Zhansugurov's poems " Kuishi "(1934)," Kulager " (1937) are classic works of true meaning, which raised the genre of the Kazakh poem of the 30s. Ilyas Zhansugurov makes a significant contribution to the culture of the Kazakh poetic language.

Keywords: the plot of poems, national literature, enlightenment, witty description, description of the landscape, narration of history, author's positions, stylistic manners.

References:

1. Zhansugurov I. The Book of Abay // correspondent. – 1923.
2. Zhumaliyev K. features of style. - Almaty, 1984.
3. Kuanyshuly K. I. about two poems of Zhansugurov. \Kazakh literature, 1936.
4. Zhansugurov I. to collect Kazakh KUIS. \ -1927.
5. Auezov M. thoughts of different years.- Almaty, 1959.
6. Karataev. "I'm Sorry," I Said. - Almaty, 1961.

Сембиев Құрманғазы Зәкірұлы
kz_dk4kara@mail.ru
Ашамаева Ақгүл Ерғалиқызы
ashaakgul@mail.ru
«Bolashaq» академиясы, Қарағанды қ.

МАХАМБЕТ ПОЭЗИЯСЫНЫҢ КӨРКЕМДІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Мақалада Махамбет поэзиясының көркемдік ерекшеліктері қарастырылды. Когнитивті лингвистикадағы «Тілдік тұлға» сөз етіліп, шығармадағы көріктеуіш құралдардың қызметі нақты мысалдармен нақтыланды.

Кілтті сөздер: тілдік тұлға, когнитивті лингвистика, кешенді құбылыс, шешен, қазақ фольклоры, философиялық толғам, философиялық бағыт, эпитет, метафора, теңеу.

Махамбет шығармашылығын лингвистикалық тұрғыдан зерттеген бірен-саран еңбектер болғанымен, Махамбет мұрасын тілдік жағынан зерттеудің қажеттілігі байқалады.

«Тілдік тұлға» мәселесі алғаш рет когнитивтік лингвистикада кеңінен зерттеліп, біраз еңбектердің өзегіне айналды. Оларға Р.Сыздық, Е.Жанпейісов, Ф.Қожахметов, А.Әмірбеков, Ш.Ниятова т.б. жатқызуға болады. «Тілдік тұлға» мәселесі – тіл білімі үшін күрделі де қызықты мәселе. Ойымыз дәлелді болу үшін Ж.М.Әбдірахманованың Ә.Кекілбаевтың шығармасындағы тіл мен дүниетанымның байланысын: «Тілдің дүниетанымдық жағын зерттеу тілдің, оның табиғатының ерекшеліктері мен оның ұлт болмысын берудегі мүмкіндіктерін анықтап береді және ұлттық тілдің танымдық ерекшеліктерін айқындауға негіз болып табылады» [9;5] деп көрсеткен пікірін келтіруге болады. Бұл еңбек қазақ тіл білімінде қалыптасып келе жатқан когнитивтік лингвистиканың салаларын дамытуға, дәйектеуге және тілдік тұлғаның шығармашылығы арқылы көрінетін лингвомәдениеттануға өзіндік деңгейде теориялық үлесін қосады. Халқымыздың рухани мәдениетін құрайтын шешендер мен батырлардың, билер мен ақындардың т.б. тұлғалардың тілдік тұлғаға айналуы нәтижесінде олардан қалған асыл, нақыл сөздер ауыздан-ауызға тарап, халық жадында сақталады. Кез келген жеке тұлға өзінің тілдік емес басқа қасиеттері арқылы жұртқа танылғанымен тілдік тұлға бола алмайтыны белгілі. Мәселен, Әбілхан Қастеев (қазақтың әйгілі кескіндемешісі, график-суретші, қазақ бейнелеу өнерінің негізін салушы). Оның басты себебі жеке тұлғаның тіл қаруымен қаруланбауында жатыр. Ә.Қастеев қазақ халқының ұлы перзенті болғанымен тілдік тұлға ретінде қабылданбайды, ал Махамбет Өтемісұлы азаттық рухына сәйкес көркем тілі оның ерекше тілдік тұлғасын танытады.

Шын мәнінде тілдік тұлға құрылымы – кешенді құбылыс. Тіл білімінде тілдік тұлғаға беріліп жүрген анықтамаларға қысқаша тоқталып өтсек, «тілдік тұлға» ұғымын енгізген белгілі орыс тілшісі Ю.Н.Карауловтың пікірінше: «Тілдік тұлға – мәтіндерді тудыру және қабылдау қабілетіне ие адам» [1;11]. Махамбет шынайы тұлғалық келбеті оның барлық қырын (журналист, ақын, тарихшы, аудармашы, қоғам қайраткері, саясаткер, тілші, философ) зерделеу арқылы аңғарылады. Сол себепті тілдік тұлғаға тән қасиет халық көңілінен орын таба білуі шарт, сонда ғана индивид *тілдік тұлғаға* айналуы мүмкін.. Бұл ойымызды В.А.Маслованың тілдік тұлға туралы пікірі нақтылай түседі: «Языковая личность – социальное явление, но в ней есть и индивидуальный аспект. Индивидуальное в языковой личности формируется через внутреннее отношение к языку, через становление личностных языковых смыслов; но при этом не следует забывать, что языковая личность оказывает влияние на становление языковых традиций. Каждая языковая личность формируется на основе присвоения конкретным человеком всего языкового богатства, созданного предшественниками» [1;120]. Осыған ұқсас тұжырымды Ф.Б.Қожахметова «Т.Ізтілеуовтың тілдік тұлғасының дискурстық сипаты» деген зерттеуінен де кездестіруге болады: «Тұлға – тарих, әлеуметтану, әдебиеттану ғылымдарымен қатар әлеуметтік-лингвистикалық және психолінгвистикалық категория. Әлеуметтік қажеттілік мұраты – жетілу. Бұл мақсатқа жету үшін зерттеу нысанымызға алып отырған Тұрмағамбет Ізтілеуовтың тілдік тұлғасын әлеуметтану, психология мен тіл білімі ғылымдарының қиылысқан жерінен іздемек керек» [2;20]. «Тілдік тұлға» мәселесінде басты ерекшелік тұлғаның

(личность) жай саналы адам (гомо сапиенс) аумағынан кең көлемге өзінің тілдік ерекшелігі арқылы шығып кетуінде жатыр. Адамның индивидтік деңгейден «Тілдік тұлға» деңгейіне айналу жолы тіл білімі үшін күрделі де қызықты мәселе. Бұл аралықта индивидтің, алдымен тұлғаға (личность) айналып барып, тілдік тұлғаға, яғни соңғы шектік дәрежеге көтерілуін ескеруіміз қажет.

Махамбет - халықты патшалық, хандық өкіметке қарсы қарулы көтеріліске шақырған алғашқы қазақ ақыны. Оның бейнелі де жалынды негізінен Шалкиіз, Сыпыра, Доспамбет, Қазтуған сияқты батыр жыраулардың үлгісінде шығарылған көтеріліс туралы толғаулар. «Жәңгірге», «Баймағамбет сұлтанға» деген өлеңдерінде үстем тап өкілдерін бет-пердесін жырта шенесе, «Мұнар күн» өлеңінде ел басындағы ауыртпалықты күйзеле, ашына айтты. Исатай - ақынның көп өлеңдерінің басты қаһарманы. «Тайманның ұлы Исатай», «Исатай деген ағам бар», «Исатай сөзі», «Тарланым», т.б. өлеңдерінде Исатайдың адамгершілігі, азаматтығы, батырлығы, қайсарлығы сипатталады.

Махамбет өзінің барша болмыс қасиеттерімен көшпелілер арасындағы көсем тұлғалардың бірі. Ол өзі туып өскен өңірдің Қамбар батыр, Ер Тарғын, Сыпыра жырау, Асанқайғы, Қазтуған, Шалкиіз, Жиёмбет, Доспамбет сияқты біртуар тұлғаларының өлмес мұраларын көкірегіне тоқып өсті. Өзі өмір сүрген заманның ағымына жүйрік, қыр сырын жетік меңгерген, көзі ашық, көкірегі ояу, білімдар адам болған. Шағатай, орыс, татар, араб тілдерін жазбаша тәуір меңгерген. Мұны ол жазған хаттардан айқын аңғаруға болады.

Азаттық үшін күрес Махамбеттің бүкіл өмірінің мазмұнына айналды. Ұлттың азаттығы мен халықтың әлеуметтік теңдігін Махамбет жеріне жеткізе жырлаған әйгілі ақын. Ол поэзияда қандай дара болса, күй өнерінде де сондай дара.

Махамбет – жорық жырауы. Сол Ұлы бабаларының дәстүрін жалғастырған, рухын сөзімен емес ерлік ісімен көрсеткен батыр-жырау. Махамбет заманы көшпелілер рухының айының батып, күнінің тұтылған кезі. Сондықтан да, көшпелілер мәдениетіндегі эпикалық синкреттілік Махамбет болмысымен түйінделеді. Бұдан былай өнер қоғамдық құбылыстарды реттеушілік міндетінен айрылып, эстетикалық алданыш болуға көшкен. Махамбеттің әрі батыр, әрі көсем, әрі шешен, әрі жырау, әрі күйші болуында осындай тарихи әлеуметтік сұраным болған. Бұл тұрғыдан келгенде, Махамбет жорық жаруларының ішіндегі соңғысы.

Ақын өлеңдерінің негізгі тақырыбы – теңдік пен бостандық, әділдік үшін күрес, қанаушы отаршылдық жүйеге қарсылық болып келеді де әрқашан жігерлі асып-тасып жатқан асқақ рухпен көмкеріледі, оған көне дәстүр бойынша философиялық терең толғамдар, пайымдаулар сабақтасып отырады.

Махамбет ақын – ұлт азаттығы үшін күрескер тарихи тұлға ретінде біздің Тәуелсіздігіміздің бастау көздерінің бірі ретінде саналады. Сондай қоғам қайраткерлігімен бірге, өзінің отты, жалынды өлеңдері арқылы бар өмірін туған халқының мұнын жоқтауға арнаған ардақты ақын.

Махамбет өлеңдері тек жалаң құрғақ үгіт емес, оның өлеңдерінде жалынды, саяси өткірлік пен терең ой, нәзік сезім әрдайым ұштасып, біте қайнасып жатады. Махамбет өлеңдерінде бұл үшеуінің жігін ашып, бөліп алуға болмайды. Осы қасиеті Махамбетті көтеріліс туын көтерген әрі жалынды үгітшісі, әрі ардақты ақыны етті. Бұл мазмұн Махамбет өлеңдерінің құрылысы мен түріне де әсер етті. Түр - мазмұнның түрі болуы қажет деген шартқа Махамбет поэзиясы толық жауап бере алады. Оның: «Ереулі атқа ер салмай», «Мұңайма», «Айныман» деген өлеңдері , мазмұнына түрі сай, жалынды үндеу сөздер. Махамбеттің досын мақтап, дұшпанын даттап шығарған өлеңдерінің мазмұны күрес идеясын жыр ету болса, құрылысы шешендікке толы үгітке арналған отты сөздер болып келеді де, сөйлемдері қаратпалы, сұраулы сөйлемдер болып келеді, не жарлай арнау, не сұрай арнау немесе риторикалық сұрау болып отырады. Мысал үшін «Мұңайма» деген өлеңін алайық:

Ханның ісі қатайды,
Азамат ерден мал тайды.
Қанды көбік киініп,
Бір аллаға сыйынып,
Ұрандап жауға тигенде,
Кім жеңері талай - ды,
Жолдастарым, мұңайма!... - дейді ақын.

Мұндағы «азамат, жолдастарым» деп, достарына қайрыла сөйлеу, сөйлемін риторикалық сұрау түрінде құру, өзінің айтайын деген пікіріне дәл, күреске үндеу тілегіне сай.

Махамбет өлеңдерінде бұл тәрізді үгіт өлеңдермен қатар, лириканың басқа да түрлері бар. Ақынның бірқатар өлеңдері үлгісінде құрылады.

Қазақ фольклорінде дүние салған адамның тіршіліктегі іс-әрекеттерін әр жағынан алып, толық баяндап жырлайтын жоқтаулар, естіртулер көп. Махамбет өлеңдерінің кейбіреулері фольклорда кездесетін жоқтау өлеңдердің қысқа түріне жақындайды. («Тарланым», «Тайманның ұлы Исатай»). Исатайдың өліміне арналған «Тарланым» деген өлеңін алсақ, жалпы жоқтаулардың әдісімен, батырдың өміріндегі әралуан іс, амал, қасиет мінездерін санап көрсетеді. Бірақ, мұнда да Махамбеттің өзіне тән кейбір ерекшеліктері бар. Махамбет өлеңдерінде Исатайдың өмірін жалпы алмайды, оның өмірінің әлеуметтік-таптық жақтарын алып, батырдың езілуші халық, қара шаруа, еңбекшілердің мүддесін қорғап феодал, ақсүйектерге қарсы шыққан, шын мәніндегі халық қамқоры болған жақтарын айрықша көрсетеді. Шернияз сықылды басқа жағына ақын тоқталмайды.

Махамбеттің жоқтау тобына жақын келеді деген өлеңдері, оның басқа өлеңдеріне қарағанда фольклормен тығызырақ байланыста деуге болады. Өйткені эпитет, метафора, теңеулерін алсақ, көбіне фольклордан алынған поэтикалық тілдер.

Ал Махамбеттің кейбір өлеңдері философиялық бағытқа негізделген өлеңдер болып келеді.

Қоғалы көлдер, құм сулар,
Кімдерге қоныс болмаған?
Саздауға біткен құба тал,
Кімдерге сайғақ болмаған?
Басына жібек байлаған,
Арулар кімнен қалмаған?
Таңдап мінген тұлпарлар,
Иесін қайда жауға салмаған?
Құландар ішпес бұршақ қақ,

Кімдерге шербет болмаған, - деп, риторикалық сұрай арнау түрінде айта келіп, өмірге өзінше қорытынды жасайды. «Толғау» деген өлеңінде де осы тәрізді өмірді шолып келіп, өзінің одан түйгендерін баяндауға негізделеді. Бірінші шумағында ақын термелеп, тыңдаушыларының назарын ақыл кеңесіне аударады да, одан кейінгі шумақта ақындық шабыттың шарықтауы, ойдың серпінінен туған терең пікірлер айтылады, үшінші шумақта, хан-төренің тағдыры халықпен байланысты, былайша айтқанда, оларды жоқ ету халықтың қолында деп, халықтың зор күші екенін еске салады. Ең соңғы жолдарда ақын былай деп өзінше қорытынды жасайды:

Батыр болмақ ойдан-ды:
Айқайласып жауға ти,
Тәңірім білер, жігіттер,
Ажалымыз қайдан-ды?

Бұл тәрізді эпифоралық ұйқас, синтаксистік параллелизмге құрып, образдарына философиялық мән беру, ақынды бұл дәуірде дұрыстық, әділдік жоқ деген қорытындыға әкеп тірейді, сондықтан ақын жалғыздық көріп, қасіретке шомады.

Мұнан кейін Махамбеттің кейбір өлеңдерін, әсіресе, оның өмірінің соңғы кезіндегі шығармаларын – элегиялық өлең деуге болады. «Абайламай айрылдым», «Нарын» және басқа сол сияқты өлеңдер өткенді еске түсіруге арналған, жан қасіретін көрсететін, ақынның жалғыздық қайғысын, тарыққан көңілін білдіретін элегиялық мотивті өлеңдер, мұнда оның басында бір зұлым тағдырдың қара бұлты төніп тұрған сияқты.

Мен тауда ойнаған қарт марал,
Табаным тасқа тиер деп,
Сақсынып шыққан қиядан,
Қайыңның басын жел соқса,
Қаршыға қуыс қайғырар:
Балапаным суға кетер деп,
Мамығын төккен ұядан,
О дағы біздей болған сорлы екен, - дейді ол.

Махамбеттің элегиялық өлеңдері аса суретті, тамаша көркем. Бұлар ақынның тек жалаң өз қайғыруының сәулесі емес, ол басқа түскен сол кездегі ауыр халдердің айнасы болды.

Кейбір өлеңдерінде ақын туған елі бүгінгі Қазақстан жерінің табиғат байлығының әдемі көріністерін, ең даланың, асқар тау, шыңырау қиялардың айбатты пішінін суреттейді. Өлеңнің көп жерлерінде ақын көшпелі, мал баққан, ит жүгіртіп, құс салған аңшылық, өз елінің өмірінде орыны бар жан-жануар, аң, құстардың образын көрсетуге көбірек көңіл аударады. Бірақ, бұл ел, табиғат байлығын, жан-жануарлардың әлемін суреттегенде, олардың тек көркемдік сипатын ғана көрсету

немесе тек сұлулық үшін ғана суреттелмейді. Мұнда да ақын ел тағдырымен байланысты, өз басынан кешірген қиын-қыстау кезеңдердегі ой сезімін оқушылары толық сезінгендей етіп ашығырақ көрсетуге құрал есебінде қолданады. Бұған мына төмендегі үзінді толық дәлел:

Назары қайтқан күн болған
Жібектен бауы көнеріп
Ақ сұңқар ұшқан күн болған.
Бағаналы боз орда
Еңкейіңкі күн болған.
Телегей-теңіз шалқыған
Қоғалы көлдер суалып,
Тізеге жетер-жетпес күн болған,
Жапанға біткен бәйтерек,
Жапырағынан айрылып.
Қу түбір болған күн болған.

Бұл тәрізді элегиялық өлеңдердегі көркем образдардың қайсысын алсақ та, ақынның айтайын деген негізгі идеясына бағыныңқы [3;97].

Ірі мазмұнға түрін сай етіп шығаруда да ақынның шеберлігі күшті.

Махамбет хадимше хат танып, жаза да білген ақын. 1839 жылы Назар, Шүренде жүрген кезінде, өз еліндегі достарына арабша жазған хатының қолжазбасы күні бүгінге шейін архивта сақтаулы.

Кейбір тарихи материалдарда Махамбетті орысша да білуші еді дейді. Бірақ қайда оқып, қай жағдайда орысша білді, ол жағы айтылмайды. Махамбет жас шағында Жәңгірдің үлкен баласы Зұлхарнаймен бірге Орынборда болған. Бұл тарихи дәлелденген нәрсе. Демек, Махамбет сол Орынборда болған кезінде орысша өз бетімен оқып, хат тануы мүмкін деп топшылауға болады. Жасынан дарынды, зейінді ақын, орыс мектебінен ресми түрде сабақ алушы хан баласының қасында жүріп те, одан кем білмеуі ықтимал. Әйтсе де бұл мәселе әлі де зерттеуді керек етеді.

Махамбет сөз жоқ, көтерілісші елдің ақыны болды. Ол аксүйек феодалдарға қарсы күрескен қазақ еңбекшілерінің арманын, ойын мұңын жырлады. Оның үгіттік лирикасына тақырып болған да-осы халықтық мәселелер. Оның үгіттік күшінің де қандай дәрежеде екенін айқындайтын ерекшелік те ақынның өлеңдеріндегі жұртшылық, тілегімен қабысып жатқан идеясымен қабысуында. Махамбет өлеңдері жай ғана үгіт емес, ойға, сана-сезімге эстетикалық азық боларлық дәрежеге көтерілді, сондықтан да Махамбет - шын мағынасында көркем сөздің ұстасы.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность. М., 1987.
2. Маслова В.А. Лингвокультурология. М., 2001.
3. Қожахметова Ф.Б. Тұрмағамбет Ізтілеуов тілдік тұлғасының дискурстық сипаты. Канд. дисс. автореф. Алматы, 2004.
4. Ниятова Ш. Махамбеттің тілдік тұлғасы: ф.ғ.к. дисс., Алматы, 2005.
5. Жанпейісов Е. Қазақ прозасының тілі. Алматы, 1968.
6. Сыздық Р. Абайдың сөз өрнегі. Алматы, 2004.
7. Шалабай Б. Көркем проза тілін зерттеудің ғылыми-теориялық негіздері: ф.ғ.д. автореф. Алматы, 1997.
8. Говердовский В.И. История понятия коннотации // Филологические науки, 1979, № 2.

РЕЗЮМЕ/ RESUME

**Сембиев Курмангазы Закирович
Ашамаева Аггуль Ергалиевна
Академия «Bolashaq», Караганды**

ХУДОЖЕСТВЕННЫЕ ОСОБЕННОСТИ ПОЭЗИИ МАХАМБЕТА

В статье рассмотрены художественные особенности поэзии Махамбета. «Языковая личность» в когнитивной лингвистике была выражена, а деятельность изобразительных средств в произведении конкретизирована конкретными примерами.

Ключевые слова: языковая личность, когнитивная лингвистика, комплексное явление, оратор, казахский фольклор, философское наполнение, философское направление, эпитет, метафора.

**Sembiev Kurmangazy Zakirovich
Ashamaeva Akgul Ergalieвна
«Bolashaq» academy, Karaganda**

ARTISTIC FEATURES OF THE POETRY OF MAKHAMBET

The article considers the artistic features of Makhambet's poetry. The "language personality" in cognitive linguistics was expressed, and the activity of visual means in the work was concretized by specific examples.

Keywords: language personality, cognitive linguistics, complex phenomenon, speaker, Kazakh folklore, philosophical content, philosophical direction, epithet, metaphor.

List of references:

1. Karaulov Yu. N. Russian language and language personality. M., 1987.
2. Maslova V. A. Linguoculturology. M., 2001.
3. Ahmatova F. B. Triambic Stremov tldc telecine discourse sipati. Cand. Diss. abstract. Almaty, 2004.
4. Natova Sh. Makhambettin tildik tulgasy: f. g. K. Diss., Almaty, 2005.
5. Janpaul E. Kazak tili prosesini. Almaty, 1968.
6. Syzdyk R. Abaydyn Soz ornegi. Almaty, 2004.
7. Shalabai B. Korkem prose tln Zertteu scientific-tearily negadon: f.à.d. abstract. Almaty, 1997.
8. Goverdovsky V. I. History of the concept of connotation // Philological Sciences, 1979.

**УДК 81:373
МРНТИ 16.01.09.**

**Сембиев Құрманғазы Зәкірұлы
kz_dk4kara@mail.ru
Тастанбекова Балнұр Кеулимжайқызы
tastanbekovabalnur@mail.ru
«Bolashaq» академиясы, Қарағанды**

Қ.ЖҰМАДІЛОВ ШЫҒАРМАЛАРЫ ТІЛІНІҢ КӨРКЕМДІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Мақалада Қ.Жұмаділов шығармалары тілінің көркемдік ерекшеліктері қарастырылған. Жазушы туындыларының тіл көркемдігінде халық ауыз әдебиетінің үлгілері қолданылғаны нақтыланды. Сонымен қатар юморлық тәсілмен реалистік дәстүрді байланыстыра білуі сөз етілді.

Кілтті сөздер: көркемдік ерекшеліктер, поэтика, кейіпкер, афоризм, жазушы портреті, эстетика, юморлық тәсіл, пейзаж, фразеологизм, стиль, проза.

Қ.Жұмаділовтің шығармашылығы туралы сөз еткенде оның тіл ерекшелігіне, көркем тілінің айшық бедеріне тоқтамау мүмкін емес. «Жазушы өзінің сөз қорын молықтыру үшін жалпыхалықтық тілдің телегей-теңіз бай қазынасын мүмкіндігінше молырақ игеруі, оның қилы-қилы қызық құбылысын жете түсінуі, әр сөздің мәні мен мағынасындағы ұланғайыр өзгеру мен өңденуді, ауысу мен алмасуды, құбылу мен құлпыруды дәл аңғара білуі қажет.

Сонда ғана жазушы әр сөзді таңдап, талғап тауып, ойды анық, сезімді нәзік жеткізер тың және тартымды сурет жасай алады». Қаламгердің шығарманы лирикалық леппен, қыр-сыры мол сипатпен, азаматтық серпінмен жазуы оның өзіндік қолтаңбасын көрсетеді. Көркемдік сипатымен дараланған туындыларында жазушы психологизм, лиризм көмегімен тіл құдіретін кеңінен қолдана білген. Автор шығарманы тек өз атынан баяндап қана қоймайды, кейіпкерді алға тартады.

Ал кейіпкер үнінен біз оның дүниетанымын ғана емес, суреттеліп отырған дәуірдің келбеті, уақыттың тынысы, беталысын да аңғарамыз. Қ.Жұмаділовтің туындыларының тіл көркемдігі туралы айтқанда, алдымен, оның халық ауыз әдебиетінің мол мұрасын қолдану ерекшелігін атап өту қажет. Бұл үрдіс жазушының «Тағдыр», «Соңғы көш», «Дарабоз» романдарына тән. Мысалы, «Тағдыр» романындағы Күдерінің үйлену тойы үстінде қазақтың салт-дәстүрі әр қырынан тамаша көрініс

тапқан. Жазушы шығармаларының тілі жайлы айтқанда, оның сөзбен сурет сала білер шеберлігін атап өтеміз.

Оның портреттік поэтикасынан аңғаратынымыз – жазушы кейіпкердің сыртқы келбетін, бет-жүзін тізіп суреттей бермейді, оларды қимыл үстінде танытуға тырысады.

Сондай-ақ қатар юморлық тәсілмен реалистік дәстүрді байланыстыра білуі портрет жасау, табиғат көрінісін суреттеуде ерекше байқалады. Қ.Жұмаділов табиғатты бейнелеуде суретке жан бітіріп, тірі сурет салуға бейім. Яғни жазушы табиғат құбылысына адам мінезін, қимыл-әрекетін бере суреттейді. Гүлдің бұралып билеуі, айдың жүзуі, таудың былқ етпей мелшиіп тұруы – бәрі де адамның мінез қыры. Сол мінез қырымен табиғатты безендіре отырып суреттеген. Қ.Жұмаділов қай тақырыпты қозғаса да, ол үшін ең бірінші орында адам тұрады. Пейзаж арқылы адам жанының небір қатпарын жаңғырта ашып, оның толыққанды бейнесін өзіне тән болмысы, табиғатымен көз алдымызға әкеледі. «Қабдеш тілге аса бай және әр сөздің сиқырлы бояуын жан-тәнімен нәзік сезінетін жазушы» деп қаламдас замандасы Әкім Тарази айтқандай, Қ.Жұмаділов шығармаларында халықтық мақал-мәтел, қанатты сөздер, тұрақты сөз тіркестерін өз орнына қолданғанда, сөзіңіз тіріліп, ажарланып отырады, оның үстіне қазіргі қолдануда жоқ халықтың жадында ғана сақталып, қалтарыста қалған қанатты сөздердің небір ғажайып түрі табылады. Естен шығып кеткен кейбір фразеологизм мен афоризмнің, мақал мен мәтелдің поэтикалық-эстетикалық сипат алуы – мәдени мұрамызды ғибраттық-нақылдық тұрғыдан сөз жоқ жаңалайды, жаңғыртады.

Міне, жазушы романдарында кездесетін осындай сипатты суреткердің өзіндік шеберлігін танытар қасиет деп санауға болады. Қаламгердің қай шығармасын алсаңыз да, жақсылық пен жамандық, адалдық пен арамдық, талант пен дарынсыздық туралы жалпыадамзаттық ой жатады. Қарымды қаламгердің, шебер суреткердің шығармалары қазақ әдебиетінің алтын қорына айналды, себебі оның рухани дүниесі – текті өнердің жемісі.

Ал тұтас алғанда, Қ.Жұмаділов прозасы тіліндегі тілдік құрал мен олардың семантика-стилистикалық жағы толықтай лингвистикалық талдауға түскен жоқ. Көркем сөз шебері Қ.Жұмаділов прозасының тілін зерттеу арқылы жазушының әдеби тілді жетілдіру мен дамытудағы рөлін айқындаудың, көркем туындылардағы тілдік құралдың көркемдік қызметін ашып, талдап көрсетудің мәні зор.

Жазушы прозасын лингвистикалық тұрғыдан зерттеу мен жазушы шығармаларының қыр-сырын, көркемдік ізденісін, тақырыптық-идеялық жағын т.б. жан-жақты қарастыратын әдеби талдауын бүтін «дүниенің» екі жағы десек, олардың әрқайсысын терең зерттеу арқылы ғана бүтіннің табиғатын толық тани аламыз. Қ.Жұмаділов шығармалары тілінің лексика-грамматикалық ерекшелігін айқындап, сол арқылы көркем шығармасының өзге суреткерден ерекшеленетін стильдік қолтаңбасын анықтауды мақсат еттік. Көркем мәтін тілін лингвистикалық талдау әдеби туындының эстетикалық табиғатын, көркемдік қырын түсінуге жол ашады. Сонымен қатар стилистиканың көптеген мәселесін шешуге септігін тигізеді. Тілдің тірегі – сөз. Сөз – халықтың өткен тұрмыс-тіршілігі, ой-сезімі, елдігі мен ерлігі, парасатының әрі куәсі, әрі дереккөзі. Ал тіл байлығын танытатын көркем шығарма. Көркем шығарма тіл байлығын танытумен ғана шектелмейді, сондай-ақ тілді байытатын, дамытатын негізгі арнаның бірі болып табылады.

Әр ұлттық тілдің сырын жете тану үшін сол тілдің өзіндік заңдылығын білу аз, оның түпкілікті тамыры сол тілде сөйлеуші этностың жүріп өткен тарихымен, күнделікті өмірде орнықтырған мәдениеті, күнкөрісіне арқау болған жан рухы, ой-санасымен тікелей байланысты. Сондықтан да ұлттық тілді халықтың ой танымы, тарихымен біріктіре қарау мәселесі тіл ғылымында кең өріс алған когнитивті лингвистика, психолінгвистика, этнолінгвистика т.б. ғылымының тууына себепкер болды.

Иісі қазаққа әдеби туындыларымен кең танылған, көрікті сөз бен көркем ойдың көрнекті өкілінің бірі Қ.Жұмаділов – әдебиетші, жазушы, журналист, аудармашы. Өзіндік үні, айшықты кестелі тілі, ауқымды тақырыбымен қазақ прозасындағы, кең тынысты, қуаты мол, қарымды, қаламгер Қ.Жұмаділов кейіпкерлерін сол дәуір тілімен сөйлетіп, қоршаған дүниені сол кездің санасына сай бере білген. Ұлттық дүниетанымды тарихи кезеңдік тұрғыдан берудің үлгісін жазушы Қ.Жұмаділовтің шығармасынан байқай аламыз.

Көркем әдебиет өзінің айтайын деген ойын образ арқылы береді. Оның негізгі құралы көркем сөз, сол арқылы адам бейнесін жасап, өмірдің, өмір құбылысының қилы қырын жан-жақты алып суреттейді. Көркем әдебиеттің басты құралы сөз болғандықтан да, әрбір жазушы ұлттық тілдің сөздік қорын жете пайдаланып, оны шебер келістіріп қолдануға талпынады, соның нәтижесінде ғана көркем суреттеу жасай алады. Көркем шығарма болу үшін, *бірінші шарт* – суреттілік, образдылық, яғни

күндегі көріп жүрген адамдардай өзіндік қимылы бар, ой парасаты, киім киісі, жүріс-тұрысы бар жанды адамдар болуы керек; *екіншіден*, сол образ типтік образ болуы тиіс, яғни қоғамдық тәрбие бере алатындай бір топ адамның басындағы жақсы не жаман қасиетті бір адамның басына жинақтап, оны нанымды етіп беру қажет; *үшіншіден*, шындық пен суреттілік бір-бірімен ұласып жатуы, яғни жазушының суреттеп отырған образы сол кездің шындығына сыйымды болуы керек; *төртіншіден*, ол шығарманың туу тарихы, өмірге келу себебі, яғни жазушы туындысының жазылу мақсаты болсын; *бесіншіден*, халықтық сипатта жазылған болуы керек; *алтыншыдан*, көркем әдебиеттің оқырманына тәлім-тәрбие бере алатындай дәрежеде, жамандықтан жирендіріп, жақсылыққа қарай жетелей алатындай қасиеті – қоғамдық мәні болуы шарт т.б. міне, осы тұрғыдан алғанда, Қ.Жұмаділов шығармалары – адам образы арқылы оқырманының эстетикалық сезіміне әсер ететін, әдемілікті түсінуге, мінез-құлқын жақсартуға көмектесетін, адамдар арасындағы әртүрлі қайшылықты көрсетіп, шындықтың бетін айқындайтын құрал.

Қ.Жұмаділов шығармаларындағы тілдік құралдың қолдану мақсатын айқындау, шығарма шырайын кіргізетін сөздердің экспрессивтік-эмоционалдық бояуын көрсете отырып, көркемдік-стилистикалық қызметін саралау, соның негізінде шығармалары тілінің көркемдік ерекшелігін көрсету, сол арқылы қаламгердің көркем шығармасының басқа суреткерден ерекшеленетін стильдік қолтаңбасын анықтау үшін біраз туындысын салыстыра талдағанымызда көркем шығармадағы лингвомәдени тілдік бірліктерді айқындап, олардағы ұлттық сипаттық басымдығы, фразеологиялық тіркестің жазушы тіліндегі қолданыс ерекшелігі байқалды.

Қаламгер шығармаларының тілдік ерекшелігі кейіпкер тіліндегі берілу жолдары, тілдік құралдың қолданыс мақсаты, троп түрінің стильдік қызметі, шығармаларындағы кірме сөздердегі өзгерісті көрсету үшін қоғам, ондағы адам келбетін таныту мақсатында алынған бірліктер болып табылады.

Ал осы тілдік байлықта халық даналығы, құндылығы жүйесі, қоғамдық мораль, ұлттың дүниеге, адамға деген қарым-қатынасы тәрізді маңызды ақпарат жинақталған. Қ.Жұмаділовтің шығармалары тілін талдау барысында мынадай ерекшелік анықталды:

- фразеологизм өзара салыстырыла отырып талданды;
- мақал-мәтелдің өзгешелігін анықтап, олардың көркем мәтінде автор бейнесі мен кейіпкер тіліндегі қолданысының танымдық қызметі сараланды;
- антоним, синонимнің ұлттық болмыс пен қоғамда қалыптасқан мағынасы танымдық тұрғыдан ашылып көрсетілді;
- шығармадан бейнелегіш-көркемдегіш тәсілдің (эпитет, тенеу, портрет т.б.) көркемдік-стильдік, ұлттық танымдық қызметі ашылып талданды.

Тіл – таңба жүйесін көмкерген мәдениет. Сондықтан да ол – әр халықтың ұлы мұрасы, ұлттың тарихи жетістігі.

Қ.Жұмаділов – ой ағымының, оймен сурет салудың шебері, пәлсапашыл қаламгер. Сүйіспендік сағыныш пен адамгершілік ниетін ұлық ұстанған жазушы шеберлігінің көкжиегі әлі алыс, барар жер басар тауы оқырман көкейінен үндес шығып жатуына шын ниеттеспіз. «Қол, жазуды ермек ет, жатпа бекер» деп Абай айтқандай, жазушы қаламының әлі де құнды дүние берері мол деп сенеміз.

Жұмысты қорыта келе мынадай тұжырым жасадық:

- тіл – лингвистикалық құндылық қана емес, дәуірге тән ұлттық мәдениет пен өркениеттің формасы. Осы тұрғыдан келгенде, Қ.Жұмаділов шығармалары тілінің лексикасы белгілі бір мәдени кеңестік пен уақытқа сай дәуірдің «тілін» көрсетеді;

- жалпыхалықтық қолданыста ұшыраспайтын кейбір сөз талдауға түсіп, фразеологизм, синоним, троп түрінің стильдік қызметі анықталды және жазушының сөз қолдану даралығы тілдік дерекпен негізделді;

- жазушы шығармаларындағы қос сөздің өркениетті өзгерісті көрсету үшін қоғам, ондағы адам келбетін таныту мақсатында алынған бірліктер болып табылатыны анықталды.

Қ.Жұмаділов шығармаларының лексика-фразеологиялық ерекшелігі айқындалды. Шығармадағы фразеологизмнің, мақал-мәтел, антоним, синонимнің тілдік қолданысы, қос сөздердің ерекшелігі анықталып, шығарма тіліндегі этномәдени ерекшелік айқындалды.

Қ.Жұмаділов қос мемлекетте ғұмыр кешті, екеуін ой таразысынан өткізді, өзара салыстырды. Барлығын дерлік зерттеді, зерделеді, сана елегінен өткізді. Ол әлемдегі алты миллиардтан астам адамды, сол адамдар құрайтын халықтың, ұлыстың тыныс-тіршілігін өз ұлтымен салыстырды. Қаламгер ретінде өз ұлтының мәрттігіне, өзгеге ұқсай бермейтін тектілігіне назар аударды.

Қ.Жұмаділов – өз дәуірінің «жаңғырығы». Оның шығармашылығы әртүрлі тақырыпты камтиды. Оқырман қазақ тарихындағы небір тарихи оқиғаны да, еңбеккер жанның көркем бейнесін де, қазақ даласының табиғат көрінісінің әсем суреттелуін де, қожа-молда, ишанның іс-әрекетін де, барлығын қаламгер шығармасынан таба алады. Автордың шығармалары мағынасы, көркемдігі, тілі жағынан жатық, қызықты. Қазақ халқының осы күнге келіп жеткен салт-дәстүрі мен әдет-ғұрпынан даналық пен дүниетаным айқын байқалады.

Қалам қайраткерінің лексикасын қарап отырсаңыз, сөз байлығынан неше түрлі тілдік элементті табасыз. Жазушының сөз қолданысы мен шығармаларының идеялық мазмұны бір-бірімен үндесіп, жамдасып жатады.

Қ.Жұмаділов творчествосында жалпыхалықтық тілдің лексикалық байлығын шебер пайдаланып, орында қолдана білді. Тілдік тәсілдің бәрін де қисынын келтіріп жұмсады. Оның ішінде ол күнделікті жиі қолданылып жүрген қарапайым сөздер арқылы шындықты дәл көрсететін айқын да бейнелі, адамның ой-сезіміне әсер ететін образдар жасады. Соның негізінде өзіндік стиль ерекшелігін байқатты.

Қаламгер шығармаларынан жаңа тіркестер мен соны эпитет, тың сөз қолданысын молынан кездестіруге болады. Жазушы мұндай көріктеуіш құралдарды портрет жасау, кейіпкерге мінездеме беру, табиғатты әсерлі суреттеу, адамдардың қарым-қатынасын көрсету мақсатында қолданған.

Көркем шығармада қолданылатын айла-амал, тәсілдің қайсысы болсын дара мақсатта тұрған дүние емес. Барлығы бір-ақ жолды нұсқайды. Ол – мінез туындату. Ендеше романдағы шешендік сөз қолданысы романның тек сыртқы сұлулығын арттыру сияқты дербес мақсатта емес, керісінше, ұлттық ерекшелікті бойына жинақтаған шығарма кейіпкерлерінің характерін берудегі кейіпкердің сөйлеу тілі ерекшелігімен, болмаса эпикалық құлашы кең ырғақты авторлық баяндаумен, суреттеумен астасып келіп, характер ашуда жұмсалатын өзге тәсіл тәріздес.

Қабдеш Жұмаділовтің әңгімесінің тілін зерттеу арқылы қаламгердің әдеби тілді жетілдіру мен дамытудағы рөлін айқындаудың, көркем туындыларындағы тілдік құралдың көркемдік қызметін ашып, талдап көрсетудің мәні зор.

Жазушы шығармаларында суреттеліп отырған заманына лайық, сол кезеңдегі қазақ өмірінің тұрмыс қажетіне, әкімшілік басқару ісіне қатысты кірме сөздерді қолданған.

Көнерген сөздер де кейіпкер бейнесін, сөйлеу ерешелігін, сол органы жан-жақты ашуға жұмсалған. Тұтас көркем ой жасау үшін көнерген сөздердің қосатын үлесі зор. Көнерген сөздің барлығы да экспрессивтік-эмоционалдық мәнді қолданыста пайдаланылған. Қай кез үшін қалай саналса да, бұл сөздерді автор белгілі бір мақсатпен қолданғанына көз жеткіземіз.

Қаламгер тілінің шұрайлылығы, ойының ұшқырлығы оның сөз саптауынан анық көрінеді. Халқымыздың әдет-ғұрпын, салт-санасын, дәстүр-дағдысын жетік білетінін кейіпкерлер тілінен анық байқалады.

Шығарма тілінің көркемдігін қарастыруда тұрақты тіркестің қолданысы, ерекшеленеді, фразеологиялық тіркес талғампаздықпен жұмсалып, тілге көркемдік мән береді. Олар мағынаны нақтылау, суреттеу, көркемдеу тұрғысында стильдік мақсатта жұмсалған.

Халық тілінің шырайы саналатын мақал-мәтелді ойды қысқа, бейнелі түсінікті етіп жеткізу мақсатында қолданған. Сөйлеу тілінде кейіпкердің бейнесін нақтылауда жұмсалып, оларды тілдік амалдың бірі ретінде қолданған.

Қаламгердің даралығын, өзіндік шеберлігін танытатын эпитет пен тенеулер образ жасауда айрықша қызмет атқарған, көріктеуіш құралдар образ, портрет жасау, кейіпкерге мінездеме беру т.б. мақсатта жұмсалған.

Қ.Жұмаділовтің жазушылық шеберлігі – қарапайым сөздермен өз ойын оқушыларына бейнелі, айқын, мәнерлі етіп жеткізуінде. Оның шығармаларында асыра теңеу, шектен шыққан әсіредеу, қою боямалылық кездеспейді. Жазушы шығармаларындағы көркемдік тәсілі мен суреттеу өмір шындығына сәйкес келетін, жұртшылыққа үйреншікті құбылыстан алынған.

Сондықтан да оның шығармаларының тілі оқырманына түсінікті, мазмұны көңілге қонымды, жасаған бейнелері авторлық негізгі ойды оқырманына бұлжытпай жеткізіп, оларды толғантады, ой-сезіміне әсер етеді.

Шығарма тілінің көркемдігі суреткердің сөзді аз-көп қолдануында емес, әр сөздің көркемдік «сырын» тауып жұмсай білуінде. Демек, жазушы сөздің қиюын тауып, қиыстырып, тиісті жеріне тетігін тауып қолдана білуі керек, осы ретте ойдың түсініктілігін, айқындығын дәлдей түсу үшін, сөз мағынасын сан саққа құбылтып жұмсайды.

Қ.Жұмаділов те шығармаларында сөз аясын кеңітіп, әртүрлі эмоционалды-экспрессивтік бояу, бейнелеу-мәнерлеу сияқты стильдік, шеберлік тәсілін ұтымды, қонымды пайдалануға ұмтылған.

Біз жоғарыда қаламгер шығармаларының тілін жан-жақты қарастыруда синонимдік, антонимдік, омонимдік сөз қолданысына олардың стильдік мағынасына тоқталып өттік. Оған қоса қос сөздер, көнерген сөздер, кірме сөздер, диалектизм мен фразеологизмді қандай мақсатта пайдаланғанын, оның автор қолданылуындағы стильдік ерекшелігін көрсеттік. Осылардың қай-қайсысы да Қабдеш Жұмаділов шығармаларының жалпыхалықтық тілде жазылғанын, соның негізінде қазақтың әдеби тілін дамытудағы қарымды қаламгердің рөлін аша түсуге көмектеседі.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Жанпейісов Е. Қазақ прозасының тілі. Алматы, 1968.
2. Сыздық Р. Сөз күдіреті. Алматы, 1995.
3. Кәрімов Х. Диалектология мен қазақ әдеби тіл тарихы мәселелері. А., 2001.
4. Серғалиев М. Сөз сарасы (сын мақалалар). – Алматы: Жазушы, 1989.
5. Нұрмаханов Х. Сөз және шеберлік. – Алматы: Ғылым, 1996.
6. Жанпейісов Е. Ой өрнегіндегі өрістер. Астана, 2008.
7. Жұмаділов Қ. Прометей алауы. Алматы, 2002.
8. Аханов К. Тіл біліміне кіріспе. Алматы, 1993.

РЕЗЮМЕ/ RESUME

**Сембиев Курмангазы Закирович
Тастанбекова Балнур Кеулимжаевна
Академия «Bolashaq», Караганды**

ХУДОЖЕСТВЕННЫЕ ОСОБЕННОСТИ ЯЗЫКА ПРОИЗВЕДЕНИЙ К. ЖУМАДИЛОВА

В статье рассмотрены художественные особенности языка произведений К. Жумадилова. Уточняется, что в художественном оформлении произведений писателя использовались образцы устного народного творчества. Также было высказано умение юмористически соотносить реалистическую традицию.

Ключевые слова: художественные особенности, поэтика, персонаж, афоризм, портрет писателя, эстетика, юмористический подход, пейзаж, фразеологизм, стиль, проза.

**Sembiev Kurmangazy Zakirovich
Tastanbekova Balnur Keulimzhaiqyzy
«Bolashaq» academy, Karaganda**

ARTISTIC FEATURES OF the language of K. ZHUMADILOV's WORKS

The article considers the artistic features of the language of K. Zhumadilov's works. It is specified that samples of oral folk art were used in the artistic design of the writer's works. The ability to humorously relate a realistic tradition was also expressed.

Keywords: artistic features, poetics, character, aphorism, portrait of the writer, aesthetics, humorous approach, landscape, phraseologism, style, prose.

List of references:

1. Zhanpeisov E. language of Kazakh prose. Almaty, 1968.
2. Syzdyk R. The Power of the word. Almaty, 1995.
3. Karimov H. problems of dialectology and the history of the Kazakh literary language. A., 2001.
4. Sergaliev M. söz sarasy (critical articles). - Almaty: Writer, 1989.
5. Nurmakhanov H. word and skill. - Almaty: Nauka Publ., 1996.
6. Zhanpeisov E. Fields in the expression of thought. Astana, 2008.
7. Zhumadilov K. Prometheus torch. Almaty, 2002.
8. Akhanov K. introduction to linguistics. Almaty, 1993.

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МАҒЛҰМАТ

Ахметова Нұрбала Темірхановна. ЖММ «Bolashaq» академиясы, Қарағанды қ. Қазақстан Республикасы

Акатаева Ш.Б. Қазтұтынуодағы Қарағанды экономикалық университеті, Қарағанды қ. Қазақстан Республикасы

Ашамаева Ақгүл Ерғалиқызы. «Bolashaq» академиясы, Қарағанды қ.

Жұмағали Задан Тасқалиұлы. «Bolashaq» академиясы, Қарағанды қ. Қазақстан Республикасы

Исмаилова Райхан Налжигитовна. «Bolashaq» академиясы

Назарова Лейла Малгельдиевна. «№65 ЖББОМ» КММ, Қарағанды қ. Қазақстан Республикасы

Сайлаугийн Жазигул. «№65 ЖББОМ» КММ Қарағанды қ. Қазақстан Республикасы

Сембиев Құрманғазы Зәкірұлы. «Bolashaq» академиясы, Қарағанды қ.

Омарова Жазира Аземхановна. «№65 ЖББОМ» КММ Қарағанды қ. Қазақстан Республикасы

Тастанбекова Балнұр Кеулимжайқызы. «Bolashaq» академиясы, Қарағанды қ.

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

Ахметова Нұрбала Темірхановна. Академия «Bolashaq», Караганды, Республика Казахстан.

Акатаева Ш.Б. Карагандинский экономический университет Казпотребсоюза, Караганда, Республика Казахстан

Ашамаева Ақгүл Ергалиевна. Академия «Bolashaq», Караганды

Жумағали Задан Таскалевич. Академия «Bolashaq», Караганды

Исмаилова Райхан Налжигитовна. Академия «Bolashaq», Караганды

Назарова Лейла Малгельдиевна. КГУ «Средняя общеобразовательная школа №65». Караганда, Республика Казахстан

Сайлаугийн Жазигул. КГУ «Средняя общеобразовательная школа №65». Караганда, Республика Казахстан

Сембиев Курманғазы Закирович. Академия «Bolashaq», Караганды

Омарова Жазира Аземхановна. КГУ «Средняя общеобразовательная школа №65» Караганда, Республика Казахстан

Тастанбекова Балнұр Кеулимжайқызы Академия «Bolashaq», Караганды

INFORMATION ABOUT AUTHORS

Akhmetova Nurbala Temirkhanovna. «Bolashaq» academy, Karaganda, Kazakhstan

Akatayeva Sh.B. Karaganda economic University of kazpotreboyz. Karaganda, Republic Of Kazakhstan

Ashamaeva Akgul Ergalievna. «Bolashaq» academy, Karaganda, Republic Of Kazakhstan

Zhumagali Zadan Taskalevich. «Bolashaq» academy, Karaganda, Republic Of Kazakhstan

Ismailova R.N. Academy «Bolashaq», Karaganda, Republic Of Kazakhstan

Nazarova Leyla Malgeldievna KGU "Secondary school №65». Karaganda, Republic Of Kazakhstan

Sailaugiin Zhazigul. KGU "Secondary school №65». Karaganda, Republic Of Kazakhstan

Sembiev Kurmangazy Zakirovich. «Bolashaq» academy, Karaganda, Republic Of Kazakhstan

Omarova Zhazira Azemkhanovna. KGU "Secondary school №65». Karaganda, Republic Of Kazakhstan

Tastanbekova Balnur Keulimzhaiqyzy. «Bolashaq» academy, Karaganda, Republic Of Kazakhstan

УДК 159.9
МРНТИ 15.41.21

Диянова Р.Т.
rahata_duanova@mail.ru
Искакова Д.М.
dana_rog@mail.ru
Шутенова С.С.
ssjjru@mail.ru

«Bolashaq» академиясы ЖММ, Қарағанды қ., Қазақстан Республикасы,

ЭМОЦИОНАЛДЫ ИНТЕЛЛЕКТ ФЕНОМЕНИ

Мақалада эмоционалды интеллект феномені қарастырылады. Эмоционалды интеллекттің шығу тарихы, эмоционалды интеллектті зерттеген ғалымдардың тұжырымдамалары, салыстырмалы көрсеткіштері берілген. Эмоционалды интеллекттің жоғары, төмен деңгейлері, эмоционалды интеллектті тиімді пайдалану жолдары ұсынылған.

Кілтті сөздер: эмоционалды интеллект, эмоция, идентификация, ассертивтілік, эмоционалды анализ, эмпатия, өзіндік реттеу, мотивация, когнитивті қабілеттер.

«Әр күшті эмоцияның негізінде әрекетке деген тұрткі тұр. Осы тұрткіні басқара алу эмоционалды интеллекттің мәнін құрайды».
Дэниел Гоулман

Адамның эмоционалды мәдениетінің дамуы, эмоцияны басқару құзыреттілігі қазіргі уақыттың өзекті мәселелерінің бірі болып келеді. Себебі, қазіргі таңда өмір темпі қарқынды, стресстік факторлардың саны көбеюде, бәсекелестік, демалу мүмкіндігінің жоқтығы т.б. факторлар. Бұл факторлар эмоционалдылықтың интенсивтілігін жоғарлатып, әр түрлі эмоционалды күйлерді тудырады. Адам үнемі белгілі бір эмоциялық күйде болады, сол күйлер адамның ойы мен әрекетіне немесе керісінше ой эмоцияға әсер етеді.

Эмоционалды әлем өмірдің барлық жағынан көрініс береді. Адамның қоршаған ортамен байланысында ол тек бақылаушы рөлін ғана атқармай, соған қатысушы болып келеді, олай болса, сол өзара әрекет, байланыс белгілі бір сезім мен эмоцияларды тудырады.

Эмоция дегеніміз (фр. emotion, лат. e-movere — толғану) — адам мен жануарлардың сыртқы және ішкі тітіркендіргіштер әсеріне реакциясы, қоршаған ортамен қарым-қатынас негізінде пайда болатын көңіл-күй. Эмоция организмнің әр түрлі қажетсінулеріне қанағаттануына (ұнамды эмоция) немесе қанағаттанбауына (ұнамсыз эмоция) байланысты.

Эмоция үш компонентпен сипатталады:

- Психикада эмоция түйсігі сезіледі немесе саналы болады;
- Нерв, эндокринді, демалу, асқорыту және т.б. ағзаның басқа да жүйесінде жүретін процесстер;
- Эмоциялар кешені, сонымен қатар, бет әлпетіндегі көрініс берген эмоциялар.

XX ғ. бірінші жартысында Дэвид Векслер интеллект туралы классикалық тұжырым ұсынған болатын, яғни бұнда индивидтің мақсаттылы әрекет жасай алуы, рационалды ойлай алу және қоршаған ортамен нәтижелі қарым- қатынас жасай алуы. Д. Векслер «интеллектуалды» (рационалды қабілеттер) және «интеллектуалды емес» (әлеуметтік, коммуникативті дағдылар) деп бөлді. Векслер жетістікке жетуде интеллектуалды емес қабілеттер де маңызды орында делінсе де, когнитивті құраушыға қарағанда тыс қалды. Бұл көпке дейін интеллектті логикалық және математикалық міндеттерді шешу үшін арналған конструктор ретінде қолдануына әкелді.

Эмоционалды интеллект бойынша соңғы жылдары шетел және отандық психологтармен эмоционалды интеллект түсінігін толықтырып, анализ жасау мақсатында көптеген зерттеулер жүргізілген болатын.

1990 жылы Джон (Джек) Майер және Питер Саловей «Emotional Intelligence» деп аталатын ғылыми журналда кішігірім мақала жариялады. Эмоционалды интеллектте түсінік беріп, әлеуметтік және эмоционалды интеллекттің айырмашылығын көрсетті [1].

1995 жылы журналист New York Times Дэниел Гоулманның бестселлер болған «Эмоциональный интеллект» кітабын жарыққа шығарады. Көбіне Дэниел Гоулманды «эмоциональный интеллект» түсінігінің авторы ретінде көреді, бірақ олай емес. Даниель Гольман осы салада зерттелген тәжірибелерді қосып, тиімді формада оқырмандарға EQ –эмоционалды интеллект феноменін жеткізе алды. IQ тесттің жоғары ұпайлар нәтижесі бойынша беделді және жоғары ақылы жұмыстарға қабылдауға негіз болса, бұл жұмыста ол нәтиже бойынша қызметкер нәтижелі жұмыс жасап, өзі үшін және жасап жатқан жұмысында жетістікке ие болады деген кепіл болмайды, EQ-тест бойынша жоғары ұпай жинаған маңыздырақ дейді. Жаңа теория бойынша персоналды жұмысқа қабылдауды қайта қараудың негізгі түрткісі болды.

1980 ж. бұл феномен бойынша Израиль психологы Рувен Бар-Он айналысқан болатын, бірақ оның зерттеулерінің негіздемесі дайын болмағандықтан бекітілмеді. Бар-Он тест әзірлеп, бұл модель 1996 бар-ондық EQ-i (Emotional Quotient inventory) деп ұсынылып, бірден қызығушылық тудырды, бірақ бұл уақыттарда EQ теориясы толық бекітілген деп айтуға болады.

Рувен Бар-Онның моделі төмендегі кестеде ұсынылады:

Тұлғайшілік қатынас саласы	Ассертивтілік Эмоционалды анализ Тәуелсіздік Өзіндік сыйлау Өзіндік шыңдалу
Тұлғааралық қатынас саласы	Эмпатия Әлеуметтік жауапкершілік Тұлғааралық қатынастар
Адаптивтілік саласы	Мәселені шешу біліктілігі Шындықты бағалай алу Икемділік
Стресті басқару саласы	Стресске толеранттылық Имппульсивтілікті бақылау
Жалпы көңіл күй саласы	Өмірге қанағаттанушылық Оптимизм

Майер-Саловейдің эмоционалды интеллект моделі:

1. Қабылдау, бағалау және эмоцияның көрінісі. Қатесіз эмоцияны айыра білу қабілеттілігі және эмоционалды мазмұнды идентификациялау.

2. Эмоцияларды ойлаудың нәтижелілігін жоғарлату үшін қолдану. Эмоцияны мотивация ретінде пайдаланып, өзінің бойында креативтілікті оятып, ойлау үрдісін белсендіру.

3. Эмоцияларды түсіну. Эмоция мен ойдың арасындағы байланыс пен айырмашылықты саналы тұрғыда сезіну қабілеттілігі, эмоцияның туындау себебі мен қайнарын анықтау, адамдармен қарым қатынас барысында амбивалентті сезімдерді түсіну, эмоцияға интерпретация жасай алу.

4. Эмоцияларды бағалау. Өзінің және басқалардың эмоциясын белгілі бір мақсатқа жетуге бағыттау, ояту қабілеті.

Д.Гоулманның моделі. Гоулман бойынша эмоционалды интеллект адамның өзінің және басқалардың эмоциясын түсіндіре алуы, алған ақпаратты өзінің мақсатында қолдана алуы [2]. Негізгі EQ құраушылар:

1. Өзіндік бақылау. Өзінің сезімдерін басқару, өзгерген жағдаяттарға бейімделу.

2. Өзіндік таңу. Жеке эмоционалдылықты мойындау.

3. Әлеуметтілік. Бсқа адамдардың сезімталдықтарын түсіну және жеңіл қарым қатынас жасау.

4. Эмпатия. Жағымды әсер ету, жақсы қатынасты ұстап, дұрыс жаққа бағыттау және шабыт беру.

5. Мотивация. Мақсатты айқын білу, әр сатыда жоспарды ұстану.

Ал, Д.В.Люсиннің «эмоционалды интеллект» тұжырымдамасында- өмір барысында әр түрлі факторлардың әсерінен қалыптасатын, жеке ерекшеліктері мен деңгейін сипаттайтын психика қасиеті [3].

Люсин бойынша үш топ факторын көрсетуге болады:

1. Когнитивті қабілеттер (эмоционалды ақпаратты өңдеуде дәлдік пен жылдамдық);
2. Эмоциялар туралы ойы (құнды және маңызды ақпарат қайнары ретінде);
3. Эмоционалдылықтың ерекшеліктері (эмоционалды тұрақтылық және эмоционалды сезгіштік).

Д.В. Люсин эмоционалды интеллекттің құрылымына тұлғалық сипаттамаларды ендіргендіктен, бұл модель эмоционалды интеллекттің аралас моделдерінен біршама ерекшеленеді, себебі индивидуалды ерекшеліктерге тікелей ғана әсер ететін тұлғалық сипаттамалары алынған.

Эмоционалды интеллектісі жоғары адам:

- өзінің эмоцияларын түсінеді;
- басқа адамдармен қарым қатынас барысында сезімдер мен эмоцияның қандай рөл атқаратынын біледі;
- өзінің эмоциясын көрсету барысында қоршаған ортамен жағымды қатынасты сақтайтындай орнату;
- өзінің ішкі әлемін танып, байытуға ұмтылу;
- өзінің эмоцияларын реттей алады;
- ішкі мотивациясын басқарып, мақсатқа жету ұстанымын сақтай алады.

EQ деңгейі төмен адамдар:

- конфликтке үнемі түседі;
- ашуланшақ;
- шешім қабылдай алмайды;
- барлығын бақылауда ұстағанды жақсы көреді;
- қатты ызаға бой алдыруға бейім [4].

«Эмоционалды интеллект бұл интеллектке қайшы болуы, жүректің ойдан жоғары болуы емес, бұл екеуінің қиылысуының жалғыз жолы дейді»-, Л.Карузо. Олай болса, эмоционалды саланы дамытуды когнитивті салаға қайшы келтіріп, әлеуметтік және білім беру мәселелерін шешудің панацеясы ретінде қарау қажет емес. Бастысы эмоционалды сала мен когнитивті саланың байланыста болуы маңызды.

Жақсы немесе жаман эмоциялар болмайды. Барлық эмоцияның атқаратын функциясы бар. Эмоционалды интеллектті дамыту керек екенін неден байқауға болады деген сұрақ туындаса, төменде көрсетілген жәйттарға назар аударуға болады:

- Егер де, кедергі жасайтын бір эмоция ұзаққа дейін кетпей қойса;
- Жасалған қатеден сабақ алмай, керісінше қайталана берсе;
- Алға жылжымай, даму болмаған жағдайда;
- Басқалардың өмірі өзінің өміріне қарағанда неғұрлым қызықтырақ болса және т.б.

Эмоцияны басқару жолдары:

- Идентификация. Эмоцияны ажырату.
- Эмоцияның туындау себебін анықтау.
- Эмоцияны жақсылыққа бағыттау, оны пайдалы қылуға интеллект көмектеседі.
- Эмоцияны пайдалы қылуға әрекет жасау.

Эмоция- бұл ресурс, егер адам дұрыс қолдануға үйренсе, жетістікке жетудің, нәтижелі қарым-қатынас жасаудың, мақсатқа бағыттылықтың тиімді жолдарының бірі.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1. Mayer J.D., Salovey P. Emotional Intelligence. N.Y., 2005.
2. Люсин Д.В. Социальный интеллект: Теория, измерения, исследование. М., 2004.
3. Гоулман Д. Эмоциональный интеллект. Почему он может значить больше, чем IQ. Изд.: МИИФ, 2016.
4. Орме Г. Эмоциональное мышление как инструмент достижения успеха. М., 2003.

РЕЗЮМЕ/RESUME

Диянова Р.Т., Искакова Д.М., Шутенова С.С.
Академия «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан
ФЕНОМЕН ЭМОЦИОНАЛЬНОГО ИНТЕЛЛЕКТА

В статье рассматриваются феномены эмоционального интеллекта. История становления эмоционального интеллекта, концепции ученых исследовавших эмоциональный интеллект, сравнительные показатели. Рассматриваются уровни эмоционального интеллекта, и эффективные пути использования эмоционального интеллекта.

Ключевые слова: эмоциональный интеллект, эмоция, идентификация, асертивность, эмоциональный анализ, эмпатия, саморегуляция, мотивация, когнитивные способности.

Diyanova R., Iskakova D., Shutenova S.
«Bolashaq» Academy, Karaganda, Kazakhstan
PHENOMENON OF EMOTIONAL INTELLIGENCE

The article deals with the phenomenon of emotional intelligence. The history of the formation of emotional intelligence, the concepts of scientists who have studied emotional intelligence, comparative indicators. The levels of emotional intelligence and effective ways of using emotional intelligence are considered.

Keywords: emotional intelligence, emotion, identification, assertiveness, emotional analysis, empathy, self-regulation, motivation, cognitive abilities.

List of references:

1. Mayer J.D., Salovey P. Emotional Intelligence. N.Y., 2005.
2. Lyusin D.V. Social Intelligence: Theory, Measurement, Research. M., 2004.
3. Goleman D. Emotional intelligence. Why it can matter more than IQ. Publ.: MIIF, 2016.
4. Orme G. Emotional thinking as a tool for achieving success. M., 2003.

УДК. 371/3
МРНТИ 03.20

Уразбаев Хамит Курентаевич
hamit-urasbaev@mail.ru
«Bolashaq» Академиясы, Қарағанды,
Қазақстан Республикасы

КОНЦЕПТУАЛЬНЫЕ ОСНОВЫ В ФОРМИРОВАНИИ ГРАЖДАНСТВЕННОСТИ, ПАТРИОТИЗМА, СОЦИАЛЬНОЙ ОТВЕТСТВЕННОСТИ И РЕАЛИЗАЦИИ НАЦИОНАЛЬНОЙ ИДЕИ «МӘҢГІЛІК ЕЛ»

Актуальность данной темы обусловлена самой действительностью: в настоящее время большое внимание в нашей стране уделяется воспитанию не только молодежи, но и всей остальной части населения Казахстана в области привития общих национальных ценностей, формирования общей национальной идеи «Мәңгілік Ел». Эта идея призвана стать новой национальной стратегией для всего общества Казахстана вне зависимости от национальности, религиозной принадлежности и каких-либо иных критериев. Благодаря единству, сплоченности и твердости духа мы добились экономического развития, гражданского согласия. В основе Мәңгілік Ел – простые, понятные и самые ценные для каждого из нас истины – благополучие наших семей, гостеприимство и трудолюбие, стабильность, безопасность и единство, уверенность в завтрашнем дне. В документе представлены семь принципов, семь незыблемых основ общенациональной идеи «Мәңгілік Ел», отражающих базовые ценности развития нашего государства, общность интересов и исторической судьбы народа Казахстана. Акт призывает всех укреплять, хранить и передавать из поколения в поколение семь незыблемых основ «Мәңгілік Ел».

Ключевые слова: «Мәңгілік Ел». Гостеприимство и трудолюбие, стабильность, безопасность и единство.

Нашему поколению выпала высокая честь и ответственность под лидерством Елбасы, Первого Президента Республики Казахстан Нурсултана Абишевича Назарбаева созидать историю нового Казахстана. Следует также обратить серьезное внимание мы, сплотившись вокруг Елбасы, прошли великий путь свершений и сегодня с гордостью называем себя гражданами Независимого Казахстана - сильного и успешного государства. Следуя историческому «Слову о Независимости» Нурсултана Назарбаева, мы, граждане Казахстана, - едины в своем стремлении созидать Nation Единого Будущего – «Мәңгілік Ел».

На наш взгляд в основе **Мәңгілік Ел** - простые, понятные и самые ценные для каждого из нас истины - благополучие наших семей, гостеприимство и трудолюбие, стабильность, безопасность и единство, уверенность в завтрашнем дне. Важно то, что сегодня в нашей стране продолжается последовательная и напряженная законодательная работа, нацеленная на государственно-правовое обеспечение стратегических программ и приоритетов развития Казахстана. Необходимым условием ее эффективности является формирование правовой культуры. Между тем, правовая культура гражданского типа органически включена в жизненно важную идеологию и концепцию «Мәңгілік Ел», впервые озвученную Президентом в декабре 2012 года в Послании народу Казахстана: «Стратегия «Казахстан-2050» [5]. Новый политический курс состоявшегося государства». Кроме того, в данном документе идея «Мәңгілік Ел» названа ключевым звеном консолидации устремлений и усилий, неустанный труд всех казахстанцев, где шла речь о том, что «Мәңгілік Ел» — это национальная идея нашего обще-казахстанского дома, мечта наших предков. Прежде всего, интеграция этой идеи в сознание и деятельность полиэтничного народа позволит, по словам Елбасы, «сохраняя все, чего мы достигли за годы суверенитета, продолжить устойчивое развитие в XXI веке.

«Мәңгілік Ел» — это наша ответственность перед поколениями народа Казахстана, наша стратегия развития достойного и великого Казахстана». Так, в Плате нации «100 конкретных шагов» идея «Мәңгілік Ел» становится сердцевинной одной из важнейших институциональных реформ — формирования общеказахстанской идентичности и укрепления единства. Решение этих задач также должно опираться на соответствующую законодательную базу.

В целом, идея Н.А. Назарбаева «Мәңгілік ел», является ключом к изучению политической и исторической философии нашего народа, нашей страны и не только. «Мәңгілік ел» означает вечный народ, вечную землю, вечную страну» [4].

Таким образом, следует отметить, что сегодня Казахстан — состоявшееся молодое государство, страна с большими возможностями и геополитическим значением, чьи достижения, также как и инициативы признаются мировым сообществом. И самое главное, наша страна имеет огромный потенциал и перспективы развития.

«Мәңгілік Ел» – бұл біздің бірлігіміздің қуатының қайнар көзі.

«Мәңгілік Ел» – барша қазақстандықтарды біріктіретін біздің Тәуелсіздігіміздің сенімді рухани тірегі.

«Мәңгілік Ел» – бұл қазақстандық мемлекеттіліктің терең тарихын айшықтайтын жалпыхалықтық идея!

«Мәңгілік Ел» – бұл өз атамекеніне деген сүйіспеншіліктің белгісі, қазақстандық патриотизмнің жоғары деңгейі, рух күші, Отанға адалдық, еліне шынайы берілгендік, азаматтық борыш! [9]

Общенациональная идея «Мәңгілік Ел», должна стать крепкой идейной основой не только Стратегии «Казахстан-2050», но и нерушимой, непоколебимой идейной основой становления государства Казахстан XXI века.

В конечном итоге, основной акцент сделан на главных ценностях, которые объединяют всех казахстанцев и составляют фундамент будущего нашей страны, перечисленных в послании. Это глубоко закономерно и объективно обосновано последовательностью политического курса нашего национального Лидера, Президента Казахстана, Елбасы Нурсултана Абишевича Назарбаева на построение стабильного и процветающего Казахстана, создание общества благоденствия на основе сильного государства, развитой экономики и возможностей всеобщего труда [6].

Необходимо отметить, что Послание Президента стало выдающимся по своему значению для народа Казахстана. Провозглашена национальная идея «Мәңгілік Ел», рожденная всем тысячелетним историческим опытом казахского народа, казахстанским путем, пройденным за годы Независимости.

Единая цель - это укрепление «Мәңгілік Ел», укрепление Независимости, нашей Родины - Казахстана! Единые интересы - это наши общие ценности, стремление жить в свободной и процветающей стране! Единое будущее - это расцвет «Мәңгілік Ел» - нашего общего дома - Республики Казахстан[10].

Более того, семь принципов «Мәңгілік Ел» отражают наши базовые ценности развития, общность интересов и исторической судьбы народа Казахстана. Уверены, это станет мощным мобилизующим началом для выполнения задач Лидера нации.

Вместе с тем, основная цель, которую ставит Глава государства в своем Послании – это то, что к 2050 году наша страна должна войти в тридцатку самых развитых государств мира[7]. Президент страны Нурсултан Абишевич Назарбаев в своем Послании поставил четкие и достижимые цели, еще раз продемонстрировав глобальный подход, глубину мышления и политическую дальновидность. Именно благодаря этим качествам Лидера нации Казахстан состоялся, как конкурентоспособное и мощное государство. В Послании Н.А. Назарбаева получила обоснование ключевая идея консолидации наших устремлений и усилий, нашего неустанного труда – **Мәңгілік Ел**.

Так, географическое и историческое расположение Казахстана обуславливает тяготение населения страны к различным мировым религиям, духовное единение народа Казахстана обеспечивает стабильность и мирное сосуществование более 140 этносов и 17 конфессий [3].

Однако, идея духовного согласия способна обеспечить объединение разных политических сил и слоев населения, сгладить разрыв между поколениями и стабилизировать межэтнические отношения. Национальная идея призвана консолидировать общество ненасильственно, различные эпохи выдвигали разные проблемы, в решении которых были необходимы объединенные усилия.

Предлагаемая мысль не является новой и прослеживается в работах историков, социологов и философов, оказавшие огромное влияние на общественное сознание современников, это казахские просветители – Чокан Валиханов, Ибрай Алтынсарин, Абай Кунанбаев с их проповедью человеколюбия и нравственности, их духовные преемники А. Букейханов, А. Байтурсынов, М. Дулатов, Ш. Кудайбердиев, С. Сейфулин и др., обновлявшие социальные ориентиры в пользу эффективного труда, основанного на просвещении и образовании [9].

При этом следует также обратить, что самая главная задача, которая проносится через все Послание – сохраняя все, чего мы достигли за годы суверенитета, продолжить устойчивое развитие в XXI веке.

При этом, «Мәңгілік Ел» – это наша ответственность перед поколениями народа Казахстана, наша стратегия развития достойного и великого Казахстана, которая сейчас перед нами поставлены задачи на десятилетия вперед, а это значит у нашей страны большое будущее.

На наш взгляд, в основе национальной идеи «Мәңгілік ел» [8], лежат все ключевые ценности, о которых мечтали наши отцы, наши предки. Воспитание казахстанского патриотизма является неотъемлемой частью сохранения духовности и культуры народа. В современных условиях особую значимость приобретает гражданско-патриотическое воспитание обучающихся, возрастает роль организаций образования в воспитании юных граждан Республики Казахстан. Педагогические усилия должны быть направлены на то, чтобы вырастить человека творческого и талантливого, любящего родных и близких, свой народ, свою Родину, настоящего гражданина своей страны. Для достижения эффективности необходимо не только дать знания и умения, способствующие формированию соответствующих идеалов, принципов и мировоззрения, но и развивать необходимые личностные качества, духовный мир детей и учащейся молодежи, чтобы они стали достойными гражданами своей страны.

По сути, нужно всегда и везде помнить о том, что быть гражданином и патриотом своей Родины, значит, иметь активную гражданскую позицию, грамотно пользоваться своими правами, честно и добросовестно исполнять свои обязанности. Быть трудолюбивым для поддержания достойного уровня собственной жизни и заботиться о тех, кто нуждается в твоей помощи и защите, ощущать свою ответственность и сопричастность к прошлому, настоящему и будущему своей страны. Так как, в современных условиях особую значимость приобретает гражданско-патриотическое воспитание обучающихся, возрастает роль организаций образования в воспитании юных граждан Республики Казахстан.

Вместе с тем, подчеркнем в практике обучения, педагогические усилия должны быть направлены на то, чтобы вырастить человека творческого и талантливого, любящего родных и близких, свой народ, свою Родину, настоящего гражданина своей страны. Для достижения эффективности необходимо не только дать знания и умения, способствующие формированию

соответствующих идеалов, принципов и мировоззрения, но и развивать необходимые личностные качества, духовный мир детей и учащейся молодежи, чтобы они стали достойными гражданами своей страны. На наш взгляд, мероприятия, проводимые для реализации национальной идеи «Мәңгілік ел» в организациях образования является импульсом для воспитательной работы с учетом общенациональной все казахстанской идеи «Мәңгілік ел» [2].

Таким образом, все мероприятия организованные для реализации программы «Мәңгілік ел», должен быть направлен на формирование человека образованного, обладающего развитыми лидерскими качествами, готового самостоятельно принимать решения в ситуации выбора, способного к сотрудничеству и межкультурному взаимодействию, обладающего чувством ответственности за судьбу страны, активно участвующего в достижении главной цели Стратегии «Казахстанский путь - 2050: единая цель, единые интересы, единое будущее» [5]. Началом нашего созидания «Мәңгілік Ел», становится новая ценностная модель воспитания, т.к. в образовании, как и в других сферах, требуется образец для подражания в воспитании и обучении таких детей и молодежи, которым предстоит создавать судьбу страны вместе со всем народом.

В целом, наше движение к «Мәңгілік Ел», объединит нас для развития новых экономических, производственных, научных, культурных, технологических связей. Началом нашего созидания «Мәңгілік Ел», является единство интересов и цели, единство будущего. Наше главное достижение – мы создали независимый Казахстан.

Показательно то, что мы в короткие сроки построили новую столицу страны – Нұр-Сұлтан. Это современный город, который стал нашим символом и гордостью, при этом мы смогли использовать потенциал столицы для того, чтобы показать миру возможности нашей страны. Именно поэтому международное сообщество выбрало Казахстан местом проведения Всемирной выставки «EXPO-2017». Такой чести удостоиваются далеко не все. Достаточно сказать, что наша страна стала первой на всем постсоветском пространстве, кто председательствовал в ОБСЕ [8].

На наш взгляд, мы движемся по ясной формуле: «Сначала – экономика, потом— политика» [1]. Каждый этап политических реформ увязывается с уровнем развития экономики. Поэтому мы последовательно идем по пути политической либерализации. Только так можно модернизировать страну и сделать ее конкурентоспособной.

Успешность данной поставленной задачи заключается, что шаг за шагом наше общество приближается к самым высоким стандартам в области демократизации и прав человека. Несмотря на этническое, культурное и религиозное многообразие, мы сохранили в стране мир и политическую стабильность. Гражданский мир и межнациональное согласие – наша главная ценность. Мир и согласие, диалог культур и религий в нашей многонациональной стране справедливо признаны мировым эталоном.

Таким образом, законотворческая деятельность способствуют формированию современной государственно-правовой культуры, в основе которой лежат ценности «Мәңгілік Ел».

Список использованной литературы:

1. Назарбаев Н.А. Казахстанский путь. – Караганда, 2006. – 372 с.
2. Назарбаев Н.А. Казахстан – 2030. Стратегия развития //Мысль, 1997, №12.
3. Назарбаев Н. А. Социальная модернизация Казахстана: Двадцать шагов к Обществу Всеобщего Труда Программная статья Президента страны // Казахстанская правда от 10 июля 2012 г.
4. Стратегия «Казахстан 2050» Новый политический курс состоявшегося государства. Послание Президента Республики Казахстан Н. А. Назарбаева народу Казахстана 14 декабря 2012 г. Астана, 2012.
5. Казахстанский путь – 2050: Единая цель, единые интересы, единое будущее. Послание Главы государства Нурсултана Назарбаева народу Казахстана 17 января 2014// <http://www.akorda.kz>
6. Концепция укрепления и развития казахстанской идентичности и единства Утверждена Указом Президента Республики Казахстан от 28 декабря 2015 года № 147 // <http://www.akorda.kz/>
7. Назарбаев Н.А. Манифест. «Мир. XXI век» // <http://www.akorda.kz>
8. Патриотический Акт «Мәңгілік Ел» // [http:// assembly.kz](http://assembly.kz)
9. Қазақстан халқы Ассамблеясы: жиырма жылдық тарих. Алматы: «ҚазАқпарат», 2015.342 б.
10. Ассамблея народа Казахстана: история двух десятилетий. Алматы: «ҚазАқпарат», 2015.326 с.

ТҮЙІН/RESUME

Уразбаев Х.К.

АЗАМАТТЫҚТЫ, ПАТРИОТИЗМДІ, ӘЛЕУМЕТТІК ЖАУАПКЕРШІЛІКТІ ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ ЖӘНЕ «МӘҢГІЛІК ЕЛ» ЖАЛПЫҰЛТТЫҚ ИДЕЯСЫН ІСКЕ АСЫРУДАҒЫ ТҰЖЫРЫМДАМАЛЫҚ НЕГІЗДЕР

Бұл тақырыптың өзектілігі шындыққа байланысты: қазіргі уақытта біздің елімізде жастарды ғана емес, сонымен қатар Қазақстан халқының қалған бөлігін ортақ ұлттық құндылықтарды ою, «Мәңгілік ел» ортақ ұлттық идеясын қалыптастыру саласында да көп көңіл бөледі. Бұл идея ұлтына, діни тиесілігіне және кез келген басқа критерийлерге қарамастан, Қазақстанның бүкіл қоғамы үшін жаңа ұлттық стратегияға айналуға бағытталған. Бірліктің, ынжқпен және рухтың беріктігінің арқасында біз экономикалық даму мен азаматтық келісімге қол жеткіздік. Мәңгілік Ел жүрегінде – біздің әрқайсымыз үшін қарапайым, түсінікті және ең құнды ақиқат – біздің отбасыларымыздың әл-ауқаты, қонақжайлық пен еңбек, тұрақтылық, қауіпсіздік пен бірлік, болашаққа деген сенім. Құжатта мемлекетіміздің дамуының негізгі құндылықтарын, ортақ мүдделері мен халқымыздың тарихи тағдырын бейнелейтін «Мәңгілік Ел» жалпыұлттық идеясының жеті қағидасы, жеті мызғымас негізі ұсынылған.

Тірек сөздер: «Мәңгілік Ел». Отбасымыздың әл-ауқатын қамтамасыз ету. Қонақжайлылық пен еңбек, тұрақтылық, қауіпсіздік және бірлік.

Urazbaev H.K.

CONCEPTUAL FOUNDATIONS FOR THE FORMATION OF CITIZENSHIP, PATRIOTISM, SOCIAL RESPONSIBILITY AND THE IMPLEMENTATION OF THE NATIONAL IDEA «MANGILIK EL»

Die Aktualität dieses Themas ist der Realität geschuldet: Derzeit wird in unserem Land viel Aufmerksamkeit nicht nur der Bildung junger Menschen, sondern auch der übrigen Bevölkerung Kasachstans im Bereich der Einflötllichkeit gemeinsamer nationaler Werte gewidmet, die eine gemeinsame nationale Idee "Мәңгілік Ел" bildet. Diese Idee soll eine neue nationale Strategie für die gesamte Gesellschaft Kasachstans werden, unabhängig von Nationalität, Religionszugehörigkeit und anderen Kriterien. Dank Einheit, Zusammenhalt und Entschlossenheit des Geistes haben wir wirtschaftliche Entwicklung und zivile Harmonie erreicht. Im Herzen der Мәңгілік Ел - einfach, klar und wertvoll für jeden von uns Wahrheiten - das Wohlergehen unserer Familien, Gastfreundschaft und harte Arbeit, Stabilität, Sicherheit und Einheit, Vertrauen in die Zukunft. Das Dokument präsentiert sieben Prinzipien, sieben unerschütterliche Grundlagen der nationalen Idee von "Мәңгілік Ел", die die Grundwerte der Entwicklung unseres Staates, die gemeinsamen Interessen und das historische Schicksal der Menschen von.

Keywords: «Mangilik El». Das Wohlergehen unserer Familien. Hospitality and hard work, stability, security and unity

List of references:

1. Nazarbayev NA Kazakhstan way. - Karaganda, 2006. - 372 p.
2. Nazarbayev NA Kazakhstan - 2030. Development Strategy // Thought, 1997, №12.
3. Nazarbayev N. A. Social modernization of Kazakhstan: Twenty steps to the Society of Universal Labor Program article of the President of the country // Kazakhstanskaya Pravda from July 10, 2012
4. Strategy "Kazakhstan 2050" New political course of the existing state. Message of the President of the Republic of Kazakhstan N. A. Nazarbayeva to the people of Kazakhstan December 14, 2012 Astana, 2012.
5. Kazakhstan way - 2050: One goal, one interest, one future. Message from the Head of State Nursultan Nazarbayev to the people of Kazakhstan January 17, 2014 // <http://www.akorda.kz>
6. The concept of strengthening and development of the Kazakh identity and unity Approved by the Decree of the President of the Republic of Kazakhstan from December 28, 2015 № 147 // <http://www.akorda.kz/>
7. Nazarbayev NA Manifesto. "Peace. XXI century" // <http://www.akorda.kz>
8. Patriotic Act "Eternal Country" // [http:// assembly.kz](http://assembly.kz)
9. Assembly of the people of Kazakhstan: twenty years of history. Almaty: Kazinform, 2015.342 p.
10. Assembly of the people of Kazakhstan: the history of two decades. Almaty: Kazinform, 2015.326 p.

p.

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МАҒЛҰМАТ

Диянова Рахат Телубаевна, педагогика және психология магистрі, аға оқытушы, педагогика және психология кафедрасы, «Bolashaq» Академиясы, Қарағанды, Қазақстан Республикасы.

Искакова Дана Маратовна, педагогика және психология магистрі, аға оқытушы, мектепке дейінгі және бастауыш оқыту кафедрасы, «Bolashaq» Академиясы, Қарағанды, Қазақстан Республикасы.

Шутенова Сабира Сартаевна, заңтану ғылымдарының магистрі, аға оқытушы, педагогика және психология кафедрасы, «Bolashaq» Академиясы, Қарағанды, Қазақстан Республикасы.

Уразбаев Хамит Күрентайұлы, «Bolashaq» академиясының ғылым жөніндегі проректоры, т.ғ.к., доцент.

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

Диянова Рахат Телубаевна, магистр педагогики и психологии, старший преподаватель кафедры педагогики и психологии, Академия «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан.

Искакова Дана Маратовна, магистр педагогики и психологии, старший преподаватель кафедры дошкольного и начального обучения, Академия «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан.

Шутенова Сабира Сартаевна, магистр юридических наук, старший преподаватель кафедры педагогики и психологии, «Академия «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан.

Уразбаев Хамит Курентаевич, проректор по научной работе и международному сотрудничеству академии «Bolashaq» к.и.н., доцент.

INFORMATION ABOUT AUTHORS

Diyanova Rahat, Master of Pedagogy and Psychology, Senior Lecturer of the Department of Pedagogy and Psychology, Bolashaq Academy, Karaganda, Republic of Kazakhstan.

Iskakova Dana, Master of Pedagogy and Psychology, Senior Lecturer of the Department of Preschool and Elementary Education, "Bolashaq Academy", Karaganda, Republic of Kazakhstan.

Shutenova Sabira, Master of Laws, Senior Lecturer of the Department of Pedagogy and Psychology, Bolashaq Academy, Karaganda, Republic of Kazakhstan.

Urazbayev Khamit Kurentayevich, vice-rector for scientific work and international cooperation, Academy "Bolashaq", candidate of historical sciences, associate professor.

УДК 61:37; 615.1:37
МРНТИ 76.75.33

Алимбатыров Марлан Русланович
Фармация мектебінің 3 курс студенті
alimbatyrov2000@mail.ru
Тулбаев Ерболат Абибиллаевич
Фармация мектебінің оқытушысы, фармация магистрі
tulbaeverbolat@mail.ru

«Қарағанды медицина университеті» КеАҚ, Қарағанды қ., Қазақстан

ФАРМАЦИЯ МЕКТЕБІНІҢ СТУДЕНТТІК ҒЫЛЫМИ ҮЙІРМЕСІНІҢ ФАРМАЦЕВТИКАЛЫҚ КАДРЛАРДЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ РӨЛІ

Студенттік ғылыми үйірмелер сияқты бейресми ұйымдардың болуы елдің қоғамдық өміріне, білім мен ғылымның толықтай дамуына көмектеседі, студенттік ортада ғылымды дәріптейді және көшбасшылық, ізденіс қасиеттерін көпшілікке насихаттайды, әйгілейді. Бұл мақалада жоғары оқу орындарындағы студенттік ғылыми үйірмелерінің студент өміріндегі алатын орны мен болашақ ғылым маманы болып қалыптасуына тигізетін әсері туралы талқыланып отыр. Мысалы ретінде Қарағанды медицина университетінің Фармация мектебінің Студенттік ғылыми үйірмесінің мақсаты мен міндеттері, басқарушылық құрамы, айналысатын ғылыми бағыттардағы іске асырылған іс-шаралар бойынша тәжірибесі және олардың студенттерге әкелетін пайдасы жайлы айтылған. Осы үйірменің арқасында студенттерде дамитын, қалыптасатын негізгі дағдылар мен қабілеттері және олардың бітірушінің құзыреттеріне, оқытудың соңғы нәтижелеріне қойылатын талаптарға сәйкестігі анықталған. Сонымен қоса, Фармация мектебінің профессор-оқытушы құрамы мен «Фармация» Студенттік ғылыми үйірмесінің бірлесіп ұйымдастырылған іс-шаралар мен ортақ еңбектерінің жетістіктерімен бөліскен. Осы жетістіктерді дәлелдейтін дереккөздерге, мақалаларға сілтеме ретінде көрсетілген.

Кілтті сөздер: ғылыми қоғам, студенттік ғылыми үйірме, ғылыми-зерттеу жұмысы, жоба, фармацевтикалық білім, фармация, мектеп, даму, көшбасшылық

Кез келген білім беру мекемесі өнерлік, кәсіби, ғылыми жетістіктерге жете алатын жеке тұлғаның жан-жақты қалыптасуына мән береді. Білім беру жүйесінің заманауи тұжырымдамасы түлектің егеменді мемлекет азаматы, қоғамның толық құқықты мүшесі ретінде белсенді қызмет атқаруына көмектесетін құндылықтар, ғылыми-тәжірибелік білім мен дағдылар жүйесін қалыптастыруға бағытталған жеке тұлғаның дамуына бағытталған [1, 2]. Студенттердің зерттеушілік қабілеттерін дамыту қажеттілігі бірнеше ғасырлар бойы көптеген педагогтармен мойындалған.

Қазіргі таңда жоғарғы оқу мекемесінің базасында ғылыми қоғамды қалыптастыру үшін студенттердің өз бетінше жұмыс істеуге ұмтылдыратын заманауи технологиялық оқыту әдістерін (PBL, TBL, RBL) қолдану арқылы нәтижеге жетуге болады [3], өйткені студенттер үшін ғылыми зерттеу жұмысымен айналысу негізгі кәсіби жетістіктердің бірі болып есептеледі.

Ғылыми үйірмелер - ғылыми-зерттеу жұмысымен белсенді айналысатын, ортақ ғылыми қызығушылықтары бар студенттердің ерікті бірлестігі болып табылады. Оның қызметі еріктік, тәуелсіздік, теңдік, әділеттік, ашықтық, жауапкершілік, академиялық адалдық және өз-өзін басқару ұстанымдарына сүйене отырып іске асырылады. Сол себепті ғылыми үйірмелерге кірген студенттер білім мекемесінің бетке ұстар көшбасшылары (элиталары) болып есептеледі.

Кез келген студенттік ғылыми үйірменің (бұдан былай СҒҮ) негізгі мақсаты - студенттердің ғылыми-зерттеу жұмыстарын өз бетінше жүргізе алу дағдыларын, техникалық шығармашылығын, зияткерлік қабілеттерін дамыту және олардың жоғары нәтижелілігіне қол жеткізу болып табылады.

Сонымен қоса, дарынды жас болашақ ғалымдарды іздестіруге, олардың тұрақты кәсіби өсуіне, олардың зерттеулері мен инновациялық әзірлемелеріне белсенді қатысуына жәрдемдеседі. Жүйелі тәсіл негізінде кешенді ғылыми мәселелерді шешу, отандық және шетелдік ғылыми ұйымдар мен жоғары оқу орындарының жас ғалымдар кеңестерімен бірлесіп, жобаларды қолдау үшін олардың қызметін үйлестіруге көмектеседі [4].

Біздің мақсатымыз – денсаулық сақтау, оның ішінде дәрілік заттар айналысы саласындағы мамандықтарда (фармация, химия, технология, биотехнология және т.б.) оқитын студенттердің ғылыми үйірмелерде алатын пайдасы мен олардың атқаратын рөліне талдау әдісі арқылы «Қарағанды медицина университеті» КеАҚ «Фармация» студенттік ғылыми үйірмесі қызметін мысал ретінде жастар ғылыми ортасында сипаттап, насихаттау және дәріптеу.

«Қарағанды медицина университеті» КеАҚ (бұдан былай ҚМУ) миссиясы мен саясатында өзіне жүктеген міндеттемелер ретінде тек білім мен тәжірибеде ғана емес, ғылым бағытында да жоғары жетістіктерге қол жеткізу арқылы қоғамның дамуы, Қазақстан халқының денсаулығы мен өмір сүру сапасын жақсарту атап көрсетілген. Болашақта Қазақстандық қоғамның игілігі үшін қызмет ететін әлемдік деңгейдегі зерттеу университеті болу көзделген [5]. 2020 жылы университеттің химия және фармацевтикалық пәндер кафедрасының «Фармация» мектебіне қайта ұйымдастырылу әсерінен мектеп құзыреттілігі мен міндеттерінің шеңбері біршама ұлғая түсті. Сонымен қоса, «Фармация» мамандығының 5 курс студенттері кешенді емтихан тапсырудан бөлек дипломдық жұмысты (жобаны) жазу және қорғау керектігінен фармация мектебінде фармацевтер мен технологтар арасында ғылыми ортаның танымал болуына және «Фармация» студенттік ғылыми үйірмесінің жаңа деңгейде ұйымдастырылуына әкелді [6]. Бұның барлығы өз кезегімен «Фармация» СҒҰ жұмысын бірнеше негізгі бағыттарға бөлінуіне ықпал етті:

- талантты жас ғалымдарды анықтау және олардың зерттеу, инновациялық қызметке қатысуын жандандыру;

- отандық және шетелдегі ғылыми-зерттеу орталықтармен, жоғары оқу орындарының ғылыми бөлімімен, өндірістік кәсіпорындармен, компанияларымен, жас ғалымдар кеңестерімен іскерлік және шығармашылық байланысты құру және үздіксіз ұстап тұру;

- маңызды ғылыми жетістіктерге жеткен, зияткерлік меншікті қорғаумен, инновацияларды енгізумен айналысатын талантты жас ғалымдардың ғылыми, әлеуметтік-тұрмыстық мәселелерді анықтау және оларды шешу жолдарын іздестіруге көмектесу болып табылады.

Аталған бағыттарда жұмыс атқару үшін «Фармация» - СҒҰ келесі негізгі міндеттерді шешуді алға қойды:

- университет қабырғасындағы мамандықтар (медицина, биология, фармация және т.б.) студенттік ғылыми үйірменің қызметтерін өзара үйлестіру;

- студенттер ортасында ғылыми және қоғамдық қызметті насихаттау және дәріптеу;

- студенттердің ғылыми-зерттеу жұмыстарына көмектесетін ақпаратты жинау, жинақтау, жүйелеу және университеттер деңгейінде тарату;

- ғылыми конференциялар, форумдар, семинарлар, дөңгелек үстелдер, олимпиадалар, викториналар, конкурстар және басқа да ғылыми іс-шаралар ұйымдастыру, өткізу;

- университет студенттеріне халықаралық және республикалық ғылыми-практикалық конференцияларға, олимпиадаларға, симпозиумдарға, семинарларға, ғылыми жобаларға, форумдар мен съездерге қатысуға және оларды құжаттық сүйемелдеуге (ілетіруге) көмек көрсету;

- университет студенттерінің жоспарланған іс-шаралар мен ғылыми жұмыстарының нәтижелерін университеттің ай сайынғы «Медик» газетінде, ресми сайты мен әлеуметтік желілеріндегі ресми парақшаларына, бейін бойынша периодты журналдарда жариялауға және оларды практикаға енгізуге жәрдемдесу;

- гранттар, атаулы стипендиялар, жергілікті сыйақы (премиялар) және басқа да қаржыландыру көздерін іздестіруге, оларға студенттердің ғылыми жұмыстарын ұсынуға, қол жеткізуге жәрдемдесу;

- студенттердің ғылыми-зерттеу жұмыстарында, іс-шараларда қатысқаны мен жүлделі орындар алғаны үшін сертификаттар беру; оларды мадақтамалар, алғыс хаттар, сыйлықтар және моральдық-материалдық көтермелеу арқылы ынталандыру.

Жоғарыда аталған міндеттер ҚР медициналық және фармацевтикалық мамандықтар бойынша жоғары білім берудің үлгілік кәсіптік оқу бағдарламалар тобы бойынша бітірушінің құзыреттеріне және оқытудың соңғы нәтижелеріне қойылатын келесі талап түрлерін толықтай қамтиды (Кесте 1) [6].

"Фармация" бағдарламалар тобы бойынша бітірушінің құзыреттеріне және оқытудың соңғы нәтижелеріне қойылатын талаптар (кестеден үзінді)

№	Құзыреттер	Құзырет №	Бағдарламаны оқыту нәтижелері. Бітіруші келесі қабілеттерді меңгереді:
1.	Ғылыми-зерттеу қызметі	5.1	Ғылыми-зерттеу және қолданбалы бағдарламаларға қатысу
		5.2	Заманауи ақпараттық технологияларды қолдану
		5.3	Ғылыми әдебиеттермен жұмыс істеу, алынған ақпаратты талдау
2.	Заманауи ақпараттық технологияларды қолдану	6.1	Білім беру үдерісінде желілік компьютерлік технологияларды, деректер базасын, бағдарламалар пакеттерін пайдалану
		6.2	Қызметтің іскерлік саласының қолданбалы бағдарламалық құралдарын пайдалана отырып, ақпаратты өңдеуді жүргізу
		6.3	Ақпараттық қауіпсіздіктің негізгі талаптарын сақтау

«Фармация» СҒҮ ұйымдастырылуы: жетекшісі ретінде студенттер арасында СҒҮ төрағасы (төрайымы) тағайындалады, оның орынбасары және хатшысы болады. Жетекші 2 жылға сайланады. СҒҮ жеке таңбасы (төсбелгісі), нормативті құжаттары болады. СҒҮ ішінде кем дегенде 3 басқару бөлімі ұйымдастырылады: іс-шараларды ұйымдастыру, құжаттармен жұмыс және ақпараттық департаменттері. Әр департаментте университеттің басқа бөлімшелерімен, факультеттерімен және басқа да отандық және шетел жоғарғы оқу орындарымен байланысқа жауапты тұлғалар (координаторлар) тағайындалады. Олар үйірме жиналыстарында СҒҮ жетекшісімен, өкілдерімен және белсенді студенттермен бірге оқу жылына арналған үйірме жоспарын талқылап, бекітеді.

Қазіргі таңда ҚМУ «Фармация» мектебі профессор-оқытушылар құрамында (келесіде ПОҚ) 2 фармацевтикалық және 2 химия ғылымдарының докторлары, 2 PdD-доктор, 1 биология, 2 фармацевтикалық және 1 техникалық, 7 химия ғылымдарының кандидаттары, бірнеше химия және фармация магистрлері қызмет атқарады және ғылыми-зерттеу мен дипломдық жұмыстарды жетекшілік етеді. Фармация мектебі студенттері ғылыми зерттеу жұмыстарын ҚМУ ғылыми-зерттеу орталығында, виварийде, фармация мектебінің аккредиттелген зертханаларында (фармако-технологиялық, фармакогнозиялық, химия-аналитикалық, физика-химиялық және т.б. зертханалар қабырғасында) жүргізе алады. Осы мүмкіндіктердің арқасында мектептің студенттері «Фармация» және «Фармацевтикалық өндіріс технологиясы» мамандықтарының 4-5 курс студенттерінің дипломдық жұмыс тақырыптары, магистранттар мен PhD-докторанттардың диссертациялық жұмысы шеңберінде ғылыми жетекшілерінің келісімі бойынша бірлесіп, ғылыми зерттеу жұмыстарын іске асыра алады.

ҚМУ «Фармация» СҒҮ өкілдері мен белсенді студенттері фармация мектебінің ғылыми зерттеу жұмыстарының келесі бағыттарында қосымша жұмыстарды жүргізуде көмектеседі:

- отандық дәрілік өсімдік шикізаттан фитопрепараттарды дайындау;
- фармацевтикалық нарықты маркетингтік зерттеу;
- әлеуметтік фармация;
- органикалық қосылыстардан медициналық мақсаттағы бұйымдар мен биомедициналық импланттарды 3D жобалау;
- органикалық дәрілік заттарды қауіпсіз синтездеу және т.б.

Фармация мектебінің ПОҚ мен СҒҮ өкілдерінің ғылыми бағытында ауқымды жұмыс атқарғанын 2019-2020 жылдар аралығындағы іске асырылған ортақ жетістіктерінен көруге болады (кесте 2).

Фармация мектебінің ПОҚ мен СҒҮ өкілдерімен 2019-2020 жылдары өткізілген іс-шаралары

№	Өткізілген уақыты	Іс-шара атауы, өткізілген орны, мақсаты, нәтижесі	Мақалаға сілтеме
1	26.03.2019 ж.	ҚМУ фармация мектебінің «Фармация» СҒҮ 3-5 курс студенттері, ПОҚ мен «Бионорика» фармацевтикалық компаниясының өкілімен бірлесіп, «Дәрілік заттарды дайындаудың заманауи тұжырымдамалары» атты дөңгелек үстел түрінде іс-шара өткізді	[7]
2	01.04.2019 ж.	ҚМУ фармация мектебінің базасында ҚР Орталық Қазақстан бөлімінің «Шағын ғылым Академиясының» XXXXIX Конференциясы өткізілді. Жас жертеушілерге арналған ғылыми форумның химия және фармация секциясы бойынша Қарағанды облысының оқу мекемелерінің оқушылары арасында ғылымды терең зерттеуге қызығушылық танытатын және зерттеу жұмыстарына белсенді қатысатын оқушыларды анықтау және қолдау мақсатында ұйымдастырылды	[8]
3	03.04.2019 ж.	ҚМУ-де «Фармация» СҒҮ өкілдерімен Фармация мектебінде студенттерге арналған «Жас Химик – 2019» викториналық сайысы ұйымдастырылды	[9]
4	05.10.2019 - 09.11.2019 ж.	«Атамекен» ҰКП жобасы аясында фармация мектебінде «Фармация» және «Фармацевтикалық өндіріс технологиясы» мамандықтарының 3-4 курс студенттері үшін «Кәсіпкерлік негізі» курс өткізілді. Нәтижесінде 77 студент фармацевтикалық ғылым, бизнес, денсаулық сақтау саласындағы әлеуметтік мәселелер бағыттарында 15 жоба сәтті қорғады	[10, 11]
5	06.11.2019 ж.	Фармация мектебінің ПОҚ мен «Фармация» СҒҮ өкілдерімен «Жас фармацевт – 2019» викториналық сайысы өткізілді	[12]
6	07.12.2019 ж.	Академик Е.А. Букетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университетінің базасында «Рухани Жаңғыру» бағдарламасын іске асыру аясында өткен Қазақстан Республикасының Тәуелсіздік күніне арналған студенттердің, магистранттардың және докторанттардың «Трансформацияның қазақстандық үлгісі: әлеуметтік-саяси аспект» атты халықаралық ғылыми жұмыстарының конкурсы өтті. Бұл байқауға Ресей, Өзбекстан және Үндістан студенттері, магистранттары мен докторанттары қатысты. ҚМУ Фармация мектебінің 3 курс студенттері «Ауыл және қала тұрғындары үшін дәрі-дәрмектерге қол жетімділік проблемасы» тақырыбында баяндама жасағандары үшін ІІ дәрежелі дипломға ие болды	[13]
7	09.12.2019 ж.	Фармация мектебінің ПОҚ мен «Фармация» - СҒҮ өкілдерімен ұйымдастырылған Қарағанды қаласы мектеп оқушыларына арналған «Химия. Медицина» атты кәсіптік бағдарлау жұмысы өткізілді.	[14]
8	18.10.2020 ж.	Фармация мектебінің «Фармация» - СҒҮ өкілдері мен белсенді студенттері «Химия» және «Менеджмент» бойынша ІХ Халықаралық олимпиадаға қатысып, І - ІІІ дәрежелі диплом жүлделеріне ие болды.	[15]
9	06.11.2020 ж.	«Фармация» - СҒҮ өкілдерімен ұйымдастырылған ғылыми тақырыпты таңдау, ғылыми жұмысты жазу бойынша фармация саласының тақырыптары бойынша кеңес алу мақсатында «Фармация» мамандығының PhD-докторантымен «Zoom» платформасында онлайн-кездесу өтті	[16]
10	14.11.2020 ж.	ҚМУ СҒҮ ұйымдастырылуымен ҚР-ның медицина университеттерінің студенттеріне арналған «Medical quiz» онлайн-викторинасы өтті. Нәтижесінде үздік балл жинаған студенттер І-ІІІ дәрежелі дипломға ие болды.	[17]

Фармация мектебінің «Фармация» - СҒҮ студенттерге тигізетін әсері мен пайдасы оларда келесі жеке дағдыларды дамытумен сипатталады:

- дәрілік заттар саласында ғылыми-зерттеу жұмысының бағытын немесе мақала, тезис, баяндама тақырыптарын өз бетінше ізденіп, таңдау жасау (студент денсаулық сақтау жүйесіндегі таңдалып отырған тақырыптың өзектілігін, практикалық маңыздылығын, мәселелерді анықтау мен оларды шешу жолдарын табуды және жеке қызығушылықтарын негізге алады);

- фармация саласындағы ғылыми әдебиеттерге шолу жасау, оларды таңдау (тақырыпқа қатысты мәліметтерді іздестіру, университеттің сайтындағы халықаралық ақпараттық ресурстарымен (Web of Science, Scopus, PubMed, Cochrane Library, eLibrary.ru және т.б. ғылыми әдебиеттер базаларымен) жұмыс жасай білу, мәліметтердің дәлелді деңгейін бағалай білу) [18];

- ғылыми мәліметтерді жүйелендіру, талдау жасау, дәйексөз алу (мәтіндегі маңызды ақпаратты анықтау, дереккөзге сілтеме жасау);

- университетте бекітілген Академиялық адалдық кодексіне сәйкес ғылыми-зерттеу жұмысында тек өз нәтижелерін, тұжырымдамаларын баяндау (жалғандық пен плагиаттың алдын-алу мақсатында құжаттардың шынайылығын, нақтылығы және түпнұсқалығын анықтау мен талдау) [19];

- ғылыми зерттеу дизайның жобалау, оған қажет материалдар мен заманауи зерттеу әдістерін (фармако-технологиялық, фармакогнозиялық, физико-химиялық, теория-эксперименталды және т.б. әдістерді) орынды және дұрыс қолдану;

- ғылыми-зерттеу жұмысын дипломдық жұмыс, ғылыми жоба, ғылыми мақала, тезис ретінде басылымға қойылатын талаптарға сәйкес белгілі бір құрылым бойынша толтыру, рәсімдеу, дайындау;

- диссертациялық кеңесте, ғылыми-практикалық конференциялар мен семинарларда баяндама жасау (баяндама бойынша қысқаша презентацияны ауызша баяндау, ғылыми ортада ойын жеткізу).

Қорытындылай келсек, жалпы осындай студенттік ғылыми үйірмелер сияқты бейресми ұйымдардың болуы елдің қоғамдық өміріне, білім мен ғылымның толықтай дамуына көмектеседі, студенттік ортада ғылымды дәріптейді және көшбасшылық, ізденіс қасиеттерін көпшілікке насихаттайды, әйгілейді. Мұндай студенттік ғылыми үйірмелердің өкілдері келешекте ел, тіпті әлем деңгейіндегі ғалымдардың орнын басуы өте ықтимал.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1. Акижанова М.М. Отандық және шетелдік ғалымдардың еңбектеріндегі студенттердің оқу мотивациясы мәселесі // КАСҮ Хабаршысы. 2008. №1. URL: <http://www.vestnik-kafu.info/journal/13/477/> (назар аударған күні: 9.11.2020 ж.);

2. Компаниец О.А. Научная деятельность и её популяризация в структуре работы студенческого научного общества // Проблемы современного педагогического образования. 2016. № 51-2. С. 235-244;

3. Тулебаев Е.А., Абдрахманова Г.М., Лосева И.В. Применение кейс-метода в подготовке фармацевтических специалистов // Актуальные проблемы современности: Международный научный журнал. №1 (27) – 2020. С.105-109;

4. Григорьева Л.В. Развитие научной школы в системе СПО через работу студенческого научного кружка // Научный альманах, 2017 №10-1 (36). С. 169-173;

5. ЖОО-ның саясаты мен миссиясы. URL: <https://www.qmu.kz/kz/contents/view/260>. (назар аударған күні: 10.11.2020 ж.);

6. «Медициналық және фармацевтикалық мамандықтар бойынша мемлекеттік жалпыға бірдей міндетті стандарттар мен үлгілік кәсіптік оқу бағдарламаларын бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Денсаулық сақтау және әлеуметтік даму министрінің м.а. 2015 жылғы 31 шілдедегі № 647 бұйрығы: 21.02.2020 жылы өзгерістер мен толықтырулар енгізілген. URL: <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/V1500012007> (назар аударған күні: 11.11.2020 ж.);

7. Дәрілік заттарды дайындаудың заманауи тұжырымдамалары» атты дөңгелек үстел. (басылған күні: 20.03.2019ж.). URL: <https://www.qmu.kz/kz/news/view/3409> (назар аударған күні: 11.11.2020);

8. Жас зерттеушілерге арналған форум. (басылған күні: 10.04.2019ж.). URL: <https://www.qmu.kz/kz/news/view/3432> (назар аударған күні: 11.11.2020);

9. «Жас химик 2019» викторинасы. (басылған күні: 09.04.2019ж.). URL: <https://www.qmu.kz/kz/news/view/3425> (назар аударған күні: 11.11.2020);

10. Студенттерге кәсіпкерлік туралы. (басылған күні: 17.10.2019ж.). URL: <https://www.qmu.kz/kz/news/view/3676> (назар аударған күні: 11.11.2020);

11. Бизнес-жобалар қорғалды (басылған күні: 19.11.2019ж.). URL: <https://www.facebook.com/1030182327087352/posts/2266390470133192?d=n&sfns=mo> (назар аударған күні: 11.11.2020);
12. «Жас фармацевт – 2019» викториналық сайысы. (басылған күні: 14.11.2019ж.). URL: <https://www.instagram.com/p/B41NccGnXSF/?igshid=1pzjq147xарjу> (назар аударған күні: 13.11.2020);
13. Қарағанды медицина университеті лайықты түрде таныстырылды. (басылған күні: 13.12.2019 ж.). URL: <https://www.qmu.kz/kz/news/view/3752> (назар аударған күні: 11.11.2020);
14. Мамандыққа тура жол. (басылған күні: 13.12.2019 ж.). URL: <https://www.qmu.kz/kz/news/view/3751> (назар аударған күні: 12.11.2020);
15. «Химия» және «Менеджмент» бойынша IX Халықаралық олимпиадасы. (басылған күні: 20.10.2020 ж.). URL: <https://www.instagram.com/p/CGjUz9Cn7tJ/?igshid=5nxowbv0nctk> (назар аударған күні: 13.11.2020);
16. Фармацевтикалық ғылыми саласының өзекті мәселелері. «Фармация» мамандығының PhD-докторантымен «Zoom» платформасында онлайн-кездесу. (басылған күні: 08.11.2020 ж.). URL: <https://www.instagram.com/p/CHVcO5MH7lh/?igshid=5x03r2fyt5gi> (назар аударған күні: 13.11.2020);
17. ЖОО арасындағы «Medical quiz» онлайн-викторина сайысы. (басылған күні: 29.10.2020 ж.). URL: <https://www.instagram.com/p/CG65uHWBzZ0/?igshid=15ahtlcnior3s> (назар аударған күні: 14.11.2020);
18. Халықаралық ақпараттық ресурстарына сілтеме. URL: <https://www.qmu.kz/kz/contents/view/511> (назар аударған күні: 12.11.2020);
19. «Қарағанды медицина университеті» КеАҚ Академиялық адалдық кодексі: 26.08.2019 ж. «ҚМУ» КеАҚ Басқарма шешімімен бекітілген. URL: <https://www.qmu.kz/media/qmudoc/KodeksAcademChesKaz.pdf> (назар аударған күні: 12.11.2020).

РЕЗЮМЕ / RESUME

**Алимбатыров Марлан Русланович
Тулбаев Ерболат Абибиллаевич**

**НАО «Медицинский университет Караганды», г. Караганда, Казахстан
РОЛЬ СТУДЕНЧЕСКОГО НАУЧНОГО ОБЩЕСТВА ШКОЛЫ ФАРМАЦИИ В
ФОРМИРОВАНИИ ФАРМАЦЕВТИЧЕСКИХ КАДРОВ**

Существование неформальных организаций, таких как студенческие научные общества и научные кружки, способствует всестороннему развитию образования, науки, общественной жизни страны, продвигает науку в студенческом сообществе и способствует развитию лидерских и исследовательских качеств. В статье рассматривается роль студенческих научных обществ в студенческой жизни высших учебных заведений и их влияние на формирование будущих специалистов. В виде примера приведен опыт осуществления деятельности в области науки Студенческого научного общества Школы фармации Карагандинского медицинского университета, так же его состав руководителей и пользе студентам данного общества. Данное общество позволяет формировать, развивать основные навыки и умения, а так же определены их соответствие требованиям к компетенциям выпускника и конечным результатам обучения. Кроме того, приведены основные достижения совместной деятельности профессорско-преподавательского состава школы фармации со студенческим научным обществом «Фармация». Эти достижения подтверждены ссылками на литературные источники.

Ключевые слова: научный кружок, студенческое научное общество, научно-исследовательская работа, проект, фармацевтическое образование, фармация, школа, развитие, лидерство

Список использованных источников:

1. Акижанова М.М. Проблема мотивации обучения студента в трудах отечественных и зарубежных ученых // Вестник КАСУ. 2008. №1. URL: <http://www.vestnik-kafu.info/journal/13/477/> (дата обращения: 9.11.2020 г.);
2. Компаниец О.А. Научная деятельность и её популяризация в структуре работы студенческого научного общества // Проблемы современного педагогического образования. 2016. № 51-2. С. 235-244;

3. Тулебаев Е.А., Абдрахманова Г.М., Лосева И.В. Применение кейс-метода в подготовке фармацевтических специалистов // Актуальные проблемы современности: Международный научный журнал. №1 (27) – 2020. С.105-109;
4. Григорьева Л.В. Развитие научной школы в системе СПО через работу студенческого научного кружка // Научный альманах, 2017 №10-1 (36). С. 169-173;
5. Политика и миссия вуза. URL: <https://www.qmu.kz/ru/contents/view/260> (дата обращения: 10.11.2020 г.);
6. «Об утверждении государственных общеобязательных стандартов и типовых профессиональных учебных программ по медицинским и фармацевтическим специальностям» Приказ и.о. Министра здравоохранения и социального развития Республики Казахстан от 31 июля 2015 года № 647: 21.02.2020 жылы өзгерістер мен толықтырулар енгізілген. URL: <http://adilet.zan.kz/rus/docs/V1500012007> (дата обращения: 11.11.2020 г.);
7. Круглый стол «Современные концепции разработки лекарственных препаратов». (дата публикации: 20.03.2019). URL: <https://www.qmu.kz/ru/news/view/3409> (дата обращения: 11.11.2020);
8. Форум для юных исследователей. (дата публикации: 10.04.2019). URL: <https://www.qmu.kz/ru/news/view/3432> (дата обращения: 11.11.2020);
9. Викторина «Молодой химик 2019». (дата публикации: 09.04.2019). URL: <https://www.qmu.kz/ru/news/view/3425> (дата обращения: 11.11.2020);
10. Студентам о предпринимательстве. (дата публикации: 17.10.2019). URL: <https://www.qmu.kz/ru/news/view/3676> (дата обращения: 11.11.2020);
11. Защита бизнес-проектов (дата публикации: 19.11.2019). URL: <https://www.facebook.com/1030182327087352/posts/2266390470133192?d=n&sfns=mo> (дата обращения: 11.11.2020);
12. Викторина «Молодой фармацевт – 2019». (дата публикации: 14.11.2019). URL: <https://www.instagram.com/p/B41NccGnXSF/?igshid=1pzjq147харју> (дата обращения: 13.11.2020);
13. Достоинно представили Медицинский университет Караганды. (дата публикации: 13.12.2019). URL: <https://www.qmu.kz/ru/news/view/3752> (дата обращения: 11.11.2020);
14. Прямой путь к профессии. (дата публикации: 13.12.2019). URL: <https://www.qmu.kz/ru/news/view/3751> (дата обращения: 12.11.2020);
15. IX Международная олимпиада по «Менеджменту» и «Химии». (дата публикации: 20.10.2020). URL: <https://www.instagram.com/p/CGjUz9Cn7tJ/?igshid=5nхowbv0nctk> (дата обращения: 13.11.2020);
16. Актуальные проблемы фармацевтической науки. Онлайн-встреча с PhD-докторантом специальности «Фармация» на платформе Zoom. (дата публикации: 08.11.2020). URL: <https://www.instagram.com/p/CHVcO5MH7lh/?igshid=5x03r2fyt5ri> (дата обращения: 13.11.2020);
17. Онлайн-викторин “Medical quiz” среди вузов. (дата публикации: 29.10.2020). URL: <https://www.instagram.com/p/CG65uHWBzZ0/?igshid=15ahtlcnior3s> (дата обращения: 14.11.2020);
18. Ссылки на международные информационные ресурсы. URL: <https://www.qmu.kz/ru/contents/view/511> (дата обращения: 12.11.2020);
19. Кодекс академической честности НАО «Медицинский университет Караганды»: утвержденный решением Правления НАО «МУК» от 26.08.2019 г. URL: <https://www.qmu.kz/media/qmudoc/KodeksAcademChes.pdf> (дата обращения: 12.11.2020).

**Alimbatyrov Marlan
Tulebayev Yerbolat**

**NCJSC "Medical University of Karaganda", Karaganda, Kazakhstan
THE ROLE OF THE STUDENT SCIENTIFIC SOCIETY OF THE SCHOOL OF PHARMACY IN
THE FORMATION OF PHARMACEUTICAL STAFF**

The existence of informal organizations, such as student scientific societies and scientific circles, contributes to the comprehensive development of education, science, public life of the country, the development of leadership and research skills and promotes science in the student community. The article examines the role of student scientific societies in the student life of higher educational institutions and their influence on the formation of future specialists. As an example, the experience of carrying out activities in the field of science of the Student Scientific Society of the School of Pharmacy of the Karaganda Medical University, as well as its composition of leaders and the benefits of students of this society. This society allows to form, develop basic skills and abilities, as well as determine their compliance with the

requirements for the competence of the graduate and the final learning outcomes. In addition, the main achievements of the joint activities of the teaching staff of the School of Pharmacy with the student scientific society "Pharmacy" are given. These achievements are confirmed by references.

Keywords: scientific circle, student scientific society, research work, project, pharmaceutical education, pharmacy, school, development, leadership

List of references:

1. Akizhanova M.M. The problem of motivating student learning in the works of domestic and foreign scientists // Bulletin of KAFU. 2008. No. 1. URL: <http://www.vestnik-kafu.info/journal/13/477/> (date of the application: 9.11.2020);
2. Kompaniets O.A. Scientific activity and its popularization in the structure of the student scientific society // Problems of modern pedagogical education. 2016. No. 51-2. P. 235-244;
3. Tulebayev Ye.A., Abdrakhmanova G.M., Losseva I.V. Application of the case method in the training of pharmaceutical specialists // Actual problems of our time: International scientific journal. No. 1 (27) - 2020. P.105-109;
4. Grigorieva L.V. The development of a scientific school in the system of secondary vocational education through the work of a student scientific circle // Scientific Almanac, 2017 №10-1 (36). P. 169-173;
5. Policy and mission of the university. URL: <https://www.qmu.kz/ru/contents/view/260> (date of the application: 10.11.2020);
6. «On the approval of state compulsory standards and standard professional training programs in medical and pharmaceutical specialties» Order of the acting Minister of Health and Social Development of the Republic of Kazakhstan dated July 31, 2015 No. 647: 02.21.2020 zhyly uzgerister men tolyktyrular engizilgen. URL: <http://adilet.zan.kz/rus/docs/V1500012007> (date of the application: 11.11.2020);
7. Round table "Modern concepts of drug development". (Publication date: 20.03.2019). URL: <https://www.qmu.kz/ru/news/view/3409> (date of the application: 11.11.2020);
8. Forum for young researchers. (Publication date: 10.04.2019). URL: <https://www.qmu.kz/ru/news/view/3432> (date of the application: 11/11/2020);
9. Quiz "Young chemist 2019". (Publication date: 09.04.2019). URL: <https://www.qmu.kz/ru/news/view/3425> (date of the application: 11.11.2020);
10. Students about entrepreneurship. (Publication date: 17.10.2019). URL: <https://www.qmu.kz/ru/news/view/3676> (date of the application: 11/11/2020);
11. Protection of business projects. (Publication date: 19.11.2019). URL: <https://www.facebook.com/1030182327087352/posts/2266390470133192?d=n&sfns=mo> (date of the application: 11.11.2020);
12. Quiz "Young Pharmacist - 2019".(Publication date: 14.11.2019). URL: <https://www.instagram.com/p/B41NccGnXSF/?igshid=1pzjq147xapjy> (date of the application: 11/13/2020);
13. The Medical University of Karaganda was adequately represented. (Publication date: 13.12.2019). URL: <https://www.qmu.kz/ru/news/view/3752> (date of the application: 11/11/2020);
14. Direct path to the profession. (Publication date: 13.12.2019). URL: <https://www.qmu.kz/ru/news/view/3751> (date of the application: 12.11.2020);
15. IX International Olympiad in "Management" and "Chemistry". (Publication date: 20.10.2020). URL: <https://www.instagram.com/p/CGjUz9Cn7tJ/?igshid=5nxowbv0nctk> (date of the application: 11/13/2020);
16. Actual problems of pharmaceutical science. Online meeting with PhD-student in specialty "Pharmacy" on the Zoom platform. (Publication date: 08.11.2020). URL: <https://www.instagram.com/p/CHVcO5MH7lh/?igshid=5x03r2fyt5ri> (date of the application: 11/13/2020);
17. Online quiz "Medical quiz" among universities. (Publication date: 29.10.2020). URL: <https://www.instagram.com/p/CG65uHWBzZ0/?igshid=15ahtlcnio3s> (date of the application: 11/14/2020);
18. Links to international information resources. URL: <https://www.qmu.kz/ru/contents/view/511> (date of the application: 12/11/2020);
19. Code of Academic Integrity of NJSC "Medical University of Karaganda": approved by the decision of the Board of NJSC "MUK" dated 26.08.2019 URL: <https://www.qmu.kz/media/qmudoc/KodeksAcademChes.pdf> (date of the application: 12.11. 2020).

Абеуова Ольга Аменовна
abeuova_olga@mail.ru
Темиреева Кумисжан Слямгазиновна
Тукубаева Гульмира Нурахметовна
Академия «Volashaq», Караганда, Республика Казахстан
Серікбай Арайлым Талғатқызы
Карагандинский университет им. Е.А. Букетова,
Караганда, Республика Казахстан

БИОЛОГИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ЦИНКА, ЖЕЛЕЗА И МЕДИ НА ОРГАНИЗМ ЧЕЛОВЕКА

Аннотация. В статье раскрывается информация об актуальности изучения тяжелых металлов (на примере цинка, железа и меди) на экосистему, приводятся обзор литературных источников и анализ результатов исследований взаимодействия тяжелых металлов на организм человека. Наночастицы металлов являются перспективным претендентом на создание нового класса антибактериальных препаратов. Однако из-за отсутствия информации об их токсичности, о поведении и деятельности даже в лабораторных условиях не так легко оценить степень воздействия наноматериалов на экосистему и здоровье человека. Именно поэтому невидимое загрязнение, вызванное наночастицами (нанозагрязнение), считается самым сложным видом загрязнения для управления и контроля. В статье раскрывается информация об актуальности изучения тяжелых металлов на экосистему, приводятся обзор литературных источников и анализ результатов исследований взаимодействия с растениями и почвенно-микробным сообществом животным. Установлены различия во влиянии наночастиц на процессы жизнедеятельности растений в зависимости от их концентрации и степени дисперсности. Выявлены воздействие тяжелых металлов (на примере цинка, железа и меди) на микробиологические показатели отдельных видов почв, активность почвенных ферментов, а также изменения физических, химических и агрохимических свойств почв и в целом на плодородие и процессы самоочищения от загрязняющих веществ.

Ключевые слова: тяжелые металлы, загрязнение, микроэлементы, биологическая характеристика, токсичность, наночастицы металлов, анализ жизнеспособности клеток.

В настоящее время существует проблема загрязнения окружающей среды тяжелыми металлами. В отличие от органических загрязнителей тяжелые металлы не подвергаются биодеструкции, аккумулируются как в живых организмах, так и в субстратах [1]. Угнетающее действие тяжелых металлов на все уровни сообществ замедляет процессы самоочистки, а в случае значительного загрязнения тяжелыми металлами снижается видовое разнообразие, что уменьшает устойчивость экосистем.

Поступление тяжелых металлов в окружающую среду связано с активной деятельностью человека [2]. Их основные источники — промышленность, автотранспорт, котельные, мусоросжигающие установки и сельскохозяйственное производство. К отраслям промышленности, загрязняющим окружающую среду тяжелыми металлами, относятся черная и цветная металлургия, добыча твердого и жидкого топлива, горно-обогатительные комплексы, стекольное, керамическое, электротехническое производство и др. В сельскохозяйственном производстве загрязнение почвы тяжелыми металлами связано с использованием удобрений и пестицидов.

На основе нанопорошков железа и меди были получены и апробированы препараты для ускоренного ранозаживления и лечения ожогов. [3]. Одной из главных причин изменения физических и химических свойств малых частиц по мере уменьшения их размеров является рост относительной доли «поверхностных» атомов. С энергетической точки зрения уменьшение размеров частицы приводит к возрастанию роли поверхностной энергии. Уменьшение частиц до нанометровых размеров приводит к проявлению в них так называемых «квантовых размерных эффектов». В настоящее время уникальные физические свойства наночастиц, возникающие за счёт поверхностных или квантово-размерных эффектов, являются объектом интенсивных исследований [4,5].

Одним из незаменимых микроэлементов в организме человека и животных является медь.

Во взрослом организме содержится от 1,57 до 3,14 ммоль меди. Медь содержится во многих органах - селезенке, мышцах, костях, печени, мозге, в легких, коже, волосах, эндокринных железах. Большая часть меди в организме находится в связанном виде медьсодержащим белком - церулоплазмином [6].

Церулоплазмин мультифункциональный белок образуется в рибосомах печени, активностью ферроксидазы, аминоксидазы, участвует в гомеостазе меди, защищает липидные мембраны от перекисного окисления [7,8].

Транспорт меди на тканевые ферменты – цитохромоксидазу осуществляется также церулоплазмином. Не последнюю роль в печени выполняют лизосомы, удаляющие комплекс-медь - тионеин из цитоплазмы. Десалирированный церулоплазмин, подвергается протеолизу, захватывается лизосомами гепатоцитов и выводится в желчные протоки. Часть церулоплазмина через сосуды печеночных балок поступает в желчные протоки. Вовнутрь клетки церулоплазмин проникает через рецепторы гепатоцита [9]. Помимо образования церулоплазмина, в печени осуществляется депонирование меди в составе металлотионеина и превращение в конечный (недесалирированную форму) продукт, который выделяется, также с желчью [10]. В механизме поступления церулоплазмина внутрь клетки принимают участие рецепторы гепатоцитов.

Цинк является одним из наиболее распространенных и необходимых металлов в организме человека, общее количество которого составляет 0,5 г [11].

Доказана важная биологическая роль цинка как незаменимого микроэлемента, участвующего в самых разнообразных физиологических процессах. В микроколичествах цинк входит в состав биологически активных веществ, оказывая влияние на белковый, жировой, углеводный и другие виды обмена, клеточное деление, процессы кроветворения, размножения и пищеварения.

Содержится цинк во всех органах и системах, но главным образом в гипофизе, половых железах, костях, печени и мышцах. Имеющиеся на сегодняшний день сведения указывают на отсутствие какого-либо депо цинка. Считается, что хотя определенное количество цинка накапливается в печени, биологическая функция этого органа состоит скорее в аккумуляции избытка этого металла, чем в депонировании его с целью дальнейшего его использования. Мобилизация цинка из костей и мышечной ткани возможна при распаде.

Цинк является регулятором многих энзиматических процессов за счет образования металлокомплекса, который принимает участие в процессе клеточного дыхания, окисления углеводов, продукции меланина и др. Содержание меди регулируется, по всей вероятности, физиологическими сдвигами, которые возникают при беременности, стрессе, воспалительных заболеваниях, алкоголизме, шизофрении, ревматизме, бронхиальной астме, заболеваниях почек, печени, инфаркте миокарда, лейкозах, лимфогрануломатозе, злокачественных образованиях. В такой разнообразии факторов, которые приводят к повышению меди в организме, не последнюю роль, как было уже отмечено, играет симпато-адреналиновая система, непосредственный фактор стресса [12].

В основе механизма избытка меди в организме лежит доступность альбуминовой фракции меди для тканей. При избыточном ее содержании, медь накапливается в них, вызывая патохимические процессы, одним из важнейших является угнетение мембранной АТФ-фазы, а также ингибирование некоторых ферментов и кофакторов, содержащих сульфгидридные группы. Все это ведет к задержке окисления в тканях пировиноградной кислоты и других метаболитов углеводного обмена [13].

Согласно данным литературы медь в больших количествах относится к группе высокотоксичных металлов с широким - спектром токсического действия. Установлено, что медь угнетает субпопуляции лимфоцитов. Токсические свойства металла обусловлены способностью связываться в биосредах с отрицательно заряженными группировками белков, необходимых для нормального функционирования органелл и целых клеток. Вероятно, что химическая модификация SH-группы внутри активного центра или непосредственной близости от него приводит к потере специфичности антител. Доказаны и усиление свободнорадикального окисления липидов, и накопление гидропероксидов вследствие каталитического действия меди, которое приводит к нарушению целостности клеточных мембран и изменению нормального функционирования всех клеток [14].

Медь участвует в обмене веществ животного организма, как компонент оксидоредуктаз, выполняет роль переносчика кислорода, которым является гемоцианин. Замечено, что недостаточность меди в организме животных проявляется дефектом коллагеновых структур, в отличие от этого содержание эластина увеличивается. Такие изменения нарушают формирование и

повышают повреждаемость соединительнотканых структур, особенно коллагеновых и эластических волокон, что сопровождается ломкостью костей, деформацией скелета, свидетельствующие о нарушении процессов образования костного коллагена. Исследователи полагают, что при этом может ингибироваться активность другого медьсодержащего фермента - супероксиддисмутазы, регулирующего перекисное окисление [15].

Нарушение синтеза коллагена и эластина проявляется в неспособности соединить фибриллы этих белков, приводящие к изменениям тканей органов до кровоизлияния в результате образования аневризм сосудов.

Необеспеченность организма микроэлементом сопровождается, несомненно, ферментативными изменениями.

Согласно литературным данным, биодegradация эластических волокон лежит в основе патогенеза атеросклероза, тем более, как уже отмечалось, недостаточность меди приводит к локальным изменениям стенки сосудов. Доказательством является то, что при дефиците меди закономерно поражаются атеросклерозом крупные сосуды эластического типа, при практически интактности венозной системы [16]. Вместе с тем, понижается активность медьсодержащей лецитинхолестеринацилтрансферазы. Снижение активности фермента, катализирующего перенос остатков жирных кислот, лежит в основе механизма возникновения гиперхолестеринемии. В результате этой реакции образуется определенное количество холестерина, который транспортируется в печень, где он вовлекается в процессы катаболизма. Авторы предполагают, что связывание липопротеидов, богатых холестерином на наружной мембране гепатоцитов приводит к новым реакциям. Они же не исключают наличие специального рецептора для липопротеидов. Недостаток фермента приводит к возникновению холестеринемии и повышению в крови триглицеридов.

Дефицит меди исследован на животных. На этом факторе основана потеря эластичности шерсти у овец, и появление светлых полос, а у грызунов ахромотрихия.

Все эти изменения характерны для процесса, когда нарушается синтез фермента тирозина, катализирующего биосинтез меланина, а меланин, соответственно отвечает за пигментацию покрова.

Более глубокие процессы, которые возникают в организме при дефиците меди, это поражение центральной нервной системы, которая проявляется в аплазии миелина в стволе головного и спинного мозга, хроматолизе и гибели нейронов. Увеличивается проницаемость стенок сосудов головного и спинного мозга, что приводит к образованию в них полостей с последующим некрозом. Аплазия миелина угнетает фермент цитохромоксидазу, который участвует в виде трансмембранного градиента в синтезе АТФ митохондриями.

Из наследственных заболеваний, наиболее часто (29 человек на 1 млн. жителей), встречается аутосомно-рецессивное заболевание Вильсона-Коновалова. Заболевание носит прогрессирующий характер с глубоким поражением ЦНС, сопровождающееся крупноузловым печени. Больные страдают мышечной ригидностью, гиперкинезом, расстройством психики, остеопорозом, ломкостью костей; по периферии роговицы наблюдается отложение меди в виде зеленоватого пигмента. Дополнительные методы исследования (пункция печени) показывает картину цирроза с высоким содержанием меди.

Характерными гистологическими признаками болезни считается изменение глии, которые утрачивают цитоплазму при этом ядро клетки увеличивается в несколько раз; содержание хроматина в нем уменьшается.

Более глубокие исследования авторов показало, что десилированный церулоплазмин быстро исчезает из кровеносного русла и поступает в гепатоцит, при участии специального рецептора. При этом большая часть церулоплазмينا переходит в желчь минуя лизосомы. Другая часть церулоплазмينا, не утративший углеводный компонент, поступает в желчные протоки через синусоидные сосуды печени. Таким образом, при дефекте синтеза церулоплазмينا неизбежно затрудняется выведение меди из организма, так как выход ее с участием лизосом менее эффективен [17].

Некоторые авторы высказывают мнение, что всасывание железа является единственным регуляторным механизмом, обеспечивающим организм постоянством этого микроэлемента. Всасывание железа происходит в двенадцатиперстной кишке и в начальном отделе тощей кишки. Использование электронной микроскопии позволило раскрыть более тонкие механизмы всасывания. Как было замечено, железо расщепляется на микроворсинках до мицелл, затем транспортируются в цитоплазму и концентрируется в терминальной зоне и в эндоплазматических сетях в виде ферритина

Все перечисленные изменения, которые проявляются при этом заболевании, Коновалов Н. В. связывает с изменением нуклеинового обмена под действием меди, который накапливаясь в организме становится токсичным для организма. Глубокие изменения головного мозга, печени, почек являются истинными факторами токсичности меди для организма.

Таким образом, анализ литературных данных показал, что медь относится к числу тех биологически активных веществ, дефицит и повышенное количество которого в организме может сопровождаться нарушением функций многих физиологических систем.

Необходимо отметить, что цинк сам по себе не рассматривается как промышленно опасный элемент, но присутствие токсических металлов. в том числе и свинца в воздухе цинковых производств вызывает «металлическую лихорадку» у рабочих при вдыхании паров металлов. Таким образом, анализ данных литературы показал, что избыточное или недостаточное поступление железа приводит к глубоким нарушениям систем организма.

Список использованных источников:

1. Nieder R., Benbi D.K., Reichl F.X. (2018) Microelements and their role in human health. Soil components and human health. Springer, Dordrecht. pp. 317–374.
2. Prashanth L., Kattapagari K.K., Chitturi R.T., Baddam V.R.R., Prasad L.K. A review on role of essential trace elements in health and disease // J. Dr. NTR Univ. Health Sci. 2015. V. 4. № 2. P. 75–85.
3. Gunawan C., Teoh W.Y., Marquis Ch.P., Amal R. Cytotoxic origin of copper (II) oxide nanoparticles: comparative studies with micron-sized particles, leachate, and metal salts // ACS Nano. 2011. V. 5. № 9. P. 7214–7225.
4. Dimkpa Ch.O., Calder A., Britt D.W., McLean J.E., Anderson A.J. Responses of a soil bacterium, *Pseudomonas chlororaphis* O6 to commercial metal oxide nanoparticles compared with responses to metal ions // Environ Pollut. 2011. V. 159. № 7. P. 1749–1756.
5. DeAlba-Montero I., Guajardo-Pacheco J., Morales-Sánchez E., Araujo-Martínez R., Loredó-Becerra G.M., Martínez-Castañón G.A., Ruiz F., Compeán Jasso M.E.. Antimicrobial properties of copper nanoparticles and amino acid chelated copper nanoparticles produced by using a soya extract // Bioinorg. Chem. Appl. 2017. P. 1064918.
6. Godymchuk A., Frolov G., Gusev A., Zakharova O., Yunda E., Kuznetsov D., Kolesnikov E. Antibacterial properties of copper nanoparticle dispersions: influence of synthesis conditions and physicochemical characteristics // IOP Conf. Ser.: Mater. Sci. Eng. 2015. V. 98. P. 012033.
7. Zakharova O.V., Godymchuk A.Yu., Gusev A.A., Gulchenko S.I., Vasyukova I.A., Kuznetsov D.V. Considerable variation of antibacterial activity of Cu nanoparticles suspensions depending on the storage time, dispersive medium, and particle sizes // BioMed. Res. Int. 2015. P. 412530.
8. Глущенко, Н.Н. Снижение бактериальной резистентности к антибиотикам за счет их синергизма с медью / Н.Н. Глущенко, Л.А. Володина // Биотехнология: состояние и перспективы развития: Материалы II Московского международного конгресса: Тез. докл. – Ч. 1. – М., 2003. – С. 88.
9. Глущенко, Н.Н. Физико-химические закономерности биологического действия высокодисперсных порошков металлов / Н.Н. Глущенко, О.А. Богословская, И.П. Ольховская // Химическая физика. – 2002. – Т. 21 (4). – С. 79-85.
10. Роль активных форм кислорода в медь-индуцированной проницаемости плазматической мембраны бактерий *Escherichia coli* / В.С. Лебедев, А.В. Веселовский, Е.Ю. Дейнега, Ю.И. Федоров // Биофизика. – 2002. – № 2. – С. 295-299.
11. Шапошников А.М. и др. Медь //БЭМ. 3-е изд. 1980. Т.4. С. 460-463.
12. Lovstad R.A. Catecholamine stimulation of copper dependent haemolysis: protective action of superoxide dismutase, catalase, hydroxyl radical scavengers and serum proteins (ceruloplasmin, albumin and apotransferrin) // Acta pharmacol. Toxicol. 1984. V/54. P. 340-345.
13. Заславский А.К., Величковский Б.Т., Лихачева Е.И. Влияние производственных условий и трудового процесса на состояние здоровья рабочих цехов сепарации феррохромового самораспыляющего шлама. // Гиг. труда и проф. Забол. 1991. № 2. С. 13-16.
14. Kresser M.S., Stockert R.J., Morell A.G/, Sterlieb I. Origin of Biliary copper //Hematology . 1984. V. № 5. P. 867- 870.
15. Frieden E.A. survey of the essential biochemical elements // Biochemistry of the essential ultratrace elements / Ed.E. Frieden. New York – London: Preum Press. 2014. P. 1-16.
16. Owen C.A., Ludwig J. Interited copper toxicosis in Bedington terries Wilsons disease (heratolencular degeneration) // Amer. J. Path.1982. V. 106.P. 432-434.

17. Samuels A.R., Fredman J.H., Bhargava M.M. Purification and characterization of a novel abundant protein in rat bile that binds azo dye metabolites and copper // Biochim. Biophys. Acta. 2013. V. 759. P. 23-31.

ТҮЙІНДЕМЕ/RESUME

Абеуова Ольга Аменовна

Темиреева Кумисжан Слямгазиновна

Тукубаева Гульмира Нурахметовна

«Bolashaq» Академиясы, Қарағанды қаласы, Қазақстан Республикасы

Серікбай Арайлым Талғатқызы

Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды қаласы, Қазақстан Республикасы
АДАМ АҒЗАСЫНА ЦИНК, ТЕМІР ЖӘНЕ МЫСТЫҢ БИОЛОГИЯЛЫҚ СИПАТТАМАЛАРЫ

Бұл мақалада мыс, темір, цинк секілді ауыр металдарының адам ағзасына әсері туралы әдеби көздер мен ғылыми мақалаларға талдау жұмыстары жүргізілген. Металл нанобөлшектері бактерияға қарсы препараттардың жаңа класын ойлап табудың болашағы болып табылады. Дегенмен, жаңа ғылыми жетістіктер тек экономиканың дамуына, адам өмірінің сапасын жақсартуға және т.б. септігін тигізіп ғана қоймай, ең алдымен наноматериалдар мен нанобөлшектердің әсері қоршаған ортадағы адам денсаулығына әсер ететіндіктен, қоршаған ортаның зиянды заттармен ластану деңгейі жоғары болуына байланысты олардың адам ағзасына түсуіне, тигізетін зияны мен биологиялық рөлін зерттеуге ерекше көңіл бөлініп отыр, сондықтан бұл бірқатар өзекті мәселелерді шешуді талап етеді. Сонымен қатар, мақалада экожүйе үшін ауыр металдардың зерттеудің өзектілігі туралы әдеби көздерге шолу жасалынып, өсімдіктермен және жануарлардың топырақ-микроб қауымдастығымен өзара әрекеттесуін зерттеу нәтижелері талданған. Өсімдіктердің тіршілік процестеріне нанобөлшектердің әсер етуінің олардың концентрациясы мен дисперсия дәрежесіне байланысты айырмашылықтары анықталды. Ауыр металдардың (мысалы, мырыш, темір және мыс) топырақтың жекелеген түрлерінің микробиологиялық көрсеткіштеріне, топырақ ферменттерінің белсенділігіне, сондай-ақ топырақтың физикалық, химиялық және агрохимиялық қасиеттерінің өзгеруіне және тұтастай алғанда құнарлылығы мен ластағыштардан өзін-өзі тазарту процестеріне әсері анықталды.

Кілтті сөздер: ауыр металдар, ластану, микроэлементтер, биологиялық сипаттама, уыттылық, металдың нанобөлшектері, жасушалардың өміршеңдігін талдау.

Abeuova Olga Amenovna

Temireeva Kumiszhan Slyamgazinovna

Tukubaeva Gulmira Nurakhmetovna

Academy «Bolashaq» Karaganda Republic of Kazakhstan

Serikbay Arailym Talgatkyzy⁴

Karaganda University named after E.A. Buketova, Karaganda city, Republic of Kazakhstan

BIOLOGICAL CHARACTERISTICS OF ZINC, IRON AND COPPER

ON THE HUMAN BODY

The article discloses information on the relevance of the study of heavy metals (for example, zinc, iron and copper) on the ecosystem, provides a review of literature and analysis of the results of studies of the interaction of heavy metals on the human body. Metal nanoparticles are a promising candidate for the creation of a new class of antibacterial drugs. However, due to the lack of information about their toxicity, behavior and activities, even in laboratory conditions, it is not so easy to assess the degree of impact of nanomaterials on the ecosystem and human health. This is why invisible pollution caused by nanoparticles (nano-pollution) is considered the most difficult type of pollution to manage and control. The article reveals information on the relevance of studying heavy metals for the ecosystem, provides a review of literary sources and analysis of the results of studies of interaction with plants and the soil-microbial community of animals. Differences in the effect of nanoparticles on the vital processes of plants, depending on their concentration and degree of dispersion, have been established. The effect of heavy metals (for example, zinc, iron and copper) on the microbiological indicators of certain types of soils, the activity of soil enzymes, as well as changes in the physical, chemical and agrochemical properties of soils and, in general, on the fertility and self-purification processes from pollutants has been revealed.

Keywords: heavy metals, pollution, trace elements, biological characterization, toxicity, metal nanoparticles, analysis of cell viability.

List of references:

1. Nieder R., Benbi D.K., Reichl F.X. (2018) Microelements and their role in human health. Soil components and human health. Springer, Dordrecht. pp. 317–374.
2. Prashanth L., Kattapagari K.K., Chitturi R.T., Baddam V.R.R., Prasad L.K. A review on role of essential trace elements in health and disease // J. Dr. NTR Univ. Health Sci. 2015. V. 4. № 2. P. 75–85.
3. Gunawan C., Teoh W.Y., Marquis Ch.P., Amal R. Cytotoxic origin of copper(II) oxide nanoparticles: comparative studies with micron-sized particles, leachate, and metal salts // ACS Nano. 2011. V. 5. № 9. P. 7214–7225.
4. Dimkpa Ch.O., Calder A., Britt D.W., McLean J.E., Anderson A.J. Responses of a soil bacterium, *Pseudomonas chlororaphis* O6 to commercial metal oxide nanoparticles compared with responses to metal ions // Environ Pollut. 2011. V. 159. № 7. P. 1749–1756.
5. DeAlba-Montero I., Guajardo-Pacheco J., Morales-Sánchez E., Araujo-Martínez R., Loredó-Becerra G.M., Martínez-Castañón G.A., Ruiz F., Compeán Jasso M.E.. Antimicrobial properties of copper nanoparticles and amino acid chelated copper nanoparticles produced by using a soya extract // Bioinorg. Chem. Appl. 2017. P. 1064918.
6. Godymchuk A., Frolov G., Gusev A., Zakharova O., Yunda E., Kuznetsov D., Kolesnikov E. Antibacterial properties of copper nanoparticle dispersions: influence of synthesis conditions and physicochemical characteristics // IOP Conf. Ser.: Mater. Sci. Eng. 2015. V. 98. P. 012033.
7. Zakharova O.V., Godymchuk A.Yu., Gusev A.A., Gulchenko S.I., Vasyukova I.A., Kuznetsov D.V. Considerable variation of antibacterial activity of Cu nanoparticles suspensions depending on the storage time, dispersive medium, and particle sizes // BioMed. Res. Int. 2015. P. 412530.
8. Glushchenko, N.N. Decrease in bacterial resistance to antibiotics due to their synergism with copper / N.N. Glushchenko, L.A. Volodin // Biotechnology: state and development prospects: Proceedings of the II Moscow International Congress: Abstracts. report - Ch. 1. - M., 2003. -- P. 88.
9. Glushchenko, N.N. Physicochemical laws of biological action of highly dispersed metal powders / N.N. Glushchenko, O.A. Bogoslovskaya, I.P. Olkhovskaya // Chemical Physics. - 2002. - T. 21 (4). - S. 79-85.
10. The role of reactive oxygen species in copper-induced permeability of the plasma membrane of *Escherichia coli* bacteria. Lebedev, A.V. Veselovsky, E.Yu. Deynega., Yu. I. Fedorov // Biophysics. - 2002. - No. 2. - S. 295-299.
11. Shaposhnikov A.M. et al. Copper // BEM. 3rd ed. 1980. V.4. S. 460-463.
12. Lovstad R.A. Catecholamine stimulation of copper dependent haemolysis: protective action of superoxide dismutase, catalase, hydroxyl radical scavengers and serum proteins (ceruloplasmin, albumin and apotransferrin) // Acta pharmacol. Toxicol. 1984. V / .54. P. 340-345.
13. Zaslavsky A.K., Velichkovsky B.T., Likhacheva E.I. Influence of production conditions and labor process on the health of workers in the separation of ferrochrome self-sprayed slag. // Gig. labor and prof. Ill 1991. No. 2. S. 13-16.
14. Kresser M.S., Stockert R.J., Morell A.G/ , Sterlieb I. Origin of Biliary copper //Heratology. 1984. V. № 5. P. 867- 870.
15. Frieden E.A. survey of the essential biochemical elements // Biochemistry of the essential ultratrace elements / Ed.E. Frieden. New York – London: Preum Press. 2014. P. 1-16.
16. Owen C.A., Ludwig J. Interited copper toxicosis in Bedington terries Wilsons disease (heratolencular degeneration) // Amer. J. Path.1982. V. 106.P. 432-434.
17. Samuels A.R., Fredman J.H., Bhargava M.M. Purification and characterization of a novel abundant protein in rat bile that binds azo dye metabolites and copper // Biochim. Biophys. Acta. 2013. V. 759. P. 23-31.

Жұмағалиева Жаркын Жакиевна
zharkyn.73@mail.ru

Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды университеті,
Қарағанды қаласы, Қазақстан Республикасы

Жалмаханбетова Роза Илемесовна
rozadichem@mail.ru

Технология және бизнес Қазақ университеті

Нұр-Сұлтан, Қазақстан Республикасы

Қалдыбаева Айгүл Кұдайбергенқызы

aigul_240873@mail.ru

«Bolashaq» академиясы, Қарағанды, Қазақстан Республикасы

Сейт Айзада Сайлаубайқызы

aizad_97@bk.ru

Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды университеті

Қарағанды қаласы, Қазақстан Республикасы

НАН ҚҰРАМЫНДАҒЫ АШЫТҚЫЛАРДЫҢ БИОЛОГИЯЛЫҚ ҚАСИЕТІН ЗЕРТТЕУ

Мақалада *Saccharomyces cerevisiae* ашытқыларының органолептикалық, физика-химиялық көрсеткіштері және биологиялық қасиеттері анықталды. Ашытқы сынамаларының тұтынушылық қасиеттерінің визуалды салыстырмалы сипаттамасы жүргізілді. Зерттеу нысандары ретінде “Bacerdream”, “Домашняя кухня”, “Naas”, “Pakmaya”, “Омега специи” нан ашытқылары алынды. Зерттеу үшін құрғақ және престелген 2 түрлі ашытқының 5 үлгісі алынды. Мақалада ашытқыларға әсер ететін сыртқы орта факторларын физикалық (температура, ылғалдылық, химиялық (қоректік ортаның химиялық құрамы), биологиялық (микроорганизмдердің басқа микроорганизмдермен қарым қатынасы) әсерлері анықталды. Зерттеу нәтижелерінде үлгілердің қаптаманың жай-күйіне, таза массаның сәйкестігіне, таңбалау деректемелерінің мазмұнына, органолептикалық сапа көрсеткіштерінен: сыртқы түрін, түсін, иісін, дәмін; құрғақ заттың физикалық – химиялық-массалық үлесін, ылғалдың массалық үлесін, ашытқының көтеру күшін, рН шамасының көрсеткіші, осмотық сезімталдығы анықталды. Жасалған тәжірибеде нан ашытқыларының, оның ішінде престелген ашытқылардың сілтілі ортаға және антибиотик қосылған ортаға төзімдірек екені байқалды. Алайда олардың көпіршіктеніп және газ алмасуы байқалмады. Жүргізілген есептік көрсеткіштер арқылы нан ашытқыларының — рН шамасы(орта есеппен 4,93) тең екендігі анықталды.

Кілтті сөздер: *Saccharomyces cerevisiae* ашытқысы, органолептикалық микроағзалар, физика-химиялық көрсеткіштер, температура, стресстік жағдай, төзімділік.

Қазақстан Республикасының президентінің жолдауында біздің еліміз дүние жүзінде 30 дамыған мемлекеттің қатарына кіруді алға қойғандықтан, өндірістің қазіргі заманға сай нан ашытқысы өндірісін дамыту қолға алынған.

Нан ашытқылары – биология ғылымының дамуында алар үлесі зор. Нан ашытқылары – көптеген процесстер мен құбылыстарды зерттеуде таптырмас нысан болып табылады. Әр түрлі қуатты кәсіпорындарда (наубайхана, нан зауыты), ыстық климат жағдайында, экологиялық қолайсыз аймақтарда, нан пісіру қасиеттері төмен ұнды қайта өңдеу кезінде, әртүрлі өнім түрлерін өндіру кезінде, оның ішінде диеталық мақсаттағы жаңа жоғары тиімді технологияларды енгізумен ерекшеленетін нан пісіру өнеркәсібін дамытудың қазіргі заманғы жағдайларында нан-тоқаш өнімдерінің құрамындағы нан ашытқыларының сапасын анықтайтын факторлардың бірі ретінде ашытқылардың биохимиялық қасиеттеріне қойылатын талаптарды арттыру өзекті болып табылады. Осы ашытқыларға нысан ретінде алғаш рет радиобиология саласында зерттеулер жүргізілді, сонымен қатар цитологияда және генетикада (цитоплазмалық тұқымқуалаушылық, митохондрияның генетикалық өзгеруі) сияқты жалпы биологиялық ашылулар болды [1].

Ашытқылардың биологиялық ғылымдардың дамуына қосқан үлесі орасан зор. Ашытқы-көптеген процесстер мен құбылыстарды зерттеудің тамаша үлгісі. Нан – негізгі тағам көзі болып

табылады. Нан ашытқысы өндірісінде престелген және құрғақ ашытқы өндіріледі. Оларды дайындау кезінде физикалық және биохимиялық процестерде ашытқылар және сүт қышқылды бактериялар сияқты микроорганизмдер маңызды рөл алады. Ашытқы саңырауқұлақтар ұн қантын қамырды қосытатын – спирт және көмірқышқыл газына айналдырады, ал сүт қышқылды бактериялардан сүт және басқа да органикалық қышқылдар түзеледі, ашытқы саңырауқұлақтарының бірқалыпты тіршілігіне қажетті сутекті ионды концентрациясын (рН) туғызып отырады [2].

Ашытқылар – токсонмиялық топқа жататын бір клеткалы организмдер. Сұйық және жартылай сұйық ортада тіршілік етуіне байланысты мицелийлері жойылып кеткен. Аскомициттер мен базидомициттерге жататын 1500 жуық түрлері кездеседі. Орыс сөзі «дрожжи» түп тамыры славян тіліндегі «drojji», яғни (басу, ашу) деген мағынаны білдіреді. Соңғы кездері ұнның төмен наубайханалық сипатымен жеткізілім үрдісі едәуір көбейді. Нан зауыттары мен наубайханалар бидай ұнын өңдеуге мәжбүр, өңдеу кезінде химиялық құрамы мен сапасы әр алуан топтамаларда ауытқиды. Бұл біріншіден, нан пісірудің жартылай дайын өнімінің қасиетіне, қамыр дайындау мен оны бөлу кезінде коллоидты, биохимиялық және микробиологиялық процестердің өту қарқындылығына және ақыр аяғында дайын өнім сапасының көрсеткіштеріне әсерін тигізеді.

Нан өндірісінде қамырға биологиялық пісіру ұнтағы ретінде престелген ашытқыларды, кептірілген және ашытқы сүтін пайдаланады. Ашытқылардың сапасы органолептикалық және физика-химиялық көрсеткіштері арқылы бағаланады [3].

Зерттеу объектілері мен әдістемесі. Зерттеу нысандары ретінде нан ашытқыларының келесі үлгілері алынды. Зерттеу үшін құрғақ және престелген 2 түрлі ашытқының 5 үлгісі алынды. Бұл үлгілер қаптаманың жай-күйіне, таза массаның сәйкестігіне, таңбалау деректемелерінің мазмұнына, органолептикалық сапа көрсеткіштерінен: сыртқы түрін, түсін, иісін, дәмін; құрғақ заттың физикалық – химиялық-массалық үлесін, ылғалдың массалық үлесін, ашытқының көтеру күшін, қышқылдықты анықталды.

Үлгі № 1

Үлгі № 2

Үлгі № 3

Үлгі № 4

Үлгі № 5

Сурет-1. Ашытқы түрлері

Зерттелген үлгілердің қаптамасының жай-күйін талдау барысында барлық орауыш материалдар бүтін болды, жыртылмай және механикалық зақымдалмады. Қоқыс пен ластанудың іздері байқалмады. Үлгілердің қаптамаларында таңбалау деректемелері типографиялық мөрмен басылған,

баяу механикалық әсерге төзімді. Қаріптердің өлшемі мен контрастылығы тұтынушыға таңбалаудың қол жетімділігі талабын жүзеге асыратын оқудың ыңғайлылығын қамтамасыз етеді.

Нан ашытқыларын лабораторияда зерттеу жасау арқылы олардың органолептикалық көрсеткіштерін бақылады. Ашытқылардың органолептикалық көрсеткіштеріне түсі, иісі, дәмі және консистенциясы жатады. Пресстелген ашытқылардың түсі біркелкі, дақсыз ашық-сарғыш немесе сұр түсті болуы керек; кептірілген ашытқылардың түсі ашық сары немесе ашық-қоңыр болуы керек. Иісі ашытқыға тән – бөтен иіссіз, көгермеген, шірімеген болуы керек. Дәмі ашытқыға тән, тұщы, бөтен дәмі жоқ болуы керек. Нығыздалған ашытқының консистенциясы тығыз болуы тиіс, ашытқы оңай сынуы тиіс, жұқпауы керек.

Кесте 1. Нан ашытқыларының органолептикалық көрсеткіштері

Сапа көрсеткіш атауы	Үлгі №1	Үлгі №2	Үлгі №3	Үлгі №4	Үлгі №5
Сыртқы түрі	Қабығы біркелкі, бұзылмаған	Қабығы біркелкі, бұзылмаған	Қабығы біркелкі, бұзылмаған	Қабығы біркелкі, бұзылмаған.	Қабығы біркелкі, бұзылмаған.
Консистенциясы	Жұмсақ, нормаға сәйкес келмейді	Ұсақ түйіршіктер түрінде	Ұсақ түйіршіктер түрінде.	Ұсақ түйіршіктер түрінде.	Ұсақ түйіршіктер түрінде
Дәмі мен иісі	Иісі ашытқыға тән, бөтен иіссіз. Қышқыл дәмі ашытқыға сәйкес келмейді	Иісі бөгде иіссіз ашытқыға тән. Тұщы, бөгде дәмі жоқ, бұл нормаға сәйкес келеді	Иісі бөгде иіссіз ашытқыға тән. Тұщы, бөгде дәмі жоқ, бұл нормаға сәйкес келеді	Иісі бөгде иіссіз ашытқыға тән. Тұщы, бөгде дәмі жоқ, бұл нормаға сәйкес келеді	бөгде иіссіз ашытқыға тән. Тұщы, бөгде дәмі жоқ, нормаға сәйкес
Өнім түсі	Түсі біркелкі дақсыз, ашық сұр реңде, нормаға сәйкес	Түсі ашық қоңыр, нормаға сәйкес келеді	Түсі ашық қоңыр, нормаға сәйкес келеді	Түсі ашық қоңыр, нормаға сәйкес келеді	Түсі ашық қоңыр, нормаға сәйкес келеді

Зерттеу бойынша, нан ашытқыларының дәмі және консистенциясын анықтау барысында Үлгі №2, Үлгі №3, Үлгі №4, Үлгі №5 сәйкес келді. Үлгі №1 дәмі қышқыл және консистенциясы бойынша жұмсақ болғандықтан нормалық көрсеткішке сәйкес келмеді.

Saccharomyces cerevisiae ашытқыларының қалыпты өмір сүруі үшін сұйық орта қажет, онда қоректік заттар, қажетті орта реакциялары мен қалыпты температура болуы тиіс. Ашытқыларға әсер ететін сыртқы орта факторларын қарастыратын болсақ:

1. физикалық (температура, ылғалдылық);
2. химиялық (қоректік ортаның химиялық құрамы);
3. биологиялық (микроорганизмдердің басқа микроорганизмдермен қарым қатынасы).

Нан құрамындағы ашытқылардың физика химиялық ерекшеліктеріне ылғалдылық салмақтық үлесі, қышқылдылық, рН шамасының көрсеткіші, осмостық сезімталдығы және көтеру күшін жатқыздық

Ашытқылардағы ылғалдылық салмақтық үлесін анықтау

1,5 г нығыздалған ашытқыларды 2-3мм тесіктері бар тор арқылы үгітіп және пышақпен майдалап болған соң, аналитикалық таразыларында өлшеп (таза кептірілген және ыдысқа салынған бюксте немесе қақпағы сүртілген стақанда), кептіргіш шкафта 105⁰С температурада тұрақты массаға дейін кептірдік

Бірінші рет ашытқыны кептіргеннен кейін 4 сағаттан соң өлшедік, содан кейін оны әр кептірген сайын 1 сағаттан соң өлшеп отырдық

Нан құрамындағы ашытқының ылғалдық салмақтық үлесі

Есептелуі:

Үлгі №1

$$C = \frac{(3,749 - 0,001) \cdot 100\%}{B} = 74,96\%$$

$$W = 100 - 74,96 = 25,04$$

Үлгі №2

$$C = \frac{(0,879 - 0,001) \cdot 100\%}{B} = 7,56\%$$

$$W = 100 - 7,56 = 92,44$$

Үлгі №3

$$C = \frac{(0,879 - 0,001) \cdot 100\%}{B} = 7,96\%$$

$$W = 100 - 7,96 = 92,04$$

Үлгі №4

$$C = \frac{(0,876 - 0,001) \cdot 100\%}{B} = 7,5\%$$

$$W = 100 - 7,5 = 92,5$$

Үлгі №5

$$C = \frac{(0,881 - 0,001) \cdot 100\%}{B} = 7,6\%$$

$$W = 100 - 7,6 = 92,4$$

Нәтижеге қарайтын болсақ, пресстелген және құрғақ ашытқылардың ылғалының салмақтық үлесі нормаға сәйкес келді.

Титрлеу арқылы ашытқылардың қышқылдығын анықтау.

Жүргізілген эксперименттер негізінде пресстелген және кептірілген ашытқы үлгілерінің қышқылдығы $K=97,8$ (орта көрсеткіш) анықтадық, бұл оптимальды қышқылдылықты көрсетеді, демек – ашытқының қышқыл түзуші бактериялармен зақымдануы және алты тәуліктік сақтауға сәйкес келеді (кесте 2).

Кесте 2. Нан құрамындағы ашытқының қышқылдылық үлесін салыстыру

Ашытқы үлгілері	Нормалық көрсеткіш	Қышқылдылық үлесі
Үлгі № 1	120	126
Үлгі № 2	90-100	89,4
Үлгі № 3	90-100	91,2
Үлгі № 4	90-100	88,8
Үлгі № 5	90-100	93,6

pH шамасын анықтау

Ашытқылардың тіршілігіне pH орта жоғары мөлшерде әсерін тигізеді. pH-тың көлеміне қоректік ортаға түсуі, ферменттердің активтілігі, дәрумендердің түзілуі, ашытқы клеткаларының өсуі байланысты болады.

Микроорганизмдер, оның ішінде ашытқылар, белгілі pH ортада өсіріледі. Бірақ нан ашытатын ашытқылардың меншікті өсу жылдамдығы pH 4,4-5,5 барысында бақыланып отырады, культуралды ортаның pH 4,0 дейін төмендеуі биомассаның жиналуының және төмендеуіне алып келеді. Жүргізілген есептік көрсеткіштер арқылы нан ашытқыларының — pH шамасы (орта есеппен 4,93) тең екендігі анықталды.

Физика-химиялық көрсеткіштерін зерттей келе алынған нан пісіретін пресстелген ашытқы сапасының көрсеткіштері (МемСТ 171-81 бойынша), кептірілген нан пісіретін ашытқы (МемСТ 28483-90 бойынша) сәйкес келетіндігі анықталды.

Нан ашытқыларының сорттарын алып, нан ашыту арқылы олардың биологиялық қасиетіне зерттеу жүргіздік.

Ашытқының тұтынушылық қасиеттерін зерттеу үшін біз нанды бірыңғай рецепт бойынша тәжірибелік үлгілерді пайдалана отырып дайындадық:

– 100 грамм ұн; 10 грамм қант; 2 грамм тұз; 100 мл су; 5 грамм ашытқы.

Илегеннен кейін қамырды жылы жерге салып, 30 минуттан кейін және 1 сағаттан кейін көтеру сапасын зерттедік. Қамырдың биіктігін және оның консистенциясын атап көрсетіп кеттік.

Пісіру сапасын келесі көрсеткіштер бойынша зерттеді: мөлшері, қыртысының сипаты, жұмсақтығы, серпімділігі және дайын өнімнің құрылымы

Зерттеу нәтижелеріне келетін болсақ:

- біз үйде жиі қолданылатын 5 ашытқы үлгілерін іріктеп, зерттеу жүргіздік;
- барлық үлгілердің ашытқы жасушаларының морфологиясын зерттеу кезінде біз дөңгелек пішінді ұсақ жасушаларды көрдік. Сондай-ақ, бастапқы 30 минутта ашытқы жасушаларында өсу құбылысы байқалмады, бірақ олар мөлшері бойынша өсті деп айта аламыз;

- біз ашытқы өндіру уақыты 60 минутқа тең екенін анықтадық, өйткені өсіру басталғаннан кейін 30 минуттан кейін ашытқы жасушаларының көбеюі байқалмады, бірақ тағы 30 минуттан кейін ғана бөліне бастаған аналық жасушалары айқын көрінді;

- көбею жылдамдығы мен сапасы бойынша ең жақсы көрсеткіш № 5 және 4-ші тәжірибелі үлгілерде, ал № 2-ші үлгіде ең нашар көрсеткіш;

- суспензияланған үлгілерге қант қосылған кезде, біз қантсыз үлгілермен салыстырғанда жаңа жасушалардың саны бойынша елеулі айырмашылықтар таппадық. Қантпен және онсыз да ортада 30 минуттан кейін жасушалардың өсу нәтижелері барлық сынамаларда бірдей болды;

- № 4, 5 ашытқыларды пайдалана отырып, қамыр тез және жақсы көтерілді, демек, ашытқылардың осы үлгілері ең көп ферментативті белсенділікке ие;

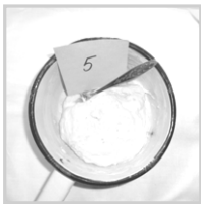

- пісірудің ең жақсы сапасы № 1, 4 және 5 үлгілерде, ал ең нашар № 2 үлгілерде белгіленді;

- өзінің тұтынушылық қасиеттері, сондай-ақ биологиялық қасиеттері бойынша ең жақсы нәтиже № 5 үлгі тәжірибелік үлгісін көрсетті;

Біз жүргізген барлық зерттеулерден кейін, микроскопия әдісімен ашытқылардың сапасын анықтау (ашытқыларды өндіру уақыты мен сапасы бойынша ең жақсы үлгіні анықтау) тиімді және ең сенімді болып табылады деп шештік. Зерттеудің бұл әдісі нан пісіру өнеркәсібінде ғана емес, биотехникалық зауыттарда және өнеркәсіптік кәсіпорындарда да қолдануға әбден мүмкін деп айта аламыз. Жүргізілген зерттеу жұмысын төмендегі 3-кестемен көрсететін болсақ:

Кесте 3. Процестің әртүрлі кезеңдерінде ашытқы сынамаларының тұтынушылық қасиеттерінің визуалды салыстырмалы сипаттамасы.

№ сынама	Қамыр	Дайын өнім	Жұмсақтығы
1			
2			
3			

№ сынама	Қамыр	Дайын өнім	Жұмсақтығы
4			
5			

Берілген кестеде біз ашытқылардың көтеру күші мен ашыту жылдамдылығының айырмашылығын көре аламыз. Айтып кеткеніміздей барлық нан құрамында нан ашытқысы *Saccharomyces cerevisiae* бар екендігі анықталды. Осы ашытқылардың органолептикалық көрсеткіштерін анықтағаннан кейін, нан ашытқыларының стресстік жағдайға қаншалықты төзімді екенін анықтай отырып, органолептикалық көрсеткіштерін зерттеу мақсатында тәжірибелер жасаған болатынбыз. Шыққан нәтижелерге тоқталатын болсақ:

1. Азитрокс антибиотигі микроорганизмдердің активтілігін төмендетеді. Нәтижесінде нан ашытқысы *Saccharomyces cerevisiae*-ның көбеюі тоқтатылады.

2. Сілтілі орта ашытқы клеткаларының белсенділігін тежейді, жоғары сілтіліліктен ашытқылар қырылады.

3. Нан ашытқысы *Saccharomyces cerevisiae* төменгі температурада тіршілігі тоқтайды да, ашытқылар анабиоз күйіне көшеді.

4. Көмірқышқыл газының бөлінуі бойынша, құрғақ тез әсер етуші ашытқылардан пресстелген ашытқылардың бүршіктену процесі ерекшеленеді. Тез әсер етуші ашытқылардан көмірқышқыл газы көпіршіктері ұсақ және жоғары температурада стресстік жағдайға түсіп, тез жойылады. Ал пресстелген ашытқылардың көмірқышқыл газы көпіршіктері ірі және жоғары температураға төзімді болып келеді.

Жасалған тәжірибеден біз нанашытқыларының, оның ішінде пресстелген ашытқылардың сілтілі ортаға және антибиотик қосылған ортаға төзімдірек екенін байқадық. Алайда олардың көпіршіктеніп және газ алмасуы байқалмады. Қазіргі нан ашытқыларының табиғи құрамы сақталмайды деседе болады. Себебі, стресстік ортада нан ашытқыларын зерттеу кезінде көзделген уақытын ұзартқан болатынбыз, нәтижесінде оларда көпіршік пайда бола бастады. Нан ашытқыларының ұзақ уақыт аралығында бүлінбей, өз қасиетін сақтауы олардың табиғи құрамынан химиялық шикізатпен көп өнделгенін көрсетеді.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1 Абрамова И.М. // Разработка и исследование биохимических методов определения ферментативной активности хлебопекарных дрожжей и их применение в пищевой биотехнологии // Москва., 1992.- с.24

2 Тулякова Т.В., Семихатова Н.М // Способ выращивания хлебопекарных дрожжей. Москва, 1983

3 Афанасьева О.В. Микробиология хлебопекарного производства. — СПб.: Береста, 2003. — 220 с.

РЕЗЮМЕ/RESUME

Жумагалиева Жаркын Жакиевна
Карагандинский университет имени Е. А. Букетова,
Караганда, Республика Казахстан
Жалмаханбетова Роза Илемесовна
Казахский университет технологии и бизнеса,
Нур-Султан, Республика Казахстан
Калдыбаева Айгуль Кудайбергеновна
Академия «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан
Сейт Айзада Сайлаубайкызы
Карагандинский университет им. Е. А. Букетова,
Караганда, Республика Казахстан

ИССЛЕДОВАНИЕ БИОЛОГИЧЕСКИХ СВОЙСТВ ДРОЖЖЕЙ В СОСТАВЕ ХЛЕБА

В статье определены органолептические, физико-химические показатели и биологические свойства дрожжей *Saccharomyces cerevisiae*. Проведена визуальная и сравнительная характеристика потребительских свойств дрожжевых проб. В качестве объектов исследования были взяты хлебные дрожжи "Bacerdream", "Домашняя кухня", Haas", "Pakmaya", "Омега специй". Для исследования были взяты 5 образцов 2-х различных дрожжей, сухих и прессованных. Выявлены физические (температура, влажность), химические (химический состав питательной среды), биологические (взаимодействие микроорганизмов с другими микроорганизмами) факторы внешней среды, влияющие на дрожжи. В результате исследований установлено состояние упаковки образцов, соответствие чистой массы, содержание маркировочных реквизитов, органолептические показатели качества: внешний вид, цвет, запах, вкус; физико-химико – массовая доля сухого вещества, массовая доля влаги, подъемная сила дрожжей, показатель величины рН, осмотическая чувствительность. В эксперименте отмечено, что хлебные дрожжи, в том числе прессованные, более устойчивы к щелочной среде и среде с добавлением антибиотиков. Однако их пузырчатости и газообмена не наблюдалось, т. к. по проведенным расчетным показателям установлено, что хлебные дрожжи — величина рН(в среднем 4,93) равны.

Ключевые слова: дрожжи *Saccharomyces cerevisiae*, органолептика микроорганизмов, физико-химические показатели, температура, стрессовая ситуация, устойчивость.

Zhumagaliyeva Zharkyn
Karaganda University named after academician E.A. Buketov,
Karaganda, Republic of Kazakhstan
Jalmakhanbetova Roza
Kazakh University of Technology and Business,
Nur-Sultan, Republic of Kazakhstan
Kaldybayeva Aigul
Academy «Bolashaq», Karaganda, Republic of Kazakhstan
Seit Aizada

Karaganda University named after academician E.A. Buketov,
Karaganda, Republic of Kazakhstan

RESEARCH OF BIOLOGICAL PROPERTIES OF YEAST IN THE COMPOSITION OF BREAD

The article defines the organoleptic, physico-chemical parameters and biological properties of *Saccharomyces cerevisiae* yeast. Visual and comparative characteristics of consumer properties of yeast samples are carried out. Bread yeast "Bacerdream", "Home cooking", Haas", "Pakmaya" were taken as objects of research, "Omega spices". 5 samples of 2 different yeast, dry and pressed, were taken for the study. Physical (temperature, humidity), chemical (chemical composition of the nutrient medium), biological (interaction of microorganisms with other microorganisms) environmental factors affecting yeast were identified. As a result of research, the state of the packaging of samples, compliance with the net weight, the content of marking details, organoleptic quality indicators: appearance, color, smell, taste; physical and chemical mass fraction of dry matter, mass fraction of moisture, lifting force of yeast, pH value, osmotic sensitivity. In the experiment, it was noted that bread yeast, including pressed yeast, is more resistant to an alkaline environment and an environment with the addition of antibiotics. However, their bubbling and gas

exchange were not observed, because according to the calculated indicators, it was found that bread yeast-the pH value (on average 4.93) is equal.

Key words: *Saccharomyces cerevisiae* yeast, organoleptics of microorganisms, physical and chemical parameters, temperature, stress situation, stability.

List of references:

- 1 Abramova I. M. //Development and research of biochemical methods for determining the enzymatic activity of baking yeast and their application in food biotechnology. //Moscow, 1992. -с. 24.
- 2 Tulyakova T. V., Semikhatova N. M // Method of growing baking yeast. Moscow, 1983
- 3 Afanasyeva O. V. Microbiology of bakery production. - St. Petersburg: Beresta, 2003. - 220 p.

УДК 615.014

МРНТИ: 3.33.08.03

Исина Жаннур Амиргалиевна

Zhan_isa@mail.ru

Қалдыбаева Айгул Кудайбергеновна

aigul_240873@mail.ru

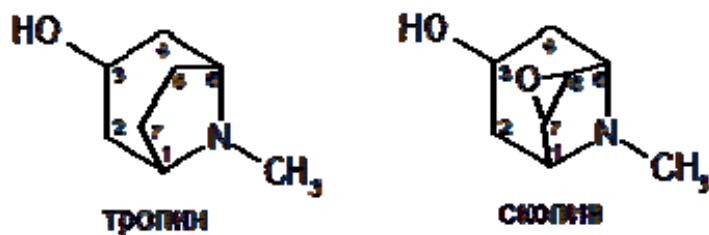
«Bolashaq» академиясы, Қарағанды, Қазақстан Республикасы

ТРОПАН ТУЫНДЫЛАРЫ АЛКАЛОИДТАРЫНЫҢ ДӘРІЛІК ПРЕПАРАТТАРЫ

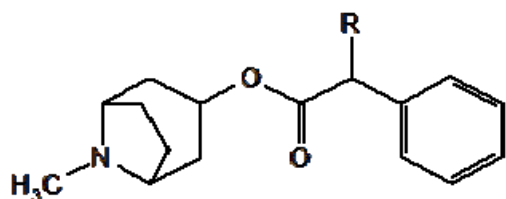
Мақалада дәрілік преапараттар құрамына енетін тропан алкалоидтарының туындыларына әдеби шолу жасалынған. Алкалоидтар – негізгі органикалық азотқұрамды күрделі қосылыстарға (сондай-ақ сілтілік) жатады және ағзаға күшті физиологиялық әсер көрсетеді. Аталуына тоқталатын болсақ, арабтың «алкали» (сілті) және гректің «эйдос» (ұқсас) сөздерінен алынған. Химиялық құрылысы мен құрамы әртүрлі және өте күрделі. Алкалоидтар органикалық қышқылдар –қымыздық, алма, лимон тұздары ретінде кездесе, еріген күйде жасушалық шырындарда (морфин, кофеин, атропин, бруцин, никотин) түрлерінде кездесіп, биологиялық белсенді заттар болғандықтан, жоғары тиімділікті дәрілік преапараттар алуда маңызы жоғары болып саналады. Осы топқа жататын алкалоидтар тұздарына: атропин сульфаты, скополамин гидробромиді және оның синтетикалық аналогтары: гоматропин гидробромиді, дифенилтропин гидрохлориді (тропагин) және троподифен гидрохлориді (тропафен) жатады. Олардың барлығы (скополаминнен басқа) — тропин спирті туындылары болып келеді. Олардың дәрілік преапараттарының химиялық құрамы мен фармакологиялық әсері және сапалық пен сандық талдау әдістері кеңінен қарастырылған.

Кілтті сөздер: *тропан, алкалоид, аналог, гетероатом, синтетикалық, белсенді зат, хлороформ.*

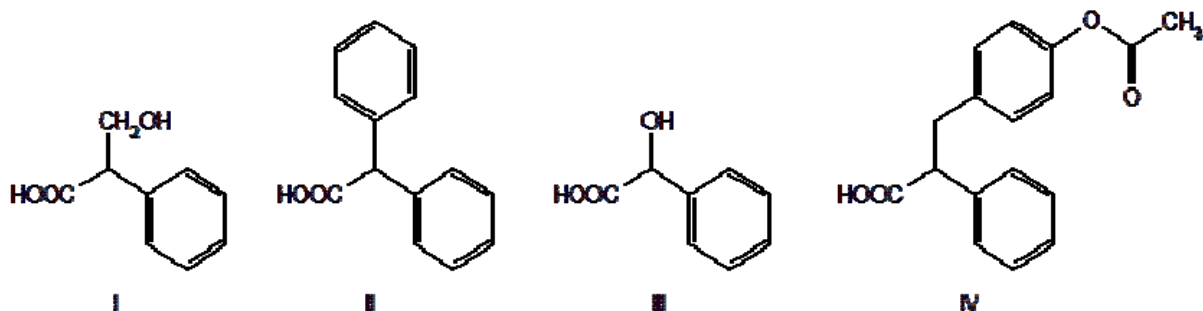
Тропан туындыларының алкалоидтарына: атропин сульфаты, скопаламин гидробромиді және олардың синтетикалық аналогтары: гомотропин гидробромиді, дифенилтропин гидрохлориді (тропагин) және троподифен гидрохлориді (тропафен) жатады. Бұлардың ішінде скопаламиннен басқалары тропин спиртінің туындылары. Скопаламин – скопин спиртінің туындысы болып табылады, тропиннен айырмашылығы 6,7 жағдайда оттегі көпірі болуында:

Алкалоидтар мен синтетикалық аналогтардың бұл тобы тропин тобының күрделі эфирлеріне енеді және жалпы формуласы:

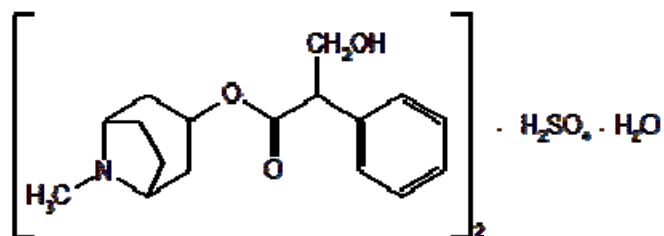
Атропин- тропиннің және d, l -троп қышқылының күрделі эфирі. Дифенилтропин күрделі дифенилсірке эфиріне жатады. Гомотропин –миндаль қышқылына, ал троподифен - α -фенил- β -(*n*-ацетооксифенил) пропион қышқылына жатады:

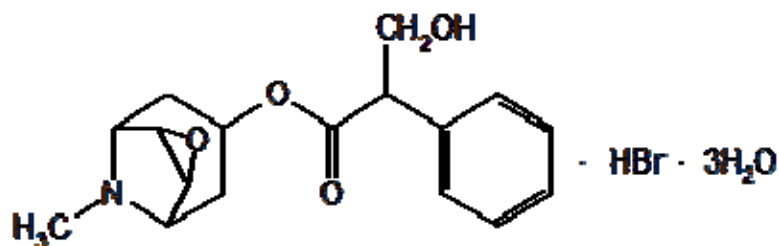
Атропин сульфатын алудың негізгі көзіне скополии (*Scopolia carniolica*) тамыры, алкәтекес тұқымдасты өсімдіктерден аз мөлшерде гиосциамин және скополаминмен бірге кездеседі. атропин мен гиосциаминді дәрілік шикізаттан аммиак ерітіндісімен өңдегеннен кейін, дихлорэтан, бензол, керосин сияқты органикалық еріткіштер қатысында негіз ретінде бөліп алады. Мұнана кейін сол айналымды гиосциаминді натрий гидроксиді көмегімен атропин-рацематына айналдырады. Физикалық қасиеттері бойынша тропан туындылары ақ кристалды ұнтақтар. Әлсіз крем реңкі тек дифенлтропин және троподифен гидрохлоридінде болады. Атропин сульфаты және скопаламин гидробромиді ерітінділерінің өзіне тән шекті айналым шамасы бар.

Дәрілік препараттары:

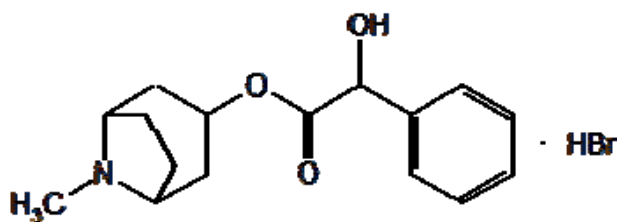
Atropine Sulfate - атропин сульфаты. Ақ түсті кристалданған немесе кесектелген иіссіз ұнтақ. Балку температурасы 188-194⁰С. Шекті айналымы -0,6.

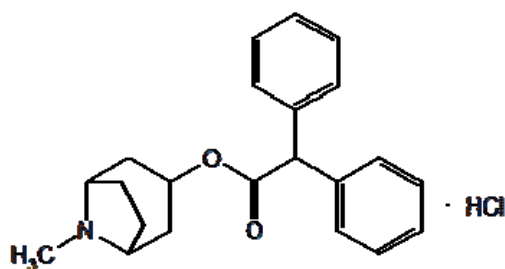
Scopolamine Hydrobromide - скополамин гидробромиді. Түссіз, мөлдір немесе ақ түсті кристалды ұнтақ. Балку температурасы 193-197 °С. Шекті айналымы -24 тен -27 °С (5%-сулы ерітіндісі).

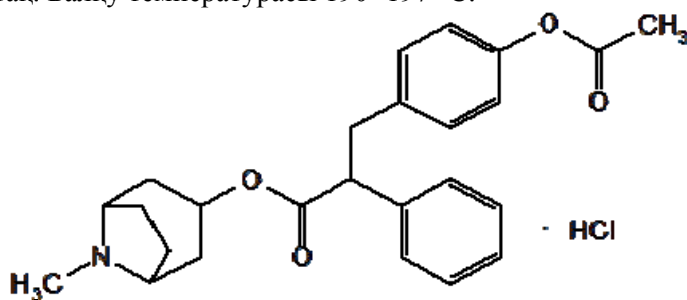
Homatropine Hydrobromide - гоматропин гидробромиді. Ақ кристалды ұнтақ. Балқу температурасы 210-214 °С.

Diphenyltropine Hydrochloride - дифенилтропин гидрохлориді (Тропацин). Ақ кристалды немесе крем реңкті ұнтақ. Балқу температурасы 212-216 °С.

Tropodifene Hydrochloride— троподифен гидрохлориді (Тропафен). Ақ немесе әлсіз сұр крем түсті кристалды, иіссіз ұнтақ. Балқу температурасы 190 -197 °С.

Тропан алкалоидтарының тұздары және синтетикалық аналогтары суда жақсы ериді, этанолда скополамин гидробромиді жеңіл ерісе, хлороформда атропин сульфаты мүлдем ерімейді, ал скополамин гидробромиді өте аз ериді. Гоматропин гидробромиді аз ериді, ал дифенилтропин және троподифен гидрохлориді жеңіл ериді. Хлороформдағы ерігіштігіне байланысты табиғи алкалоидтар мен синтетикалық аналогтарының айырмашылығы айтарлықтай болады.

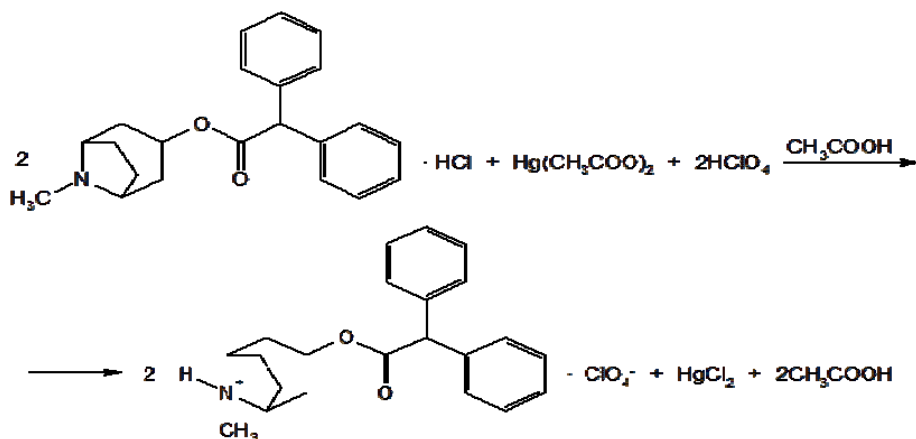
Гоматропин гидрохлоридінің түпнұсқасын ИҚ спектрі бойынша вазелин майымен 3700 до 400 см⁻¹ аймағында анықтайды. Осыған ұқсас әдістер бойынша басқа да тропан туындыларын анықтайды.

Атропин сульфатын спектрофотометрлік әдіспен идентифицирлеу де 252, 258, 264 нм, ал скополамин гидробромиді 251, 263нм аймағында еріткіш ретінде суды алып анықтайды. УК

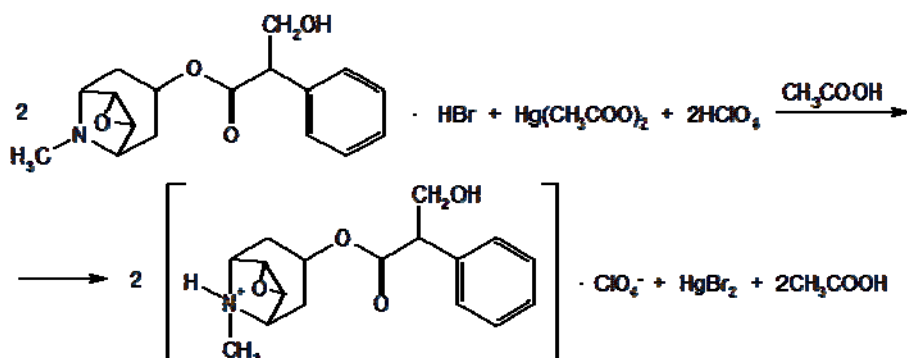
аймағында тропан туындыларын сандық анықтау ұсынылмайды. Ол шекті айналым көрсеткішінің өте аз мәнімен байланысты.

Тропан туындыларын сандық және сапалық анықтау үшін ГСХ әдісін де қолдануға болады. Гидролиздеу, бейтараптау, нитрлеу, тотықтыру, аниондарды анықтау сияқты химиялық реакция әдістерін де қолдануға болады.

Тропан туындыларының сандық анықталуы сусыз титрлеу әдісі бойынша жүргізіледі. 0,1 М хлор қышқылымен сусыз сірке қышқылы

Осыған ұқсас түрде скопаламин гидробромидін анықтауға болады.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Бейсенбеков А.С. Фармацевтикалық химия оқулығы. Алматы, 1999.- 215 б.
- 2 А.П. Арзамасцев. Фармацевтическая химия: учебное пособие, 3-е изд., испр. –М.: ГЭОТАР-Медиа, 2006.- 325с.
- 3 Беликов В.Г. Фармацевтическая химия. В 2-х ч: учебное пособие, 4-е изд., перераб. и доп. – М.: МЕДпресс-информ. 2007. - 646с.

РЕЗЮМЕ / RESUME

Исина Жаннур Амиргалиевна

Калдыбаева Айгул Кудайбергеновна

Академия «Volashaq», Караганда, Республика Казахстан

ЛЕКАРСТВЕННЫЕ ПРЕПАРАТЫ АЛКАЛОИДОВ ПРОИЗВОДНЫХ ТРОПАНА

В статье рассмотрены литературный обзор на производные алкалоидов тропана встречающихся в составе лекарственных препаратов. Алкалоиды - сложные органические азотосодержащие соединения основного (т. с. щелочного) характера, обладающие сильным физиологическим действием на организм. Свое название получили от арабского слова «алкали» (щелочь) и греческого

слова «эйдос» (подобный). Химическая их структура разнообразна и сложна. Алкалоиды встречаются в виде солей с органическими кислотами - щавелевой, яблочной, лимонной в растворенном состоянии в клеточном соке (морфин, кофеин, атропин, бруцин, никотин и другие), являются важнейшей группой биологически активных веществ, из которых получают наибольшее количество высокоэффективных лечебных препаратов. К этой группе относятся соли алкалоидов: атропина сульфат, скополамина гидробромид и их синтетические аналоги: гоматропина гидробромид, дифенилтропина гидрохлорид (тропацин) и троподифена гидрохлорид (тропафен). Все они (за исключением скополамина) - производные спирта тропина. Рассмотрены также их химические свойства лекарственных препаратов, фармакологические действие и методы количественного и качественного анализа.

Ключевые слова: тиазол, гетероцикл, гетероатом, окисление, пиримидин, пурин, активное вещество, фосфотиамин.

Список использованных источников:

1. Бейсенбеков А.С. Фармацевтикалық химия оқулығы. Алматы, 1999.- 236 б.
2. А.П. Арзамасцев. Фармацевтическая химия: учебное пособие, 3-е изд., испр. –М.: ГЭОТАР-Медиа, 2006.- 258с.
3. Беликов В.Г. Фармацевтическая химия. В 2-х ч: учебное пособие, 4-е изд., перераб. и доп. – М.: МЕДпресс-информ. 2007. – 472с.

Issina Zhannur Amirgalievna

Kaldybayeva Aigul Kudaibergenovna

Private institution «academy «Bolashaq», Karagandy city, Republic Kazakhstan

MEDICINES OF ALCALOIDS OF TROPAN DERIVATIVES

The article reviews the literature review on the production of tropane alkaloids found in the composition of medicines. Alkaloids are complex organic nitrogen-containing compounds of a basic (i.e. alkaline) nature that have a strong physiological effect on the body. Its name is derived from the Arabic letter "Iye "(Iye) and the Greek word "Eidos" (suitable). Their chemical structure is diverse and complex. Alkaloids are found in the form of salts with organic acids-oxalic, Apple, citric in a soluble state in cell juice (morphine, caffeine, atropine, brucine, nicotine, and others), are an important group of biologically active substances, from which half of the naybol number of highly effective therapeutic drugs is obtained. This group includes salts of alkaloids: atropine sulfate, scopolamine hydrobromide and their synthetic analogues: homatropine hydrobromide, diphenyltropane hydrochloride (tropacin) and tropodiphenyl hydrochloride (troprofen). All of them (with the exception of scopolamine) are products of Tropin alcohol. Their chemical properties of medicinal products, pharmacological actions and methods of quantitative and qualitative analysis.

Keywords : tropane, alkaloid, analogue, heteroatom, syntheticsк, belsendizat, chloroform.

List of references:

- 1 Beisembekov A. S. Pharmaceutical chemistry owley. Almaty, 1999.- 2236 B. Pshendin P. I. - nutrition athletes - SPb.: Olimp-SPb, 2003.
- 2 A. P. Arzamastsev. Pharmaceutical chemistry: a textbook, 3rd ed., Spanish. –М.: GEOTAR-Media, 2006.- 258С.
- 3 Belikov V. G. Pharmaceutical chemistry. In 2 hours: textbook, 4th ed., Rev. and extra – М.: Medpress-inform. 2007. – 472 с.

Каримтаева Толганай
Оразбай Акнур
Ишмуратова Маргарита Юлаевна
Карагандинский университет имени академика Е.А. Букетова
margarita.ishmur@mail.ru

ОЦЕНКА БИОМАССЫ ПРОРОСТКОВ ЗЕРНОВЫХ КУЛЬТУР ПОСЛЕ ОБРАБОТКИ ЛАЗЕРОМ

В настоящее время существует несколько десятков физических методов предпосевной обработки семян: лазерное облучение, барботирование, холодная стратификация, помещение в магнитное поле, УФ-облучение и др. Из всех существующих методов наибольший биологический эффект оказывает лазерное излучение.

В статье приведены результаты оценки веса проростков семян пшеницы, ячменя и овса на сырой и сухой вес после предпосевной обработки лазером с длиной волны 650 и 780 нм и временем обработки от 10 секунд до 15 минут. Показатели веса по вариантам опыта также отличались, в большинстве случаев результаты превышали контроль, выявлены единичные значения ниже контрольных данных. Максимальные значения сухого веса растений пшеницы отмечены при длине волны 780 нм и времени обработки 3 минуты; для ячменя - при длине волны 650 нм и времени обработки лазером в течение 20 минут; для овса - при длине 780 нм и времени обработки 3 минуты.

Ключевые слова: семенной материал, лазерное облучение, биомасса, пшеница, ячмень, овес

Введение. Агропромышленный комплекс (АПК) является важной составной частью экономики Казахстана, о чем свидетельствует послания президента Н.А. Назарбаева. Принятая новая государственная программа развития АПК на период 2017-2021 гг. предусматривает развитие инновационных технологий. При этом использование инновационных технологий должны предусматривать их максимальное согласование с биологическими особенностями агрокультур и экологическим требованиям агроэкосистем

Повышение урожайности и валовых сборов сельскохозяйственных культур - главная задача земледельцев страны. В последние годы все активнее изучаются факторы физического воздействия на семена разных культур с целью ускорения их прорастания и повышения полевой всхожести [1]. Публикации зарубежных и отечественных авторов свидетельствуют о положительном влиянии лазерного облучения на прорастание семян, рост и развитие растений, повышение урожайности сельскохозяйственных культур. Использование лазера является экономически выгодным и экологически чистым приемом [2].

Несмотря на большое число работ, посвященных лазерной обработке семян [3-6] исследование фотобиологических процессов еще на пути становления. Это связано тем, что семена различных культур и сортов по-разному реагируют на фотоактивацию лазерного излучения и для них свойственны разные области излучения спектра. По этой причине на данный момент очень мало исследований связанных с влиянием лазерного излучения на оптические свойства семян сельскохозяйственных растений. В связи с этим в данной работе будет установлена зависимость оптических свойств семян от доз и спектрального состава лазерного излучения, что является научной новизной данного научного проекта.

Цель настоящего исследования – оценить биомассу проростков семян зерновых культур после обработки лазером в зависимости от длины волны и времени обработки.

Объекты и методика исследований. Объектами наших исследований были выбраны семена зерновых культур пшеницы (*Triticum*), ячмени (*Hordeum*) и овса (*Avena*). Семена были облучены длиной волны 650 нм и 780 нм инфракрасным лазером.

Исследования проводили в лаборатории биотехнологии и молекулярной генетики биолого-географического факультета КарУ им. академика Е.А. Букетова в 2017-2018 гг. Обработку семян лазером осуществляли в лаборатории лазерной технологии факультета физики и технологий КарУ им. академика Е.А. Букетова.

Объектом исследования являлся семенной материал и проростки в возрасте 2-3 недель пшеницы, ячменя и овса.

Семена предварительно делили на партии и облучали лазером при частоте 650 и 780 нм и при разных сроках выдерживания. Контролем выступали семена без обработки.

Для оценки всхожести семян их проращивали по 50 штук в трех повторностях на увлажненной 2-слойной фильтровальной бумаге в чашках Петри при комнатной температуре в климатической камере. Для экспериментов специально семена не отбирали, отбраковывали только поврежденные, с измененной окраской или пустые.

Исследование всхожести и энергии прорастания семян осуществляли по методическим указаниям [7]. Вес проростков по вариантам опыта оценивали путем взвешивания на аналитических весах в 10-кратной повторности, отдельно сухой и сырой вес.

Результаты и их обсуждение. Нами проанализированы особенности биомассы проростков в пересчете на сухой и сырой вес. Для проростков овса лучшие значения сырого веса отмечены при длине волны 780 нм и времени обработки 3 минуты (табл. 1, 2).

Таблица 1 - Вес проростков овса при длине волны 650 нм (после выращивания в грунте)

Вариант опыта	Сырой вес, г	Сухой вес, г
контроль	0,81±0,07	0,10±0,009
650 нм / 10 секунд	0,40±0,05	0,05±0,006
650 нм / 30 секунд	0,54±0,04	0,07±0,003
650 нм / 1 минута	0,60±0,08	0,08±0,007
650 нм / 1,5 минуты	0,77±0,09	0,09±0,013
650 нм / 2 минуты	0,78±0,05	0,09±0,006
650 нм / 3 минуты	0,72±0,04	0,11±0,012
650 нм / 5 минут	0,70±0,07	0,07±0,008
650 нм / 10 минут	0,68±0,02	0,08±0,004
650 нм / 15 минут	0,77±0,05	0,08±0,006

Таблица 2 - Вес проростков овса при длине волны 780 нм (после выращивания в грунте)

Вариант опыта	Сырой вес, г	Сухой вес, г
контроль	0,81±0,07	0,10±0,009
780 нм / 10 секунд	0,84±0,03	0,08±0,011
780 нм / 30 секунд	0,66±0,11	0,08±0,014
780 нм / 1 минута	0,71±0,06	0,07±0,010
780 нм / 1,50 минут	0,67±0,07	0,09±0,008
780 нм / 2 минуты	0,84±0,07	0,09±0,013
780 нм / 3 минуты	0,94±0,09	0,10±0,005
780 нм / 5 минут	0,71±0,05	0,07±0,009
780 нм / 10 минут	0,71±0,07	0,09±0,011
780 нм / 15 минут	0,76±0,08	0,09±0,008

В варианте опыта с длиной волны 650 нм показатели сырого веса оказались ниже контрольных показателей, а сухого веса – только в одном варианте опыта превышал контрольные значения.

Для проростков пшеницы, как и для проростков овса, длина волны 650 нм не дала существенного прироста биомассы растений (табл. 3, 4).

Таблица 3 - Вес проростков пшеницы при длине волны 650 нм (после выращивания в грунте)

Вариант опыта	сырой вес, г	сухой вес, г
Контроль	0,29±0,02	0,02±0,003
650 нм / 10 секунд	0,12±0,01	0,03±0,003
650 нм / 30 секунд	0,17±0,02	0,03±0,003

650 нм / 1 минута	0,22±0,03	0,04±0,004
650 нм / 1,30 минут	0,18±0,02	0,03±0,003
650 нм / 2 минуты	0,15±0,03	0,03±0,001
650 нм / 2,30 минут	0,17±0,02	0,03±0,003
650 нм / 3 минуты	0,13±0,006	0,03±0,001
650 нм / 3,30 минут	0,19±0,02	0,03±0,006
650 нм / 4 минуты	0,15±0,02	0,04±0,001
650 нм / 4,30 минут	0,17±0,02	0,03±0,004
650 нм / 5 минут	0,13±0,06	0,03±0,004
650 нм / 10 минут	0,15±0,01	0,03±0,004
650 нм / 15 минут	0,12±0,02	0,03±0,002

Таблица 4 - Вес проростков пшеницы при длине волны 780 нм (после выращивания в грунте)

Вариант опыта	сырой вес, г	сухой вес, г
Контроль	0,29±0,02	0,02±0,003
780 нм / 10 секунд	0,31±0,03	0,04±0,006
780 нм / 1,30 минут	0,29±0,02	0,04±0,002
780 нм / 2 минуты	0,28±0,02	0,04±0,005
780 нм / 2,30 минут	0,29±0,02	0,03±0,002
780 нм / 3 минуты	0,34±0,03	0,05±0,004
780 нм / 3,30 минут	0,32±0,03	0,04±0,003
780 нм / 4 минуты	0,25±0,02	0,04±0,005
780 нм / 4,30 минут	0,30±0,02	0,05±0,003
780 нм / 5 минут	0,26±0,01	0,03±0,002
780 нм / 10 минут	0,19±0,01	0,04±0,002
780 нм / 15 минут	0,31±0,02	0,04±0,004

Лучшие значения отмечены при длине волны 780 нм и времени обработки 3 минуты.

При исследовании биомассы проростков ячменя наилучшие значения получены при длине волны 650 нм (табл. 5, 6).

Таблица 5 - Вес проростков ячменя при длине волны 650 нм (после выращивания в грунте)

Вариант опыта	сырой вес, г	сухой вес, г
Контроль	0,26±0,03	0,05±0,005
650 нм / 1 минута	0,38±0,05	0,07±0,009
650 нм / 3 минут	0,43±0,06	0,08±0,012
650 нм / 5 минут	0,66±0,08	0,12±0,013
650 нм / 10 минут	0,63±0,08	0,14±0,002
650 нм / 15 минут	0,26±0,03	0,07±0,007
650 нм / 20 минут	0,56±0,07	0,10±0,014

Таблица 6 - Вес проростков ячменя при длине волны 780 нм (после выращивания в грунте)

Вариант опыта	сырой вес, г	сухой вес, г
Контроль	0,26±0,03	0,05±0,005
780 нм / 1 минута	0,38±0,03	0,06±0,006
780 нм / 3 минуты	0,40±0,02	0,07±0,003
780 нм / 5 минут	0,37±0,02	0,06±0,003
780 нм / 10 минут	0,38±0,02	0,06±0,003
780 нм / 15 минут	0,24±0,05	0,06±0,006
780 нм / 20 минут	0,33±0,01	0,08±0,009

Лучшие показатели для ячменя отмечены в варианте опыта с длиной волны 650 нм и временем обработки 20 минут.

Таким образом, максимальные значения сухого веса растений пшеницы отмечены при длине волны 780 нм и времени обработки 3 минуты; для ячменя - при длине волны 650 нм и времени обработки лазером в течение 20 минут; для овса - при длине волны 780 нм и времени обработки 3 минуты.

Список использованных источников

1. <http://www.halykfinance.kz/ru/site/index/research/report:107030>
2. Статистический бюллетень: сведения о сборе урожая сельскохозяйственных культур за 2009-2018 гг. в Республике Казахстан.
3. Авдеева В.Н. Применение электрофизических факторов в процессе предпосевной обработки семян пшеницы // Инновации аграрной науки и производства: состояние, проблемы и пути решения: сб. тр. междунар. науч.-практ. конф. – Ставрополь, 2008. – С. 101–104.
4. Батыгин Н.Ф., Потапова С.М., Кортава Т.С., Алиев И.М. Перспективы использования факторов воздействия в растениеводстве. – М., 1978. – 53 с.
5. Савельев В. А. Физические способы обработки семян и эффективность их использования // Сиб. вестник с.-х. науки. – 1981. – № 5. – С. 26–29.
6. Капелев О.И. Влияние предпосевного лазерного облучения ОКГ-11 на набухание и основные ферментативные процессы семян котовника лимонного // Тр. ин-та Никит. Ботан. Сад. 1989. – Т. 108. – С. 137–144.
7. ГОСТ 10968-88 Зерно. Метод определения энергии прорастания и способности прорастания // Зерно. Методы анализа. Введен.01.06.68. – М.: ИПК изд-во стандартов, 2004. – С.35–37.

ТҮЙІНДЕМЕ/RESUME

**Каримтаева Толганай
Оразбай Акнур
Ишмуратова Маргарита Юлаевна
margarita.ishmur@mail.ru**

**Карагандинский университет имени академика Е.А. Букетова
ДӘНДІ ДАҚЫЛДАРДЫҢ КӨШЕТТЕРІНІҢ БИОМАССАСЫН ЛАЗЕРМЕН
ӨНДЕГЕННЕН КЕЙІН БАҒАЛАУ**

Қазіргі уақытта тұқымдарды егуге дейінгі өңдеудің бірнеше ондаған физикалық әдістері бар: лазерлік сәулелену, барботажау, суық стратификация, магнит өрісіне орналастыру, ультракүлгін сәулелену және т.б. барлық қолданыстағы әдістердің ішінде лазерлік сәуле ең үлкен биологиялық әсерге ие.

Мақалада толқын ұзындығы 650 және 780 нм лазермен алдын-ала өңдеуден кейін және өңдеу уақыты 10 секундтан 15 минутқа дейін шикі және құрғақ салмақтағы бидай, арпа және сұлы тұқымдарының көшеттерін бағалау нәтижелері келтірілген. Көрсеткіштер салмағының нұсқалар бойынша тәжірибесі, сондай-ақ ерекшеленді, көп жағдайларда нәтижелері аспауы қажет бақылау, анықталған бірен-саран маңызы бар төмен бақылау деректер. Бидай өсімдіктерінің құрғақ салмағының максималды мәні толқын ұзындығы 780 нм және өңдеу уақыты 3 минут; арпа үшін - толқын ұзындығы 650 нм және лазермен өңдеу уақыты 20 минут; сұлы үшін - ұзындығы 780 нм және өңдеу уақыты 3 минут.

Кілттер сөздер: семенной материал, лазерное облучение, биомасса, пшеница, ячмень, овес

**Karimtayeva Tolganay
Orazbay Aknur
Ishmuratova Margarita Yulaevna
margarita.ishmur@mail.ru
Ye.A. Buketov Karaganda University**

ASSESSMENT OF THE BIOMASS OF GRAIN SEEDLINGS AFTER LASER TREATMENT

Currently, there are several dozen physical methods of pre-sowing seed treatment: laser irradiation, bubbling, cold stratification, placement in a magnetic field, UV irradiation, etc. Of all the existing methods, laser radiation has the greatest biological effect.

The article presents the results of estimating the weight of wheat, barley and oat seed seedlings for raw and dry weight after pre-sowing laser treatment with a wavelength of 650 and 780 nm and a processing time from 10 seconds till 15 minutes. Weight indicators for the experimental variants also were differed, in most cases the results exceeded the control, and single values were found below the control data. The maximum dry weight values of wheat plants were observed at a wavelength of 780 nm and a processing time of 3 minutes; for barley-at a wavelength of 650 nm and a laser processing time of 20 minutes; for oats-at a length of 780 nm and a processing time of 3 minutes.

Keywords: seed materials, laser radiation, biomass, wheat, barley, oat

List of references:

1. <http://www.halykfinance.kz/ru/site/index/research/report:107030>
2. Statistic bulletin: data about collection of harvest of agricultural crops in 2009-2018 in the Republic of Kazakhstan.
3. Avdeyeva V.N. Application of electro-physical methods in process of pre-sowing treatment of wheat's seeds // Innovations in agricultural science and production: state, problems and solutions: book of abstracts of international scientific-practical conf. – Stavropol, 2008. – P. 101–104.
4. Batygin N. F., Potapova S. M., Kortava T. S., Aliev I.M. Prospects for using impact factors in crop production. - M., 1978. - 53 p.
5. Savel'ev, V. A., Physical methods of seed treatment and the effectiveness of their use // Sib. Vestnik agricultural science. - 1981. - No. 5. - P. 26-29.
6. Kapelev O. I. Influence of pre-sowing laser irradiation of OKG-11 on swelling and main enzymatic processes of lemon Catnip seeds // Tr. Institute of Nikit. Botanical Garden. - 1989. - Vol. 108. - P. 137-144.
7. GOST 10968-88 Grain. Method for determining the germination energy and germination capacity / Grain. Method of analysis. Introduced 01.06.68. - M.: IPK publishing house of standards, 2004. - P. 35-37.

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МАҒЛҰМАТ

Абеуова Ольга Аменовна, «Bolashaq» Академиясы фармацевтикалық пәндер кафедрасының м.ғ.д., профессоры, Қарағанды, Қазақстан Республикасы.

Алимбатыров Марлан Русланович. Фармация мектебінің «Фармацевтикалық өндіріс технологиясы» мамандығының 3 курс студенті, «Фармация» студенттік ғылыми үйірмесінің төрағасы. Қарағанды медицина университеті» КеАҚ, Қарағанды қ., Қазақстан Республикасы.

Жалмаханбетова Роза Илемесовна, Технология және бизнес Қазақ университеті Нұр-Сұлтан, Қазақстан Республикасы.

Жұмағалиева Жаркын Жакиевна, Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды университеті Қазақстан Республикасы.

Исина Жаннур Амиргалиевна х.ғ. магистрі., «Фармацевтикалық пәндер» кафедрасының аға оқытушысы, «Bolashaq» академиясы, Қарағанды, Қазақстан Республикасы.

Ишмуратова Маргарита Юлаевна, биология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университетінің профессоры, Қарағанды, Қазақстан Республикасы.

Қалдыбаева Айгул Құдайбергенқызы х.ғ.к., фармацевтикалық пәндер кафедра доценті, академия «Bolashaq», Қарағанды, Қазақстан Республикасы.

Каримтаева Толғанай, биология магистрі, PhD-докторанты, академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды, Қазақстан Республикасы.

Оразбай Ақнұр, магистрант, академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды, Қазақстан Республикасы.

Серікбай Арайлым Талғатқызы, Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университетінің 3 курс докторанты, Қарағанды, Қазақстан Республикасы.

Сейт Айзада Сайлаубайқызы, Е. А. Букетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды, Қазақстан Республикасы.

Темиреева Кумисжан Слямгазиновна, «Bolashaq» Академиясы фармацевтикалық пәндер кафедрасының аға оқытушысы, Қарағанды, Қазақстан Республикасы.

Тукубаева Гульмира Нурахметовна, «Bolashaq» Академиясы фармацевтикалық пәндер кафедрасының аға оқытушысы, Қарағанды, Қазақстан Республикасы.

Түлебаев Ерболат Абибиллаевич, Фармация мектебі оқытушысы, фармация магистрі, «Фармация» мамандығы бойынша PhD-докторанты, «Қарағанды медицина университеті» КеАҚ, Қарағанды қ., Қазақстан Республикасы.

СВЕДЕНИЕ ОБ АВТОРАХ

Абеуова Ольга Аменовна, д.м.н., профессор кафедры фармацевтических дисциплин Академия «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан.

Алимбатыров Марлан Русланович. Председатель студенческого научного общества «Фармация», студент 3 курса специальности «Технология фармацевтического производства» Школы фармации НАО «Медицинский университет Караганды», г. Караганда, Казахстан

Джалмаханбетова Роза Илемисовна, профессор кафедры «Химия, химическая технология и экология», доктор химических наук, Казахский университет технологии и бизнеса, Нур-Султан, Республика Казахстан.

Жумагалиева Жаркын Жакиевна, доцент био-географического факультета, кандидат химических наук, Карагандинский государственный университет им. Е.А.Букетова, Караганда, Республика Казахстан.

Исина Жаннур Амиргалиевна магистр х.н., старший преподаватель кафедры фармацевтических дисциплин, академия «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан.

Ишмуратова Маргарита Юлаевна, кандидат биологических наук, ассоциированный профессор, профессор Карагандинского университета имени академика Е.А. Букетова Караганда, Республика Казахстан.

Қалдыбаева Айгул Құдайбергеновна доцент, х.ғ.к., «Bolashaq» академиясы, Қарағанды, Қазақстан Республикасы.

Каримтаева Толганай, магистр биологии, докторант PhD, Карагандинский университет имени академика Е.А. Букетова, Караганда, Республика Казахстан.

Оразбай Акнур, магистрант. Карагандинский университет им. Е.А. Букетова, Караганда, Республика Казахстан.

Серікбай Арайлым Талғатқызы, докторант 3 курса Карагандинский университет им. Е.А. Букетова, Караганда, Республика Казахстан.

Сейт Айзада Сайлаубайқызы, Карагандинский университет им. Е. А. Букетова, Караганда, Республика Казахстан.

Темиреева Кумисжан Слямгазиновна, старший преподаватель кафедры фармацевтических дисциплин Академия «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан.

Тукубаева Гульмира Нурахметовна, старший преподаватель кафедры фармацевтических дисциплин Академия «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан.

Түлебаев Ерболат Абибиллаевич, Магистр фармации, преподаватель Школы фармации, PhD-докторант специальности «Фармация», «НАО «Медицинский университет Караганды», г. Караганда, Казахстан.

INFORMATION ABOUT AUTHORS

Abeuova Olga Amenovna, MD, DSc, Professor of the Department of Pharmaceutical Disciplines, Bolashaq Academy, Karaganda, Republic of Kazakhstan.

Alimbatyrov Marlan. Chairman of the Student Scientific Society "Pharmacy", third-year student of the specialty «Pharmaceutical production technology» of The School of Pharmacy, NCJSC "Medical University of Karaganda", Karaganda, Kazakhstan.

Zhumagalieva Zharkyn, candidate of chemical sciences, Karaganda State University named after E.A. Buketov, Karagandy, Republic of Kazakhstan.

Jalmakhanbetova Roza, doctor of chemical sciences, Kazakh University of Technology and Business, Nur-Sultan, Republic of Kazakhstan.

Isina Zhannur Amirgalievna Master of Science in Chemistry, Senior Lecturer of the Department of Pharmaceutical Disciplines, Bolashaq Academy, Karaganda, Republic of Kazakhstan.

Ishmuratova Margarita Yulaevna, PhD, associated professor, professor Ye.A. Buketov Karaganda University, Karaganda, Republic of Kazakhstan.

Kaldybaeva Aigul Kudaibergenovna Candidate of Chemical Sciences, Associate Professor of the Department of Pharmaceutical Disciplines, Academy "Bolashaq", Karaganda, Republic of Kazakhstan.

Karimtayeva Tolganay, master of biology, PhD-student, Ye.A. Buketov Karaganda University, Karaganda, Republic of Kazakhstan.

Orazbay Aknur, master-student, Ye.A. Buketov Karaganda University. Karaganda, Republic of Kazakhstan.

Serikbay Arailym Talgatkyzy, 3rd year doctoral student Karaganda University named after E.A. Buketova, Karaganda, Republic of Kazakhstan.

Seit Aizada, Karaganda University named after academician E.A. Buketov, Karaganda, Republic of Kazakhstan.

Temireeva Kumiszhan Slyamgazinovna, Senior Lecturer, Department of Pharmaceutical Disciplines, Academy "Bolashak", Karaganda, Republic of Kazakhstan.

Tukubaeva Gulmira Nurakhmetovna, Senior Lecturer of the Department of Pharmaceutical Disciplines, Bolashak Academy, Karaganda, Republic of Kazakhstan.

Tulebayev Yerbolat Abibillayevich, The master of pharmacy, teacher of School of Pharmacy, PhD-student of specialty "Pharmacy", NCJSC "Medical University of Karaganda", Karaganda, Kazakhstan.

ҚАЗІРГІ ЗАМАҢҒЫ МАҢЫЗДЫ МӘСЕЛЕЛЕР

Халықаралық ғылыми журнал

Международный научный журнал
**АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ
СОВРЕМЕННОСТИ**

The international scientific journal
**ACTUAL PROBLEMS
OF THE PRESENT**

№ 4 (30)

Материалы публикуются в авторской редакции и редакцией не возвращаются.
Перепечатка материалов возможна только с разрешения редакции.

Бас редакторы **Нұржігітова М.М.**
Редакторы **Мұқашева З.А.**

Техникалық редакторы **Борамбаева М.Н.**
Басуға 15.12.2020 жыл қол қойылды.
Пішімі 60x841/8. Көлемі 21,1 б.т.
Таралымы 500 дана. Әріп түрі
«Times New Roman»

*«Болашақ-Баспа» редакциялық-баспа
бөлімінде басылып шығарылды
Қарағанды қ., Ерубаева 14*

Главный редактор **Нуржигитова М.М.**
Редактор **Мукашева З.А.**

Технический редактор **Борамбаева М.Н.**
Подписано к печати 15.12.2020 г.
Формат 60X841/8. Объем 21,1 усл.п.л.
Гарнитура «Times New Roman».

Тираж 500 экз.
*Отпечатано в РИО «Болашақ-Баспа» г.
Қарағанда, ул. Ерубаева 14*

Chief editor **Nurzhigitova M.M.**
Co-editor **Mukasheva Z.A.**

Editor **Borambaeva M.N.**
Signed for printing 15.12.2020
Format 60X841/8. Volume 21,1 usd.p.p.
Typeface «Times New Roman».

Circulation 500 copies.
*Printed in the EPD "Bolashaq-Baspa"
Karaganda, Erubaev str., 14*

Журнал редакциясының мекені:
100008, Қазақстан Республикасы,
Қарағанды қ., С.Ерубаев көшесі, 16
Қарағанды «Bolashaq» академиясы,
тел. (8-7212) 42-04-25, 42-04-26;
факс (8-7212) 420-421.
e-mail: kubolashak@gmail.com

Адрес редколлегии журнала:
100008, Республика Казахстан,
г.Караганды, ул.С.Ерубаева, 16
Академия «Bolashaq»,
тел.(8-7212)42-04-25, 42-04-26;
Факс (8-7212)420-421.
e-mail: kubolashak@gmail.com

**Address of the editorial
board of the journal:**
100008, the Republic of Kazakhstan,
Karaganda, S. Erubaev str., 16
«Bolashaq» Academy,
Telephone number (8-7212)42-04-25,
42-04-26;
Fax (8-7212)420-421.
e-mail: kubolashak@gmail.com

Төлем реквизиттері:
Қарағанды «Bolashaq» академиясы,
Қарағанды қ С.Ерубаев көшесі, 16
СТН 302000007457 ЖСК 056467829 БЖЖ
191801980 «Цеснабанк» АҚ ҚФ код 17

Реквизиты для оплаты
Академия «Bolashaq»,
г.Караганды, ул.С.Ерубаева, 16
ПНН 302000007457 ИИК 056467829 БИК
191801980 КФ АО «Цеснабанк» код 17

Payment details
«Bolashaq» Academy,
Karaganda, S. Erubaev str., 16
TRN 302000007457 IC 056467829 BIC
191801980 CF Tsesnabank JSC code 17